

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság

Pusztai István: A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana

Szepesy Gyula: A „tötő” nyelv járványa

Kemény Gábor: Stílus, stílselemzés, prózaelemzés

Sinkovits Ferenc: Helyesírásunk hatodik és még két elve nevében

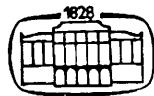
Kiss Jenő: Szólónevek

Kis Ádám: A számítógépes szaknyelv és a mediálisok

Török Gábor: Vörösmarty képi „akkordjai”

Pásztor Emil: Hogy is írta „Arany János?”

Wacha Imre: A tételhangsúlyról

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

104. ÉVFOLYAM 1980. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Köszöntjük a 75 éves Magyar Nyelvtudományi Társaságot	1
<i>Pusztai István</i> : A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana	3
<i>Szepesy Gyula</i> : A „tötő” nyelv járványa	16
<i>Kemény Gábor</i> : Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés	29
<i>Sinkovits Ferenc</i> : Helyesírásunk hatodik és még két elve nevében	38
<i>Kiss Jenő</i> : Szólónevek	48
<i>Kis Ádám</i> : A számítógépes szaknyelv és a mediálisok	50

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : Vörösmarty képi „akkordjai”	53
<i>Pásztor Emil</i> : Hogy is írta Arany János?	68

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Wacha Imre</i> : A tételhangsúlyról	85

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Ő se jobb a Deákné vásznánál	100
<i>Kiss Lajos</i> : Sumák, sumákol — Sumár, sumárerdő	106
<i>Reuter Camillo</i> : Surjánfalva — Sürgyefalu — Surdesti	110
<i>Galgóczi László</i> : Ebagos — abagos	111

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CIV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1980

**A Magyar Nyelvőr 1980. évi 104. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Aczél György</i> : A szó hatalma	385
<i>Bachát László</i> : Az ifjúsági nyelv szókészletének eredete	148
<i>Balázs János</i> : Az általános és az alkalmazott nyelvészet helye és szerepe az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében	316
<i>Balogh Lajos</i> : Bálint Sándor	505
<i>Bencédy József</i> : Az iskolai anyanyelvi nevelés rövid és hosszabb távú továbbfejlesz- tése	204
<i>Bihari József</i> : Posztumusz vagy posthumus?	125
<i>Bori Imre</i> : A magyar nyelv és tanítása Jugoszláviában	159
<i>Budai Katalin</i> : Kosztolányi Dezső Őszi reggeli című versének értelmezéséhez	197
<i>Büky László</i> : Benkő László: Az írói szótár (Ismertetés)	376
<i>Dániel Ágnes</i> : A szövegkoherencia kérdéséhez	281
<i>Deme László</i> : A szövegten, a szövegismeret és a szöveg szemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében	332
<i>E. J.</i> : Nem Fassmer, hanem Vasmer	127
<i>Elekfi László</i> : Molnár Ilona: A tartalmatlan <i>hoggy</i> kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból (Ismertetés)	114
<i>Erdődi József</i> : „Kéz- és lábtörést!”	125
A Societas Linguistica Europaea budapesti tudományos ülésszaka	128
<i>Fábián Pál</i> : A különírás és az egybeírás	135
A helyesírás iskoláinkban	470
<i>Falvai Károly</i> : Domokos Pál Péter: „... Édes Hazámnak akartam szolgálni. . .” (Is- mertetés)	118
<i>Farkas Vilmos</i> : Mutatvány a „Keleti eredetű nemzeközi elemek a magyar szókincs- ben” című monográfiából	355
<i>B. Fejes Katalin</i> : Kazinczy nyelvművelő napok Kassán	509
<i>Fülei-Szántó Endre</i> : Rendszer és élmény	340
<i>Fülöp Lajos</i> : Berze Nagy János, a nyelvjáráskutató	344
<i>Galgóczi László</i> : Ebagos — abagos	111
<i>Goldammer Irene</i> : Kassák Lajos: Májusi tánc	449
<i>Graf Rezső</i> : Édes anyanyelvünk verseny — 1979.	510
<i>Gunda Béla</i> : Az Új Magyar Tájszótár jelentőségéről	395
<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionista jegyek Kaffka Margit prózájában	437
<i>Ivanov, V.</i> : A szó, a szótág és a hang mennyiségi tulajdonságai a magyar nyelvben ...	227
<i>Károlyi Margit</i> : Adalékok az <i>i</i> -zéshez Hajdúhadháztól	348
<i>Kassai Ilona</i> : A magyar affrikátákról időtartamuk alapján	232
<i>Kemény Gábor</i> : Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés	29
A mutató névmási birtokos jelzőről és (annak?) használatáról	417
<i>Kis Ádám</i> : A számítógépes szaknyelv és a mediálisok	50
<i>Kiss Jenő</i> : Szólónevek	48
<i>Kiss Lajos</i> : Sumák, sumákol 106. — Sumár, sumárerőd 109. — Szavak és nevek ...	362
<i>Kludny Kinga</i> : Orosz szövegek mondat szerkesztési sajátosságainak hatása a magyar nyelvre	411
<i>Kónyi Sándor</i> : Szentes környéki helynevek — Szentesről nézve	368
<i>Kovács István</i> : A magyar nyelv hete Bács-Kiskun megyében	506
<i>Kristó Gyula</i> : A magyar névtudomány és az objektív kritika	250
<i>Lőrincze Lajos</i> : Kovalovszky Miklós köszöntése	503
<i>Merki Ferenc</i> : A magyaroktatás helyzete Horvátországban	167
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Ő se jobb a Deákné vásznánál	100
<i>Morvai Gábor</i> : A szlovákiai magyar közéleti nyelvhasználat néhány jellemző vonása	401
<i>M. Z. M.</i> : Az anyanyelv hete Vas megyében	508
<i>Nagy Dezső</i> : Kutyanévek Pest-Budán 1852 és 1855 között	382
<i>Orosz László</i> : A Bánk bán első és második változatának nyelve	193
<i>K. Palló Margit</i> : Barkácsol	248
<i>Pásztor Emül</i> : Hogy is írta Arany János?	68
<i>Péter Mihály</i> : Szleng és költői nyelvhasználat	273

<i>Pók Lajos</i> : A tudományos és az ismeretterjesztő irodalom nyelvéről	129
<i>Pusztai István</i> : A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana	3
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységben belül	257
Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról	456
<i>Reuter Camillo</i> : Súrjánfalva — Sürgyefalu — Šurdești	110
<i>R. L. G.</i> : Mamóka — Babóka 383. — Megsemmisít	384
<i>Sinkovits Ferenc</i> : Helyesírásunk „hatodik” és még két elve nevében	38
<i>J. Soltész Katalin</i> : Arany János és a klasszikus magyar rím	179
<i>Somogyi Béla</i> : Dubló	127
<i>Szabó József</i> : Az egyszerű és az összetett mondatok gyakoriságának vizsgálata nyelvjárási szövegek alapján	482
<i>Szabó Miklós</i> : A „szó válsága” a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciójának példáján	408
<i>Szabó Zoltán</i> : Gondolatok a tárgyas-intellektuális stílusról	300
Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (Ismertetés)	378
<i>Szathmári István</i> : Németh László és a stilisztika	175
Hogyan tovább?	202
<i>Szebenyi Péterné</i> : Az anyanyelv mint személyiségformáló tényező	207
<i>Szende Aladár</i> : Személyiségformáló anyanyelvoktatás	216
Kossa János: Nyelvünk fűszerszámai (Ismertetés)	373
<i>Szende Tamás</i> : „Korunk kommunikációs zavarai”	494
<i>Szepesi Gyula</i> : A „tötő” nyelv járványa	16
(A szerkesztőség:) Köszöntjük a 75 éves Magyar Nyelvtudományi Társaságot	1
A magyar nyelv gondozása külföldön	158
<i>Szilágyi Ferenc</i> : „a mai nyelvben a mai idők szavát”	420
<i>Takács Lajos</i> : Hőlyezés	246
<i>Tankó László</i> : A magyar iskoláztatás Csehszlovákiában	171
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Az első osztályos gimnáziumi irodalomkönyv nyelvszemléletéről	477
<i>Török Gábor</i> : Vörösmarty képi „akkordjai”	53
<i>Varga József</i> : A szlovéniai magyarok kulturális élete	162
<i>Wacha Imre</i> : A tételhangsúlyról	85
József Attila: Tiszazug	293

Nyelvművelés 1—52, 129—74, 257—92, 385—419

Íróink nyelve 53—84, 175—201, 293—315, 420—55

Nyelv és iskola 202—26, 316—43, 456—81

Nyelvjárásaink 344—54, 482—93

A nyelvtudomány műhelyéből 85—99, 227—45, 355—61, 494—502

Szó- és szólásmagyarázatok 100—13, 246—9, 362—72

Szemle 114—24, 250—6, 373—81

A Nyelvőr postája 125—7, 382—3

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 383—4

A Nyelvőr hírei 128, 503—12

SZÓMUTATÓ

Ez a szónutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza:
Kiss Jenő: Szólónevek (48); Bachát László: Az ifjúsági nyelv szókészlete (148); Nagy
Dezső: Kutyanévek (382); Gunda Béla: Az Új Magyar Tájszótár (395).

A, Á

abagos 111
agos 112
ágyuncleg 423
álarc 'arc' 277
allofon 12
allográf 12
aszalvány 113

B

barkácsol 248
betáplál 278
bőrdészka 8

C

cellaszák 424

Cs

csatogó 277
Cserebökény 371

D

Deákné (a ~ vászna)
100, 104
Derekegyház 372

Dzs

Dzsumbuj (dzsungel ×
lebu) 362

E

ebagos 111
Eperjes 368

F

fonéman 466
futómű 278

G

gordony, -ozás 247

Gy

gyalogosirodalom 35
gyertyáz 277

H

hálól 106
holdkék 425
Hosszúmező 120
hőlyezés 246

I

idiolektus 29
ISO 4

J

járgány 278

K

kagylóz 'hallgatózik'
276
kajakos 279
kalakocs 363
kalapoz 277
kistélyos 364
kaszirva, *kaszirválás* 247
kaszini 278
kéz- és lábtörést 125
Kimpulung (Campo-
Longo = Hosszúmező)
120
Királyság 369
kiütést kap 279
kór (beteg) 58

L

láda 278
leporol 'leráz' 279
lezéman 467
lingo 274
lőkhárító 278

M

maradványszó 399
megsemmisít 384
morféman 467
motollál 106
munkaigényes 423

N

navigál 278

Ny

nyelvalakítás 8
nyelvhang (fonéma) 12

Ö

Öcsöd 371

P

parlagon hagy 279
pereszke 365
pezografia 35
pléhkecske 278
pléhskatulya 278
portré 'arc' 277
posztumusz vagy
posthumus 125

R

referenciális (nyelv) 36
rence 366

S

slamper 435
snitt (vkinek) 278
spray és *permet* 392
sumák, *sumákol* 106
sumár, *sumárerdő* 109
Surjánfalva 110
surránó 277
Sürgyefalu 110

Sz

szapu 106
szélhalk 424
szellőfriss 424
szén 58
szintagman 467
szleng (slang) 273
szobatiszta 423
szobroz 277
sztemderizálódott 30
szőrféreg 113
szövegláda 'pletykafészek'
277

T

temetőz 277
terminológiatan 4
topogó 277
tőtő nyelv (a -t, -tt végű
igenév magyartalan
használata) 16
túráztatja a pofáját, 278
tükörhalk 424
tündér (tűnékeny) 59

Ty

tyúkszemtok 277

Ü

ügybuzog 276

V

vátod (angolkóros) 112
visszahal 277
visszakuszál 277
visszasasszéz(-ik) 277
vitaminoz 279

Z

Zelemérés 369
Zeppelin 367

TÁRGYMUTATÓ

- affrikáták 232
 anyanyelvi nevelésünk jövője 202, 204, 207, 216
     ~ oktatás 316
 Benkő László: Az írói szótár (Ismertetés) 376
 Berze Nagy János (centenáriumai megemlékezés) 344
 beszerkesztettség 281
 birtokosjelző / mutató névinási
     ~ (annak, azoknak)
 csángók / a ~ világa 118
 divatnyelv 133
 Dlmokos Pál Péter: „... Édes Hazámnak akartam szolgálni...” (Ismertetés) 118
 egybeírás 135
 egyeshang 245
 egyeztetés / állítmány ~e mennyiségjelzős alannyal 257
 elemzés / stílus~, próza~ 29
 fordítók nehézségei 412
 grammatikaelméletek 459
 hangsúly / tétel~, szöveg~, téma~ 85
 helyesírás / ~ iskoláinkban 470, a Toldi ~a 69
 helyesírási elvek 38
 hogy (tartalmatlan ksz.) 114
 idegen szavak 390
 ikerszók írása 139
 impresszionista jegyek Kaffka Margitnál 437
 irodalomkönyv (gimn. I. o.) 477
 írói szótár 376
 iskolai nyelvtanok 462
 í-zés (Hajdúhadház) 348
 keleti eredetű szavak 355
 képvegyítés (Vörösmartynál) 53
 kiadás / /kritikai ~, népszerű ~ 69 sk.
 kommunikációs zavarok 494
 konstruktivizmus 307
 konvenció / társadalmi ~ a nyelvben 408
 Kossa János: Nyelvünk fűszerszámai (Ismertetés) 373
 közéleti / ~ zsargon 388, ~ nyelv 401
 közhelyek 390
 kritika / objektív ~ 250
 különírás 135
 Lotz János grammatikai munkássága 459, 461
 magázás 389
 magyar nyelv / a ~ ~ gondozása Jugoszláviában, Szlovéniában, Horvátországban, Csehszlovákiában 158–174
 magyartanítási módszer 340
 mediális (ige) a számítógépi munkában 50
 megszólítás 389
 mennyiségi tulajdonság / a szó, a szótag és a hang ~ ~ai 227
 mező / szó~, terminológiai ~ 11
 Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok (Ismertetés) 114
 mondat / egyszerű ~, összetett ~ nyelvjárásokban 482
 mondattan 467
 mozgósabály (helyesírás) 147
 névtudomány 250
 nyelv / ~ és társadalom 387, ifjúsági ~ 276, a tankönyvek ~e, a tudományos irodalom ~e 129, a Bánk bán első és második változatának ~e 193
 nyelvészet / általános ~, alkalmazott ~ 316, előíró ~ 9
 nyelvszabványosítás 15
 nyelvtan az anyanyelvi nevelésben 456, 462
 orosz nyelv / az ~ ~ hatása a magyarra 411
 önirónia / a stílus ~ja 37
 próza / Kaffka Margit ~ja 437
 rím / a klasszikus magyar ~ (Arany Jánosnál) 179
 sportnyelv 154
 stílus / tárgyas-intellektuális ~ 300, Szabó Lőrinc ~áról 420, ~eszközök 310
 stilisztika / Németh László ~ja 175
 stilisztikai alakzatok (Vörösmartynál) 62
 szakszóalkotás 3
 számítógépes szaknyelv 50
 szerkezetalkotás 402
 Szilágyi N. Sándor: Világunk, a nyelv (Ismertetés) 378
 szleng és költészet 273
 szlovákiai magyarság / a ~ ~ nyelve 408
 szó / a ~ hatalma 385, ~ismételek írása 139, ~kapcsolatok írása 139
 szóképek (Vörösmartynál) 62
 szókészlet / az ifjúsági nyelv ~e 148, a diáknyelv ~e 151, a tolvajnyelv ~e 153
 szőlőnevek 48
 szöveggrammatika 468
 szövegkoherencia 281
 szövegközlés 68
 szövegtan az anyanyelvi nevelésben 322
 tájészótár / Új Magyar Tájéztató 395
 tegezés 389
 tételmondat 86
 verselemzés 293, 449
 versértelmezés 197
 Összeállította: P. Balázs János

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1979-BEN

Achs Károlyné
Antal László
Bachát László
Bakos József
Bálint Sándor
Bán Ervin
Baránszky Jób László
Benkő László
Benkő Loránd
Bernáth Béla
Bokor József
Bona Júlia
Both Endréne
Büky Béla
Büky László
Dálnoki-Fésűs András
Dániel Ágnes
Deme László
Dóra Zoltán
Elekfi László
Entz Géza
Fábián Pál
Ferenczi Anna
I. Gallasy Magdolna
Gáspári László
Gebri Mária
Gósy Mária
Gosztonyi János
Görög Zoltán
Graf Rezső

Grétsy László
Gunda Béla
Hangay Zoltán
Heltainé Nagy Erzsébet
Herczeg Gyula
Hernádi Sándor
Hidasi Judit
R. Hutás Magdolna
Jónás Frigyes
Kálmán Béla
Karcsay Sándor
Kassai Ilona
Kemény Gábor
Kiefer Ferenc
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Klaudy Kinga
Kontra Miklós
Kónyi Sándor
Koszorús Oszkár
Köpeczi Béla
László László
Lőrincze Lajos
B. Lőrinczy Éva
Makkai László
Martinkó András
Mészárosné Varga Mária
A. Molnár Ferenc
Molnár Ildikó
Molnár József

Molnár Zoltán Miklós
Murvai Olga
Nyíri Antal
K. Palló Margit
Pap Mária
Péter László
Pusztay János
Rácz Endre
R. L. G.
Sasvári László
Scheiber Sándor
Simon Róbert
Skripecz Sándor
J. Soltész Katalin
Somogyi György
Sz. A.
Szabó T. Ádám
Szabó T. Attila
Szende Aladár
Szende Tamás
Szende Virág
Szondi György
Takács Lajos
Tolcsvai Nagy Gábor
Török Gábor
T. U. I.
Vértes Edit
Vigh Károly
Wacha Imre
Zilahi Lajos
Zoltán András

MAGYAR NYELVŐR

104. ÉVFOLYAM

*

1980. JANUÁR—MÁRCIUS

*

1. SZÁM

75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság

„Minden nemzetnek féltett kincse és védő pajzsa a nyelve” — így kezdődik a Magyar Nyelvőr 32. kötete 9. füzetének vezető közleménye, a Fölvívás Nyelvtudományi Társaság alapítására.

A fölvívás, amelyet egyebek között Balassa József, Gombocz Zoltán, Herman Ottó, Melich János, Négyesy László, Munkácsi Bernát, Simonyi Zsigmond, Szily Kálmán, Tolnai Vilmos, Vikár Béla is aláírt, közli — röviden — a Társaság céljait, feladatát is:

„Az akarjuk, hogy mindenki hozzáférhessen s a maga módja szerint hozzájárulhasson a nyelvtudomány és nyelvművelés munkájához, hogy közös igyekezettel megmentsük nyelvünk lappangó és veszni indult kincseit.”

„Társaságunk mindent el fog követni, hogy nemzeti nyelvünk tárházát men-nél tökéletesebbé tegye, s hogy a mi jót és szépet alkotott népünk nyelve, s ami jóval és széppel megajándékozták nyelvünket nagy íróművészeink: az feledésbe ne vesz-szen, el ne romoljon, hanem neveljen és gyönyörködtessen bennünket nemzedékről nemzedékre!”

A felhívás végén arról is értesül az olvasó, hogy a megalakulandó társaság tag-jai a Magyar Nyelvőrt kapják majd illetményként.

A következő évben megtörtént az alapszabályok jóváhagyása, valamint a tisztségválasztó közgyűlés, így a társaság hivatalosan is megkezdte működését. S 1905 januárjában megjelenik a társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek az első száma is.

Fenti két mondatom látszólagos ellentmondását az igazság és a fiatalabb olva-sók kedvéért meg kell magyaráznom. A Magyar Nyelvőr nem lett a Nyelvtudományi Társaság illetménykötete, sőt a Magyar Nyelvőr munkatársainak nagyobb része hamarosan vissza is vonult, vagy inkább visszaszorult a Társaságtól. Folyóiratun-kat is, minthogy az Akadémia megszüntette támogatását, az elnémulás fenyegette. A Magyar Nyelvőr azonban — szerencsére — mégsem némult el, s a múlt zavaró emlékeit a felszabadulás óta eltelt idő jótékonyan feledtette. Ha most szót ejtünk róla, csak azért tesszük, mert a múltról való emlékezésünk csak így lehet teljes, és üdvözlő szavaink is csak így lehetnek hitelesek.

A Nyelvtudományi Társaság háromnegyed évszázadára visszatekintve csak egyetértőleg ismételhethetjük, amit Bárczi Géza állapított meg róla: „... nincs a ma-gyar nyelvtudománynak egyetlen olyan jelentős eseménye, akár fontosabb tudomán-yos problémák kidolgozása és megoldása, akár új módszertani elvek fölvetése és munkába állítása, akár új, kollektív vagy egyéni alkotású tudományos munka-eszközök létrehívása, mely kapcsolatban ne volna társaságunkkal, részben, mint tagjai munkájának gyümölcse, de igen jelentékeny mértékben mint társaságunk

szűkebb kereteiben, szerves tevékenységének elemeiként, felolvasásain, folyóiratában, kiadványaiban jelentkező tudományos eredmény" (MNy. 61: 8).

Valószínű, hogy aligha van olyan nyelvész, aki a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak gazdag, sokszínű sorozatát ne forgatta volna akár egyetemi hallgatóként, akár kutatóként sok tanulsággal, nagy haszonnal, s ne várná ma is ennek az egyre szélesedő tematikájú sorozatnak újabb meg újabb füzetait, kötetait. De a „társasági” élet igazán ösztönző, nevelő alkalmai a felolvasó ülések voltak régen is, és azok ma is. Itt mutatkozott be a kezdő, fiatal kutató, itt kapta meg az ösztönző bírálatot és elismerést; itt mutatta be kutatásainak egy-egy részletét vagy összegezését a nyelvtudománynak már ismert és elismert művelője is.

Társaságunk, amely a felszabadulás után valóban összefogta nemcsak a magyar, hanem a magyarországi nyelvtudományt is, ma már több intézménnyel osztozik a tudományszervezés munkájában. De tevékenysége mégis inkább bővült, gazdagodott életének ebben a második szakaszában. Rendre-sorra alakultak új szakosztályok, s ez lehetővé tette a felolvasó ülések számának lényeges megnövekedését s azt, hogy a nyelvtudomány egyes ágazatainak, területeinek képviselői szakmunkájuk belsőbb — a kutatók szélesebb rétegeit kevésbé érdeklő — kérdéseit is megvitathatták a szakosztály ülésein.

A Társaság szakosodásának egyik jellemzője a korszerűsödés. Ez az igény hozta létre például a szaknyelvi vagy a szemiotikai (jel tudományi) szakosztályt. De nyilvánvalóan érvényesül az új szakosztályok kialakításában az élethez, a gyakorlathoz való kapcsolódás igénye is. Ezt bizonyítja nyelvoktatási szakosztályunk megalakulása és immár évtizedes működése, vagy a később létrehozott fonetikai és beszédművelő szakosztály. De érvényesül ez a dicséretes tendencia társaságunk egészének működésében is. Abban például, hogy többször szerepel a szakosztályi ülések napirendjén a nyelvi norma kérdése, s abban is, hogy nemcsak esetlegesen, hanem hivatalos programja szerint is részt vállal az anyanyelvi ismeretterjesztésben. Ez ugyan — a közönség érdeklődésének fölkelte az anyanyelv s a nyelvtudomány iránt — szerepelt a Társaság célkitűzései között, de valósággá igazán csak az utóbbi évtizedekben lett.

A Nyelvtudományi Társaság eredményes működésének másik szerve, azt is mondhatnám, „intézménye” a Magyar Nyelv, a Társaság folyóirata. A Magyar Nyelv lett megalakítása után hamarosan a magyar nyelvtudomány vezető orgánuma, korszerű nyelvtudományi eredmények tárháza, igényes viták színtere, a nyelvtudomány fejlesztésének műhelye és — nem utolól sorban — az újabb nyelvészgenerációk nevelő iskolája. A Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső által kialakított szerkesztői módszerek, szerkesztési elvek a tények tiszteletére, a valóság feltárására, pontosságra, lelkiismeretességre, s mondanivaló formás, érthető megfogalmazására köteleztek s neveltek mindenkit, aki a folyóirat munkatársa óhajtott lenni.

Külön is említést érdemel hagyományos rovata, a Nyelvművelés. Különösen Nagy J. Bélának, a Magyarorságon egykori szerkesztőjének kiváló cikkei, tanulmányait forgathatja a mai olvasó is érdeklődéssel és nem kis haszonnal. Ezt a rovatát a nyelvtudomány munkaterületeinek tervszerű és célszerű megosztása idején is megtartja testvérlapunk. Ez az „átfedés” azonban nem volt viták, nézeteltérések forrása, inkább a közös cél több oldalról, változatosabb módszerekkel való megközelítése ma is.

Új negyedszázaduk kezdetekor kívánjuk a Magyar Nyelvnek s a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, hogy még sok évtizedig szolgálják a magyar nyelvnek s hazai nyelvtudományunknak az ügyét.

A Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottsága

A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana*

1. Arra, hogy hányan lehetnek jelenleg hazánkban, akik szakszóalkotással (tehát nem a terminológia elméletével) foglalkoznak, csak egy 1974-ből származó felmérésből következtethetünk.¹ A bizonyos szempontból reprezentatívnak minősíthető adatgyűjtésből is (ti. viszonylag kevés nagyvállalat kapott kérdőívet) biztonságosan ki lehet következtetni, hogy a termelés szférájában lényegesen többen kényszerülnek szaknyelvi problémákkal foglalkozni (éspedig nemcsak a hivatásos fordítók, hanem konstruktőrök, technológusok, szabványügyi megbízottak, a vállalati információs rendszerben tevékenykedő közgazdák, az általános igazgatást ellátó jogászok, könyvtárosok, dokumentátorok stb.), mint a felsőoktatási intézmények nyelvi lektorátusain, a (szótár)kiadóknál és a Magyar Szabványügyi Hivatalban. Ugyanezt a következtetést erősítették meg azok a megbeszélések, amelyeket néhány eddig meg nem kérdezett nagyvállalatunknál folytattunk a Magyar Nyelvtudományi Társaság szaknyelvi szakosztályának megalakulása előtt. A szét-szórtság, de még inkább a módszertani támogatás hiánya a talán ezrével keletkező ún. házi szabványokban, gépkönyvekben, műszaki feltétfüzetekben, használati utasításokban, rajzok szövegrészében, gyári nomenklatúrákban, szöveges mérlegbeszámoló jelentésekben, újítási javaslatokban és az azokra adott szakértői nyilatkozatokban stb. mutatkozik meg.

A szélesebb szakmai közönség számára kiadandó szótárak vagy éppen-séggel országos érvényű terminológiai szabványok a szűkebb szakmai területen (pl. vállalatnál, laboratóriumban) felépített fogalom- és megnevezés-rendszerekre alapozódnak. A nyelvi szempontból helytelen, de már meggyökeresedett fogalmakra, megnevezésekre épülő szakmai szótárak vagy szabványok lényeges változtatás esetén a hivatalos és nem hivatalos használat között szakadáshoz vezetnek, de a kényszerű kompromisszumok is zavarok forrásává lesznek.² Mindennek kárát vallja a termelés és a gazdálkodás. Ez a tény indokolja, sőt talán sürgeti, egy olyan jellegű magyar terminológiátan kimunkálását, amely elméleti-módszertani útmutató lehetne, és bizonyosan segítséget jelentene ott, ahol a terminológiaalkotás legkevésbé tudatos, mégis kényszerű tevékenység: a termelőhelyeken és a közelükben lévő laboratóriumokban. Az igény nemcsak itt jelentkezik, hanem ezeknél „magasabb” szinteken is: az országos érvényű szabványosítás-ban³ és a felsőoktatásban.⁴

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979. évi október 23-i felolvasó ülésén.

¹ Neukum Lea: Felmérés az országban folyó szaknyelvi munkákról. 1974. kézirat. Az MTA Szaknyelvi Munkabizottságának a felkérésére készült.

² A kompromisszumokra (tehát amikor a nyelvész azon a címen kénytelen engedni, hogy a helytelenített terminus technicus már „meggyökeresedett”) Grétsy László ad sok példát „A nyelvészet és a szaknyelvek” című dolgozatában (NyttudÉrt. 75. 67–76); a hivatalos (irodalmi vagy tudományos igényű) és nem hivatalos (műhelynyelvi) öntészeti kifejezéseket példázza Pusztai István „Szaknyelv és műhelyzsargon” című dolgozata (Nyr. 99 [1975.]: 396–404).

³ Sztanó Rezső: A meghatározások szerepe a műszaki gyakorlatban: Szabványosítás 27 (1975.): 248 („a magyar műszaki terminológia fejlesztésének irányelvei is kidolgozásra várnak”).

⁴ Neukum Lea: Nyelv és szakismeret: Műszaki Élet 1975. 12. sz. 6 (Tudósítás a miskolci NME szaknyelvi tanácskozásáról).

2. A *terminológiatan* kifejezés ismeretlen a szaknyelvvél foglalkozó magyar dolgozatokban, holott annak tartalmát lényegében fedi mind Kertes Róbert és Ziegler Vilmos 1954-ben kiadott szabványosítási tankönyvének „A kifejezés eszközei: szakkifejezések, jelölések, ábrázolások” című fejezete, mind pedig Klár Jánosnak és Kovalovszky Miklósnak 1955-ben műszaki tudományos terminológiánkról írt kézikönyve.⁵ Ez utóbbi (melyet még ma is haszonnal forgathatnának az érdekeltek, ha hozzáférhető lenne) nyelvtudományi értelemben is sikeres kísérlet volt a nyelvújítás korából, sőt az azt megelőző időkből származó tapasztalatok és az újabb szovjet terminológiai kutatások eredményeinek célszerű ötvözésére és a magyar terminológiaalkotásban való hasznosítására. Az a címben is hangsúlyozott tétel, hogy „A terminológia alapja a fogalom”, már annak az új terminológiai elméletnek az elfogadása, amelyet Eugen Wüster 1931-ben tett közzé.⁶ Wüsterre közvetlenül egyik említett mű sem hivatkozik,⁷ bár jeles művét 1935-ben lefordították oroszra, és egy csapásra páratlan nemzetközi elismeréshez jutott. Ez a könyv adott alkalmat — a Szovjetunió javaslatára — az ISA (később ISO = International Organization for Standardization) terminológiai bizottságának (ISO/TC 37 Terminology, principles and coordination) megalapítására.

Az ISO terminológiai bizottsága 1967 és 1973 között több ajánlásban szabályozta a terminológiai munka és a lexikográfia alapelveit.⁸ Szomszédaink ezeket vagy közreadták, vagy ezek alapján maguk is szabványosították nemzeti terminológiaalkotásuk módszertanát.⁹ Nálunk az 1954. évi, illetőleg 1955. évi hasonló kezdeményezések nem folytatódtak, bár Grétsy László bevezető dolgozata és könyve — ezek híján is — új lendületet adott a műszaki nyelv-művelésnek.¹⁰

⁵ Kertes Róbert—Ziegler Vilmos: A szabványosítás feladatai és módszerei. 1954. 64—99.

Klár János—Kovalovszky Miklós: Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. MTESZ, 1955. 29.

⁶ Eugen Wüster: Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik. Bonn, 1970. Első kiadás: 1931.

⁷ A Klár—Kovalovszky szerzőpáros D.Sz. Lotte, Sz. V. Suhardin, V. K. Szuhov és A. M. Tyerpigorev egy-egy művét, a Kertes—Ziegler-féle tankönyv pedig A. M. Tyerpigorev egyik dolgozatát és a DIN 2330—1953: Normungstechnik. Begriffsbildung, Regeln című szabványtervezetet említi; ez utóbbihoz, mint előterjesztőnek, Wüsternek mindenestre köze volt.

⁸ A terminológiai alapelveket tartalmazó nemzetközi és nemzeti szabványokat felsoroló legjobb útmutatók jelenleg: E. Wüster: Die vier Dimensionen der Terminologiearbeit: Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer: 15 (1969.). Nr. 2. 4—6; szerző nélkül: Lebende Sprachen 22 (1977.): 93—95 vagy ugyanez különnyomatként: Infoterm News Letter 4.

⁹ A lengyelek először 1965-ben, majd 1973-ban szabványt alkottak: PN — 73/N — 02004: Wytyczne opracowywania norm. Normy terminologiczne (Írányelvek a szabványok kidolgozásához. Terminológiai szabványok); PN 73/N — 02005: Wytyczne opracowywania norm terminologicznych. Nazwy i określenia (Írányelvek a terminológiai szabványok, megnevezések és definíciók kidolgozásához).

Csehszlovákiában az ISO-ajánlásokat tették közzé: Mezinárodní unifikace pojmů a názvů (Fogalmak és megnevezések nemzetközi egységesítése); Československý terminologický časopis 4 (1965.). no. 2. 115—121; Slovník v oboru teorie názvoslovi (A terminológia elméletének szótára): Normalizace 16 (1968.). no. 9; Annex P/1—P/16.

A Szovjetunióban az ISO valamennyi terminológiai ajánlása megjelent: VNIKI: Sbornik rekomendacij Meždunarodnoj organizacii po standartizacii (ISO) po terminologii. Moskva: Izd-vo Standartov, 1968.

¹⁰ Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése. Nyelvőr Füzetek 8. sz. (1961.); Grétsy László: Szaknyelvi kalauz. 1964.

Az élénkség mögött azonban rejlik némi bizonytalanság is: az egyes szakmák képviselői, akik az egyre bonyolultabb szakmai fogalmak megnevezésével és szakmai-gondolati folyamatok nyelvi megformálásával küszködnek, gúzsba kötöttek érzik magukat a természetes nyelv béklyói által; terminológiájuk egységesítéséhez olyan elméletet és módszertant kívánnak, amely a szakmai igényeket is figyelembe veszi; a szakmailag érdektelenek viszont ezt a törekvést nyelvrontásnak minősítik, és az anyanyelv közeli pusztulásától tartanak (elfeledkezve arról, hogy ugyanezzel az érveléssel nemcsak a magyar, hanem valamennyi természetes nyelv pusztulását is meg lehet jósolni).¹¹

Vajon elegendő elméleti alapot ad-e a szaknyelvek relatív különállásának elismeréséhez az a sommás megállapítás, hogy „... a szaknyelv elsősorban szókincsében tér el az irodalmi és a köznyelvtől, legfontosabb, s egyben legjellemzőbb része a sajátos szókincs”, és elegendő módszertani útmutatás-e a szaknyelvek fejlesztéséhez, ugyanakkor a nyelvi egység megőrzéséhez annak lerögzítése, hogy „A műszaki nyelv általános értelemben vett művelése lényegében ugyanazokon az elvi és gyakorlati alapokon nyugszik, amelyek az egész magyar nyelvközösségre kiterjedő nyelvváltozatok, tehát az irodalmi és a köznyelv nyelvhelyességi vizsgálatához szolgálnak kiindulópontul”? Ha a két kérdést igennel válaszolnánk meg, tehát az általános nyelvhelyességi szabályok érvényét elismernénk a szaknyelvre is, ez egyszersmind annak elismerését is jelentené, hogy a szaknyelvnek mint olyannak nincsenek saját törvényei, tehát különállása vitatható, megkülönböztetése értelmetlen. Nem teszi ezt Grétsy László sem, akitől a fenti idézetek származnak. Mindkét megállapításban maradtak kitöltésre váró „üres helyek”. A „sajátos szókincs” mellett még más is lehet, ami különböztet, és ugyanúgy a nyelvhelyességi szabályok is kiegészülhetnek a szakmai nyelvet illetően. Ez utóbbi a „Miből áll a műszaki terminológia nyelvi szempontú vizsgálata?” kérdésre adott válaszban így fogalmazódik meg: „Egyrészt a műszóalkotás módjainak logikai és nyelvi szabályainak ismertetéséből, másrészt a már meglevő műszók tartalmi és formai elemzéséből, a fogyatékoságokra való javító szándékú rámutatásból.”¹² Az a z e l l e n t m o n d á s tehát, amely a szaknyelv különállásának elismerése, és az általános nyelvhelyességi szabályok idevágó érvényének hangsúlyozása között van — az idézetekből is kikövetkeztethetően — c s a k a s z a k n y e l v s a j á t o s t ö r v é n y e i n e k f e l t á r á s á v a l o l d h a t ó f e l, ha vannak ilyenek. Márpedig vannak. Az ezt illető kutatások eredményeit — elsősorban a csehszlovák nyelvészet tükrében — Zeman László mutatta be, nem korlátozva ismertetését a szakszókinccsel, tehát a terminológiával foglalkozó munkákra, hanem olyan nézeteket is említve, amelyek a szaknyelvet mint funkciós és strukturált nyelvi rendszert fogják fel.¹³ (Innen már csak egy lépés a szaknyelvi autonómia elismerése!) Mi a vizsgálódásunkat ezúttal mégis a szakszókincesre korlátozzuk.

3. Említettem, hogy a *terminológiatan* a magyar szakirodalomban ismeretlen kifejezés. Most hozzátehetem, hogy a külföldi terminológiai iroda-

¹¹ Kolozsvári Grandpierre Emil: Herder árnyéka: Kortárs 1977: 1303–11; hasonlóan uő.: Herder árnyékában. 1979.

¹² Grétsy László: Nyelvőr Füzetek 8. sz. (1961.) 7, 13, 18.

¹³ Zeman László: A tudományos nyelvhasználat: MNy. 74 (1978.): 316–33, 322.

lomban sem régóta járatos.¹⁴ Wüster az új tanról mint ilyenről először a 3. általános nyelvészeti kongresszuson beszélt (Koppenhága, 1972.). Hozzászólását „Allgemeine Terminologielehre — ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und den Sachwissenschaften” címmel jelentette meg,¹⁵ s azóta a *terminológiatan* megnevezés a Wüstertől kimunkált tartalmával együtt a szaknyelvvel foglalkozó értekezések elméleti és módszertani iránymutatójává lett.

E kiváló tudóst ma már az általános terminológiatan és egyben a bécsi terminológiai iskola megalapítójának tekintik. Első műve Európa-szerte, de különösen a Szovjetunióban, ahol sok nemzetiségi nyelvet kellett a szaknyelvi kommunikációra alkalmassá tenni, óriási érdeklődést keltett, módszere a terminológiai kutatások alapja lett (a moszkvai terminológiai iskola megalapítói: Capligin és Lotte). A prágai nyelvészeti iskola követői előtt Wüster eredményei ugyanúgy tiszteletben állnak, mint a moszkvai iskola tagjai előtt.¹⁶ Wüster elméletének, módszertanának és gyakorlati célokat szolgáló szervező munkájának tanulmányozása nálunk is hasznos lehet, akár útmutatóként fogjuk fel tanítását, akár az útkeresésben hasznosítjuk.

Eugen Wüster (1898—1977) bennünket különösen érdeklő tanítását posztumusz műve foglalja össze, amelyet a Bécsi Műszaki Egyetem „Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie” címmel H. Felber gondozásában (Wien—New York, 1979. 2 részben, I—XIII + 145 és 70 lap; a továbbiakban erre a műre a szövegben az év- és a lapszám megadásával hivatkozom) tett közzé. A kötet kézirata 1972 és 1974 között készült, és a bécsi egyetem nyelvtudományi intézetében tartott előadásokat tartalmazza. A kézirat az előszó szerint a szerző munkái között a W 598-as jelzetet viseli, ami utal arra, hogy milyen hatalmas munka előzte meg ezt a szükségzavának tűnő, mégis teljesen kiértékelt összefoglalást.

Nagyon tanulságos volna ennek a tudós életnek a nyomon követése, de ez egy korlátozott terjedelmű dolgozat keretében lehetetlen, ezért csak lábjegyzetben utalunk megjelent műveinek jegyzékére.¹⁷ Célunk ezúttal nem lehet más, mint tanításából kiragadni azokat az elemeket, amelyek a mi viszonyainkra alkalmazva segítséget adhatnak egy olyan nemzeti módszertan kidolgozásához, mely egyfelől képes leküzdeni a nemzeti és nemzetközi egységesítés igényéből származó ellentmondásokat, másfelől a köznyelvi szabályok és az ezeket esetleg nem tűrő szaknyelvi igények ellentmondásait. Ez a mű erre is ösztönzést adhat.

Wüster kétrészes terminológiatana (a második részben csak az ábraanyag van) kilenc fejezetből áll. A bevezetés az általános terminológiatan és

¹⁴ A *terminológiatan* megnevezést 'terminológia mint tudomány' értelemben a Prágai Mezőgazdasági Főiskola nem szláv nyelvek intézetében 1971-ben rendezett „A szak szó mint a terminológiatan tárgya” című nemzetközi kollokvium ajánlotta és fogadta el (L. Drozd—W. Seibicke: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Wiesbaden, 1973. 37).

¹⁵ Linguistics 1974. no. 119. 61—106.

¹⁶ H. Felber: Theory of terminology, terminology work and terminology documentation: Fachsprache 1979. 1. sz. ? Hasáblevonat 11.

¹⁷ A Sprachforum 3. (1959/60.) kötetét a hatvanadik születésnapját ünneplő tudós tiszteletére állították össze. Ebben a kötetben nemcsak műveinek jegyzéke, hanem a róla írt cikkek felsorolása is megtalálható. Ezt követő műveiről az előbb említett posztumusz munkájához fűzött utószavában H. Felber tájékoztat (144—5); vö. még uő.: Wüsters Lebenswerk auf dem Gebiet der Terminologie, Klassifikation und Dokumentation. Sonderdruck aus ÖNORM Heft 5/1977.

a köznyelvről alkotott tudomány (Wissenschaft von der Gemeinsprache) viszonyát tárgyalja. Az első fejezet a megnevezési alapelvek (amelyek a terminus technicusokkal szemben támasztott követelményeket illetően ellentmondásosak) mérlegeléséről szól. A második, harmadik és negyedik fejezet a hagyományos fogalomtan (egyedi tárgyak, a fogalmak és ismertetőjegyeik, definícióik). Az ötödik fejezet a megnevezéseket, a hatodik és hetedik fejezet a jeleket (a konvencionális és írásjelek felosztását) taglalja. A nyolcadik fejezet a maradandó nyelvi összerendeléseket, a kilencedik pedig a szakmaisztótár-írást ismerteti.

A következőkben mondanivalómat az általános terminológiatan meghatározása, a fogalmak, a megnevezések és azok jelentéstana köré (bár ez utóbbi a fejezetcímek között nem szerepel) csoportosítom, nem tagadva ezzel, hogy a nyelvtudomány felől vizsgálom ennek az új tudománynak esetleges vagy valóságos különállását. Wüster jeltanának és lexikográfiájának (a szakmai szótárak alkotásának módszertana) ismertetéséről, bár különösen ez utóbbi a gyakorlatban megvalósuló terminológiai munka szempontjából rendkívül hasznos lenne, ebben a dolgozatban le kell mondanom.

4. Bármennyire teljesnek és egésznek tűnik is Wüster most megjelent egyetemi előadása, bevezetéséből éppen az előadás tárgyának (általános terminológiatan) a meghatározása hiányzik, holott erre nézve álláspontját már korábban kifejtette a tőlünk felemlített „Die Allgemeine Terminologielehre — ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und den Sachwissenschaften” című cikkében. Ebben szoros értelemben vett definíció helyett a terminológia szó jelentését elemzi. Ennek második jelentése ’egy meghatározott szakterület terminológiájáról (fogalom- és megnevezérendszeréről) alkotott tan, vagyis egy szakterület szaknyelvi lexikológiája, pontosabban speciális terminológiatan’, harmadik jelentése pedig a speciális terminológiatanokból absztrahálható általános terminológiatan’. A terminológiatan megnevezésben rejtőző tautológiát (-lógia és -tan kb. azonos jelentésűek) elkerülhetnénk a terminológia megnevezéssel, de akkor kizárnánk belőle a módszertan fejezetet. Az általános és speciális terminológiatan viszonya tehát olyan, mint az általános nyelvészet viszonya az egyes nyelvekről alkotott tudományokhoz.¹⁸

Az általános terminológiatan elhatárolása az idézett folyóirati cikk címéből derül ki: határterület a nyelvtudomány, a logika, az ontológia, az informatika és a szaktudományok között (ez esetben azok a szaktudományok, amelyeknek a terminológiájáról szó van). A cikk a határtudományok közül elsősorban az alkalmazott nyelvtudományt emeli ki, amelyet úgy értelmez, mint Günther Kandler: „... minden nyelvi kérdés, amely nemcsak a nyelvtudós számára érdekes ..., [az alkalmazott nyelvtudományhoz] mindenki hozzájárul azzal, hogy szakmáját s z a v a k b a önti, szaktársával s z a v a k b a n értekezik, a szakmai tevékenység során a segéderőknek s z a v a k b a n ad utasítást és tanítást ... és a szó gyakran nem csak e s z k ö z e, hanem t á r g y a is tevékenységének.”¹⁹ Kandler szerint tehát a szavak nemcsak szerszámként vesznek részt a kommunikációban, hanem azokat mint a szerszámokat is, a termelő személyiség állítja elő.

¹⁸ Linguistics 1974. no. 119. 61–3.

¹⁹ G. Kandler: Zum Aufbau der angewandten Sprachwissenschaft und den Aufgaben des Sprachforums: Sprachforum 1 (1955.): 3.

Íme a nyelvtudomány igazolása az általános terminológiatan bevezető tételéhez, amely így hangzik: „[A köznyelvi szabad nyelvfejlődéssel szemben] feltűnő a t u d a t o s nyelvalkítás . . . A terminológiában a szabad nyelvfejlődés elviselhetetlen összevisszasághoz vezet . . . A terminológusok . . . megegyeznek az egységes fogalmakban és megnevezésekben. Az ilyen megegyezést „szabvány”-nak (Norm)²⁰ nevezik” (1979 : 2). A tétel helyességének igazolását látja abban, hogy Kandleren kívül más nyelvészek is komolyan foglalkoztak a terminológiaszabványosítás gondolatával (pl. Leo Weisgerber, 1933; Werner Betz, 1958; Heinz Ischreyt, 1963, 1968; Peter von Polenz, 1964; Hugo Moser, 1967).

Első művében Wüster a tudatos nyelvszabályozást alkalmazott nyelvtudománynak nevezte, és ahogy egyébként a technika alkalmazott fizika, úgy az alkalmazott nyelvtudomány, illetőleg a nyelvszabályozás az ő felfogása szerint „nyelvtechnika”, amelyet a mérnöki tudományokon belül úgy lehet kifejtetni, ha a filológus technikai ismereteket, a mérnök pedig filológiai ismereteket szerez.²¹ Ebből teljesen egyértelmű, hogy Wüster itt a nyelvtechnika (Sprachtechnik) kifejezésen céltudatos cselekvést ért, beavatkozást a fogalmak és megnevezéseik viszonyába, tartalmukba, alakjukba egyaránt. Ez a gondolat termékenynek bizonyult a szabványosítás terén, ahol a dolgok szabványosítása, tehát a szakmai fogalmak konvencionalizálása mellett szükség lett a szakmai fogalmak megnevezésének konvencionalizálására is. Itt azonban a konvenció nem diakronikusan, hanem nagyon is szinkronikusan, „jegyzőkönyvezhető” módon alakult ki, ha nem is történelmi háttér nélkül, de mindenestre tudatos aktualizálással — nem várva meg az önfejlődést, hanem megelőzve azt.

Gondoljuk csak el, mennyi önkény van (más oldalról viszont milyen szakmai vagy tudományos kényszerűség, tehát mindenképpen társadalmi háttér) *jel* szavunk szabványosított jelentésében (definíciójában): „Jel, valamely fizikai állapothatározó (mennyiség) minden olyan értéke vagy értékváltozása, amely az egyértelműen hozzárendelt információ szerzésére, továbbítására vagy tárolására alkalmas” (MSZ 18450/1—68; ÉrtSz.: 'olyan jelenség, I. amellyel közölni akarunk valamit valakivel, II. amellyel valamit helyettesítünk, III. amellyel megkülönböztetünk, IV. amelyből következtetünk'), de ugyanennyi önkényt fedezhetünk fel a *bőrdeszka* szabványosított megnevezésében is, mely tudatosan (de a tényleges hasonlóságtól mégis korlátozva) és nem esztétikai célból választott metaforával utal nevében is és nemcsak definíciójával a jelzett deszka vastagságára (pontosabban vékonyságára; MSZ 6785—70).

Lehetetlen észre nem vennünk azt a párhuzamot, ami a „tudatos nyelvalkítás” és nyelvújításunk között van. Tolnai Vilmos a magyar nyelvújításról adott definíciójában ezeket az ismertetőjegyeket hangsúlyozza: t u d a t o s, s z á n d é k o s és m e s t e r s é g e s.²² Ugyanezt a párhuzamot hangsúlyozza Tauli, aki az utóbbi időben államalkotóvá lett népek nyelvének államnyelvvé fejlesztésével kapcsolatos „nyelvi tervezés” (language planning) módszertanát írta meg. Ő már kereken kimondja azt, hogy Saussure-nek az az állítása, miszerint a nyelvhez vagyunk láncolva (vagyis hogy nem irányíthatjuk vagy

²⁰ A német *Norm* szó jelentéséről vö. Pusztai István: Azonos-e a nyelvi norma a nyelvi szabvánnyal? MNy. 71 (1975.): 397—404.

²¹ Wüster i.m. 3.

²² Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. 1929. 2.

változtathatjuk tudatosan a nyelvet), mellőzte a tényeket, és éppen Wüsterre hivatkozva jelenti ki: „A terminológiában a szabványosítás nem más, mint az érintett szakterület képviselőinek *m e g e g y e z é s e* (kiemelés tőlem — P. I.) a tudományos és műszaki fogalmak és nevek egységesítéséről.”²³ Ugyancsak Wüstert támogatja az „előíró” nyelvészet (prescriptive linguistics) fel-fogása.²⁴ A nyelvtudomány ma már módszertani elvként fogadja el Wüster „tudatos nyelvalkítás” gondolatát, és a magyar nyelv művelés sem ítéli meg elutasítólag a Kandler-féle „alkalmazott nyelvtudományt”, sem az ebben tevékenykedő „nyelvtechnikust”.²⁵

5. Az előzőkben már utaltunk Wüster nézetének és a mi hagyományainknak párhuzamára. Másik tétele: „A terminológiai munka a fogalmakból indul ki” (1979 : 5), Bajza József sokat idézett gondolatát juttatja eszünkbe. Bajzának az a nézete, hogy a jó műszó megalkotásához nemcsak nyelvismetre, hanem dologismeretre is szükség van, ugyanennek a tételnek korai felismerése.²⁶ Wüster ezt a tételt 20 évvel előbb élesebben fogalmazta meg: „A szaknyelv cókémója, egyszersmind alapeleme a fogalom”, majd egy ellentéttel így ad ugyanennek a tételnek hangsúlyt: „A gondolt fogalmak átadásakor a kifejezés szépsége jelentéktelen az olyan követelményekhez képest, mint a »pontosság« és a »kényelem«. Az olyan közlések is, amelyek a grammatika és fonetika semmibevétele miatt köznyelvigleg keréketörésnek minősítendőek lennének, terminológiailag még teljes értékűek lehetnek”.²⁷

A fogalomnak és a fogalomrendszernek a terminologizálásban kitüntetett szerepe van. „A terminológus számára a megnevezési egység a szóból áll, melyhez a fogalom jelentésként van rendelve”, — mondja Wüster (1979 : 1). A fogalomnak ez a kitüntetett szerepe az, amely a terminológiátant eltávolítja a nyelvtudománytól és közelíti a logikához, ontológiához (1979 : 5). A formális logikára és az ontológiára azért van szükség, hogy hagyományos szabályaival feltárja a szakmai fogalmat, annak tartalmát és terjedelmét, az ismertetőjegyek segítségével elhatárolja a szakmai fogalmakat egymástól, megállapítsa rokonsági fokukat, és a klasszifikáló jegyek alapján fogalmi rendszereket állítson fel.

Wüster kétféle fogalmi rendszert ismertet: a logikai fogalomrendszer olyan absztrakciós viszonyokat tükröz, amelyek hasonlóságon alapulnak (pl. asztal — diófa asztal — diófa íróasztal), az ontologikus fogalomrendszer viszont a térbeli, időbeli és oksági összefüggést fejezi ki (pl. a gépkocsi — motor — dugattyú között térbeli érintkezési viszonyok vannak) (1979 : 12—3).

A fogalomrendszer kimunkálása nem öncélú tevékenység. Eredménye a megnevezés helyes megválasztásában jelentkezik: segít a nyelvi alkotórészek értékelésében. A fogalomrendszer alapján például rangsorolni lehet a megnevezésbe bevonható ismertetőjegyeket. Elsősorban a minőségi (inherens) ismertetőjegyek figyelembevétele ajánlatos. Ezek az anyagi tárgy alakjára, nagyságára, anyagára, keménységére, színére utalnak. Például: az

²³ Walter Taulli: *Introduction to a Theory of Language Planning*. Uppsala, 1968. 22, 160.

²⁴ Punya Sloka Ray: *Studies in Prescriptive Linguistics*. Chicago, 1963.

²⁵ Grétsy László: *Nyelvőr Füzetek* 8. sz. (1961.) 10.

²⁶ Bajza József: *Nyelvünk műveléséről*. 1843. Id.: NyRef. 233.

²⁷ Wüster: *Die terminologische Sprachbehandlung*: *Studium Generale* 5 (1953.): 214, 215.

asztal fogalom ajánlott megnevezései (klasszifikálása): *kerek, négyszögletes asztal* stb. (alakja szerint); *diófa asztal, tölgyfa asztal, fémasztal* stb. (anyaga szerint); *kihúzható, állítható asztal* stb. (ha valóban változtatható elrendezésű). Kevésbé ajánlható megnevezési célokra a felhasználásra vagy térbeli elhelyezésre utaló ún. relációs ismertetőjegy. Például: *étkezőasztal, íróasztal, dohányzóasztal* stb. (helyzettől függően ugyanis az íróasztalon is lehet étkezni). Legkevésbé alkalmasak az eredetre utaló ismertetőjegyek. Például: *barokk asztal, koloniál szék, Wood-fém* stb. (1979 : 14–6).

A fogalomrendszerből ezen túlmenően a még nem ismert fogalom megletére is lehet következtetni (és természetesen kísérletet lehet tenni annak megnevezésére); a fogalomrendszer ismeretében a hozzá tartozó megnevezérendszer oda nem illő tagjára a rendszerhez illőbb megnevezést lehet keresni; ha valamelyikre több megnevezés is van, a rendszerhez illőbbet lehet kiválasztani (lefoglalni); ha egy meglevő megnevezés több értelmű, a rendszerhez tartozó fogalomhoz lehet rendelni, s ezzel egyértelművé válik. Mindez együtt úgy hangzik, mint a terminológiaalkotás kulcsa, és ebben nincs is okunk kételkedni.

6. Már megjegyeztem, hogy Wüster terminológiatanának jelentéstani fejezete nincs. Ez azonban nem jelenti azt, hogy jelentéstana sincs, bár ezt a kifejezést nem használja.

Arra vonatkozó nézetét, hogy mi a jelentés, már idéztük: a megnevezési egységhez a fogalom jelentésként van hozzárendelve (1979 : 1). Ez a tétel eltekintve az „összerendelés” elvétől, jelentéstani szempontból elhatároló mozzanatot tételez fel, sőt Wüster ezt a köznyelvvél szembeni különbségként hangsúlyozza. Nem tagadva, hogy a terminus technicus legfontosabb funkciója a jelölés (denotáció), el kell fogadnunk Károly Sándornak azt a nézetét, hogy a „tudományos nyelv . . . lényege . . . a fogalmi oldal dominanciája”, tehát nem kizárólagossága. A kizárólagosságból tudniillik az következnek, hogy a terminus technicusoknak nincs például grammatikai valenciájuk, „amely előírja, hogy mely grammatikai osztályokkal, tehát mely szófajokkal, mely szintaktikai operátorok vagy formátorok közvetítésével kapcsolódhat a mondatban”.²⁸ Nem árt ezt illetően a körütekintés, hiszen már láttuk, hogy a fogalmak különleges szerepének hangoztatása a köznyelvben kerékbe-törésnek minősítendő kifejezések elfogadásához is vezet.

A terminus technicus és a köznyelvi szó jelentéstani elhatárolását illetően helyesebb abból az ismeretelméleti tételből kiindulni, hogy a szakkifejezés az absztrakció fokában tér el a nem terminus jelentésétől. „Az absztrakció jellegétől függ a fogalmak és jelentések jellege: az egyik esetben köznapiak, a másokban tudományosak lesznek” — mondja A. Schaff.²⁹ Hasonlóképpen nyilatkozik Drozd is, akit Wüsterrel, a mérnök terminológussal szemben talán mint nyelvész terminológust idézhetünk: „Ha a szaknyelv speciális monofunkcionális karakterét és a terminus kommunikatív és egyszersmind kognitív szerepét tekintjük, a terminus tartalmi részét mint egy magasabb fokú absztrakció termékét fogadhatjuk el . . . A terminológiatan a tudományos fogalmat a nyelven kívüli valóság ábrázolatának tekinti, amely magasabb absztrak-

²⁸ Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. 1970. 184–5 és 63.

²⁹ Adam Schaff: Bevezetés a szemantikába. 1967. 210.

ciós fok által keletkeznek.”³⁰ Ez a felfogás mindenesetre tudomásul veszi azt a tényt, hogy a terminus technicus nemcsak a fogalommező egy tagja, amely abból kiragadva — mint mondják — önmagában is „jelent”, hanem az esetek túlnyomó többségében kontextusban fordul elő, ahol a köznyelvi szavakhoz hasonló szabályok szerint társul részben más terminusokkal, részben (s nyilván többször) köznyelvi szavakkal.

7. Wüster fogalomtanának a másik része, a fogalomrendszer, ugyancsak jelentéstani kategória vagy legalábbis, mert alakját tekintve hasonlít a szómezőhöz vagy jelentésmezőhöz, lehet, hogy az. Kérdés, hogy van-e tartalmi különbség a fogalomrendszer — de nevezzük Reformatszkijjal³¹ inkább terminológiai mezőnek — és a szómező között.

A fogalomrendszert illetően Wüster nézete sokat változott a kutatásai során. Eredeti felfogását a DIN 2330—1961: Begriffe und Benennungen. Allgemeine Grundsätze tükrözi. Ebben még fogalomrendszerekről (Begriffssysteme) és állományrendszerekről (Bestandssysteme — Systeme Ganzes—Teil) volt szó. Posztumusz művében már logikai (absztrakciós, hasonlóságon alapuló) és ontologikus (térbeli, időbeli érintkezésen és oksági összefüggésen alapuló) fogalomrendszerekről beszél, vagyis a fogalmak közötti valamennyi viszonyról. Hogy erre feltétlenül szükség van-e a terminológiában, azt még alaposabban ki kell kutatni, de az informatikában, mint határtudományban ez nélkülözhetetlen. A mi kérdésünket illetően ennek a fordulatnak az a következménye, hogy ha a terminológiai mezők összességükben valamennyi viszonyt felölelik, akkor elvileg nincs különbség köztük és a szómezők között: legalábbis felépítésük módszere azonos.

Károly Sándor következő soraiból ugyancsak az derül ki, hogy a terminológiai mezőt a szómezővel azonosnak tartja: „A szavak me z ő ö s s z e f ü g g é s e i a következő kapcsolatokra terjednek ki: 1. Az illető szó (például *asztal*) fogalmi szférája; . . . 2. Az illető szó fogalmi jegyei; . . . 3. Az illető szóval helyi, időbeli, oki, rész-egész stb. kapcsolatban levő fogalmakat kifejező szók; . . . 4. Olyan szavak, amelyeknek közös jegyeik vannak az illető szóval, alaki hasonlóság . . .”³² Ebben a meghatározásban könnyű felismerni Wüster logikai és ontológiai viszonyait, kivéve a közös alaki jegyeket, amelyek csak grammatikai kapcsolatokat feltételeznek.

Ebből az idézetből levonhatnánk a következtetést: a terminológiai mező azonos a szómezővel. Van azonban a nyelvtudományban más nézet is. Coseriu szerint az azonosság csak részleges: minden szómező terminológiai mező, de nem minden terminológiai mező egyben szómező is. Minden lexéma megfelel ugyanis egy fogalomnak, de nem minden fogalmat fejezünk ki egyetlen lexemával, hanem esetleg szintagmatikus kapcsolattal, mint pl. *harmincéves háború*. Eszerint a terminológiai mező lehet szómező is, de nem feltétlenül az. Valóban nem az, ha a terminológiát nómenklatúrának fogjuk fel, olyan címkének, amely a tárgyakat jelöli és nem az azokról alkotott fogalmainkat, tehát ismereteinket j e l e n t i. Coseriu azonban ennél is tovább megy, és azzal az indokkal, hogy „A tudomány és technika számára a szavak ténylege-

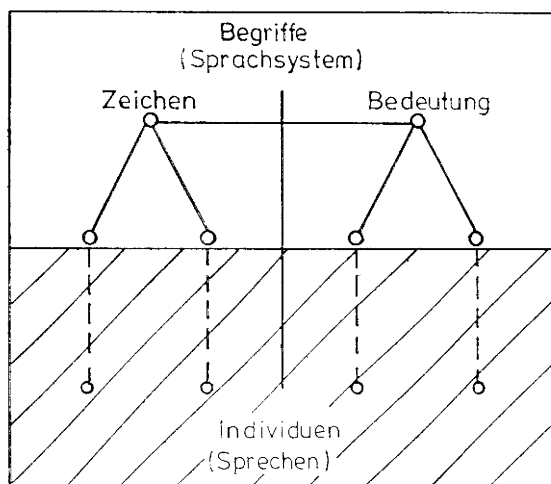
³⁰ L. Drozd — W. Seibicke: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Wiesbaden, 1973. 58—9.

³¹ Reformatszkij: Csto takoe termini i terminologia: Voproszi terminologii. Moszkva, 1961. 51.

³² Károly Sándor i.m. 61.

sen a »dolgozók« helyettesítői, azaz hogy itt a »jelentés« egybeesik a »jelöléssel«, ami a nyelvre nem illik . . . , a strukturális lexikológiának . . . a terminológiákat és nómenklatúrákat figyelmen kívül kell hagynia . . . », de hozzáteszi: legalábbis egyelőre.³³ A kérdés tehát nyitott.

8. Wüster jelentéstani nézetét a négyrészes szómodell ábrázolja. Ezt a modellt már korábban megalkotta,³⁴ és ebben a művében újra visszatér rá (1979 : 77–8, 30. sz. ábra). A modell a következő:

1. ábra

Trubeckojra és Saussure-re hivatkozva állítja, hogy a háromrészes szómodell bal sarkát (amit Ogden szimbólumnak nevez) fel kell nyitni és kétfelé kell vágni, mert ma már a nyelvhangot (fonéma) és a beszédhangot (allofon) el kell egymástól választani. „A fonéma fogalom, a beszédhang viszont e fogalom számtalan realizációinak egyike. Más szavakkal: a beszédhang individuális tárgy.” Ennek megfelelően az ábra árnyékolt területének bal oldalán az individuális (ejtett vagy írt) szóalakok (amelyek tehát allofonok vagy allográfok), ezektől jobbra (velük egy magasságban) az individuumok vannak (nyelvileg a parole szintje). A felső mezőben bal felől (a vonalon) vannak az individuális jelfogalmak, amelyek egyetlen jelfogalomban általánosulnak. Jobb felől az individuális tárgyaknak megfelelő individuális fogalmak láthatók, amelyek az általános tárgyfogalomban egyesülnek. A felső mező tehát a fogalmak (nyelvileg a langue) szférája. A jeleket és jelentést összekötő vonal azt jelenti, hogy „A jelek és a jelentéseik az emberek fejében vannak egymással elsődlegesen összerendelve: legalábbis amennyiben az élő köznyelvről és szabályos esetről van szó. (Ezt az összerendelést a szótárak írják le; ezt azok csak kevésbé tudják befolyásolni.)”³⁵

³³ Eugenio Coseriu: Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes: Gunter Narr (Hrg.) Tübinger Beiträge zur Linguistik 14. Tübingen, 1973. 10, 14, 51.

³⁴ Wüster: Das Worten der Welt schaubildlich und terminologisch dargestellt: Sprachforum 3 (1959/60.): 183–204.

³⁵ Wüster: Sprachforum 3 (1959/60.): 188.

Ez a modell igazolja, vagy ha nem, hát leképzi azt a tételt, hogy „A szaknyelv cókókja, egyszersmind alapeleme a fogalom”. A modellből azonban következten is lehet. Wüster a következő eredményre jutott: „A nyelvrendszer — tehát a modell felső szférája — azáltal jön létre, hogy a megnevezések és a jelentések összerendelése maradáno, azaz relatíve nem változtatható. Különben nincs megértés” (1979 : 78). Az összerendelést nyelvi normák irányítják. A nyelvi normák vagy a nyelv szokásnak (Ist-Zuordnung), vagy az előírásoknak (Soll-Zuordnung) felelnek meg (uo.). Ha az összerendelést „elő lehet írni”, akkor „A maradandó nyelvi összerendeléstől a terminológiában meg lehet kívánni, hogy az — a matematikából kölcsönzött kifejezéssel élve — tökéletesen egyjelentésű legyen (az *eineindeutig* szót fordítottam így — P. I.). Azaz minden fogalomhoz csak egyetlen jelentés legyen rendelve és megfordítva” (1979 : 79). Wüster maga is elismeri, hogy az ilyen követelmény a terminológiában is csak jámbor óhaj. Éppen ezért a tökéletes monoszémiát az aktuális jelentésre érti, vagyis az adott kontextusra, illetőleg szituációra. Ez azt jelenti, hogy az egyébként poliszém terminus technicusok is kielégíthetik a monoszémia követelményét. A tétel tehát így módosul: „A szakmai megnevezéseknek ugyan egyjelentésűeknek kell lenniük, de ez nem jelent feltétlenül egyértelműséget is” (1979 : 82).

A tételt az *éter* szóval példázza: *éter*¹ 'világűr' (a görög mitológiában); *éter*² 'a világűr kitöltő anyag' (fizikai hipotézis); *éter*³¹ 'az alkohol anhidridje' (kémiai genus); *éter*³¹¹ 'etiléter' (kémiai species). A két első szó egymással és a kémiai megnevezésekkel nem cserélhető össze, ezt a szövegösszefüggés, illetőleg a terminológiai kulcs megakadályozza. Annál nagyobb zavarhoz vezet — kémiai szövegben — a harmadik, amelyen a terminológiai mező megjelölése sem segít (vagy bővíteni kell a megnevezést, vagy újabb segédjellel kell ellátni, mint például itt: római számokkal). Ez indokolja azt, hogy Wüster különbséget tesz a különböző értelmű és különböző jelentésű szavak között. Az *éter* szó ennek megfelelően négyértelmű, de csak kétjelentésű (csak kémiai használatban van két jelentése, mert ott a két jelentés összetéveszthető). Wüster tételének forrása Wolfgang Schmidt-Hidding tanulmánya. Ebben ugyanez a tétel így hangzik: „polysemic words need not to be ambiguous”.³⁶

9. Wüster megnevezéstanának tételei — alapállásának megfelelően — inkább logikai, mint nyelvi kategóriákhoz kötődnek.

Bevezetesként két általános jellegű megnevezési alapelvre hivatkozik az ISO idevágó ajánlásából: 1. A megnevezésekkel szemben az alapelvek számos követelményt támasztanak. Ezek az alapelvek gyakran ellentmondanak egymásnak. Meg kell tehát vizsgálni, mikor melyik alapelvet illeti az elsőség. 2. Mindig szem előtt kell tartani, hogy a kifejezés mód nagyobb pontossága a beszédet és a megértést egyaránt nehezíti. Általában szükségtelen nagyobb pontosságra törekedni, mint amit a tényállás megkövetel (1979 : 6).³⁷

Megnevezéstanában természetesen általános nyelvtani ismeretek is helyet kapnak, például: a megnevezések szóelemekből (szótövek, képzők, ragok) állnak, a szóelemek szerint tőszavakat, képzett szavakat, összetett szavakat és több szóból (tehát különírt szóból) álló megnevezéseket (szócsoportokat) kell megkülönböztetni (1979 : 32—4).

³⁶ W. Schmidt-Hidding: Die neue Sprachdisziplin — Ein Weg zur Verständigung: Sprachforum 1 (1955.): 41—50.

³⁷ ISO R 704—1968: Naming Principles 7.

Különös hangsúllyal választja el a megnevezés külső alakját a belső alaktól, amely a nemzetközi egységesítés egyik akadálya. A legtöbb kifejezésnek van belső alakja is, azaz szó szerinti jelentése a végjelentéssel szemben (1979 : 34). Ezt Martyra hivatkozva első könyvében így magyarázta meg: „Az orosz ék kiugró részét a francia *sarok*-nak nevezi. A *sarok* természetesen nem francia szó, viszont az a *talon*. Arról van tehát szó, hogy a sarok fogalom a francia technikusként az ék orra fogalmat közvetíti. A közvetítő fogalom (ebben az esetben a sarok) a szó belső alakja, a *talon* pedig a külső alakja”.³⁸ Ennek a megkülönböztetésnek a szakkifejezések nemzetközi egységesítése szempontjából rendkívüli jelentősége van: „ha meg lehetne egyezni abban, hogy minden nyelv *orr*-nak vagy akár *sarok*-nak nevezze az ék kiugró részét, a nemzetközi megértés és lefordíthatóság könnyebbé válna.”³⁹ Az idézet mindenestre feltételes módon beszél.

A szócsoportot, az összetett szót és a képzett szót elemkapcsolatnak (Elementarverbindung, Verbindungs-Sinnform) nevezi (1979 : 46). A terminológiában ezek súlya nagyobb, mint a tőszavaké, hiszen a tőszavak száma tízezrekre, a fogalmak száma viszont milliókra tehető. A szóelemek kapcsolata a fogalom rövid definíciójának felel meg (grammatikai motiváció). Ezért a lehető legtökéletesebb definícióból kell kiindulni, de figyelembe kell venni a hasonló fogalmak megnevezését is. A szócsoport teljes definíció vagy annak mérsékelt rövidítése is lehet. Az összetett szó erősebb rövidítés, a képzett szó pedig a lehető legrövidebb formája az elemek kapcsolatának (1979 : 46). Miért kell aláhúzni ezt a nyilvánvaló ténytet? Mert a rövidülő megnevezés egyre kevésbé önkifejező. A *maró* ugyan rövid, de nem árulja el, hogy a munkásról vagy a szerszámgépről van-e szó. Ezért a rövidebb-hosszabb alakok közti válogatás a terminológiai munka egyik legnehezebb része.

10. „Minden elemkapcsolat fogalomkapcsolatot fejez ki” — mondja Wüster (1979 : 47), és ezzel „csatol vissza” logikai és ontológiai fejtegetéséhez. Mik ezek a fogalomkapcsolatok? A leggyakoribb közöttük a determináció vagy a közelebbi meghatározás. Ebben az esetben új ismertetőjegy lép be a kiinduló fogalom tartalmába. Ennek leggyakoribb nyelvi megvalósulása a tulajdonságjelzős és a főnévi jelzős szerkezet, pl. *tárcsás borona*, *alumínium kanál*, de a participiumos szerkezet sem ritka, pl. *nádból fonott szék*. Ide tartozik a nomenklatúrákból az ilyen szerkezetű típus is: *kész ruházati szövet tiszta lenből*, *vasúti Diesel-motorkocsi hidraulikus erőátvitellel*, (a példák az Ipari Termékek Jegyzéke 1967. évi kiadásából valók).

Nem soroltam fel a determináció minden lehetséges kifejezéstípusát, de nyilvánvaló, hogy terminus technicusaink túlnyomó többsége ezt a fogalomkapcsolatot tükrözi, mert a terminológiai mezők absztrakciós lépcsőként épülnek fel. Ritkábban találunk viszont fogalomkonjunkciót, amely az ugyanabban a terminológiai mezőben egymás mellett álló egyenrangú fogalmak egyesítésére utal. Wüster erre az *Ingenieur-Kaufmann* példát említi, amelyhez hasonló nálunk a *mérnök közgazdász*, *mérnök szakértő*, *orvos adjunktus*, *rendőr százados* stb. Ehhez hasonlóak még nyelvünkben (ilyeneket Wüster nem

³⁸ Anton Marty: Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie. Halle a. S. 1908., utánnomás: 1976. 121 kk.

³⁹ DIN 2332—1965: Entwurf. Internationale Angleichung von Fachbegriffen und ihrer Benennungen: DIN-Mitteilungen 44 (1965.): 655.

példáz): *rádió adó-vevő berendezés, arató-cséplő gép, ajtó-ablak* (tkp. ablakkal egybeépített kijárati ajtó, erkélyajtó), *fúró-termelő cső* stb. (Műszaki Lexikon).

Ugyancsak az absztrakciós lépcsőből származik a fogalmak diszjunktív kapcsolata. Ebben a tárgyfogalmak terjedelmét egyesítjük. Ennek nyelvi kifejezése a *vagy* kötőszó. Wüster erre az angol *key or cotter*-t hozza fel például. Ez a magyar *ék*-nek felel meg, de szó szerint 'hosszanti ék vagy haránt ék'-et jelent. Az angol kifejezésnek megfelelő példát a magyarból nem tudok idézni, ahogy Wüster sem a németből.

Az integráció az ontologikus terminológiai mezőből származik és a mellérendelt individuumok összekapcsolása, pl. *Ausztria—Magyarország, anya-csavar* ('csavar anyával'), *kén-hidrogén, klór-kénsav, motorgenerátor*.

Amint a példaanyagból látható, a fogalomkapcsolatokat tükröző elemkapcsolatok kb. abban a sorrendben veszítenek felhasználásuk gyakoriságából, ahogy felsoroltuk őket.

11. Az eddigiek során többször szóba került az összerendelés elve, ami a megnevezésnek a fogalomhoz való önkényes hozzárendelését fejezi ki. Gyakorlatilag (szakszótárakban és szabványban) a megnevezést nem a fogalomhoz, hanem a definícióhoz (vagy fordítva) rendeljük hozzá. Az összerendelés, mint tudatos beavatkozás a nyelv életébe — akár alaki, akár tartalmi oldalról — tudatos nyelvalkítást, tehát egy meglevő állapotot (nyelvszokás, úzus, Ist-Norm) és ennek kötelező érvényű megváltoztatását (szabvány, Soll-Norm) tételezi fel. A beavatkozás indoka ugyanaz, mint a dologszabványosításé: racionalizálás, gazdaságosság, célja az egységesítés.

A dologszabványosítás a dolgok és eljárások rendezésével van összekötve, ezért elképzelhetetlen egyidejű *n y e l v s z a b v á n y o s í t á s* nélkül (1979 : 89). A nyelvszabványosítás azonban csak terminológiaszabványosítást jelent; ezt Wüster már 1955-ben leszögezte: „A műszaki *n y e l v s z a b v á n y o s í t á s* csak *t e r m i n o l ó g i a s z a b v á n y o s í t á s*, azaz csak a szakkifejezések szabványosítása. Nem különbözik lényegesen a szakkifejezésekben való megegyezéstől a többi tudományok területén, nagyon is lényegesen eltér viszont a köznyelvnek a »természetes«, azaz nem irányított fejlődésétől.”⁴⁰ A szakmai szókincs egységesítése nem jelent feltétlenül szabványosítást (szankcionálható kötelezettséget). Elképzelhető az önkéntes megegyezésen vagy az intézményi-egyéni tekintélyen alapuló elfogadás is (1979 : 20).

Az egységesítő eljárás lépcsői: a kutatás és a megegyezés. Az egységesítés nem történhet minden áron: a nyelvi helyességet (Sprachgüte), pontosabban rendszerminőséget (Systemgüte) szem előtt kell tartani (1979 : 89); a nyelv folyamatosságát, állandóságát meg kell őrizni (1979 : 96); meg kell vizsgálni, hogy valóban szükséges és meggyőző változtatásról van-e szó, különben az olyan szabványosítás, amelyet a nyelvközösség nem tesz magáévá, a nyelv (talán inkább a szakmai nyelv?) felbomlásához vezet. Az egységesítés történhet kiválasztással vagy új kifejezés alkotásával. Mindkét módszer feltetele a nyelvi alkotórészek értékelése. A köznyelvben a nyelvhelyességi szabályok az úzuson (Wüsternél: általános nyelvhasználat, Ist-Norm) alapulnak, a terminológiában viszont a *c é l s z e r ű s é g* ítéli meg a nyelvi helyességet (1979 : 3). Nézetünk szerint a célszerűség azt diktálja, hogy a nyelvszokást is tekintetbe vegyük.

⁴⁰ Wüster: Technische Sprachnormung — Aufgaben und Stand: Sprachforum I (1955.): 51.

Az egységesítés érvényes lehet egyetlen szakmára, több rokon szakmára, de az egész nyelvközösségre is (gondoljunk csak a minden állampolgárt kötelező vagy jogosító jogszabályokra). Az utóbbi esetben a szabvány általános használatúvá (üzussá, Ist-Normmá) alakul.

Nehezebb az egységesítés nemzetközi téren. Az első akadály a világszinonimák léte; Wüster az azonos fogalmakat jelölő nemzeti megnevezéseket nevezi világszinonimáknak, de ad példát a világhomonimákra is. A németben például a *Periode* (a magyarban: *periódus*) jelentése 'egy teljes rezgés' (a magyarban is), ugyanakkor az angol és francia *period(e)* 'periódusidő', amit viszont a német *Periodendauer* jelöl (a magyarban: *periódusidő*; a teljes rezgés az angolban: *cycle*). Az utóbbiakat pseudo-internacionális megnevezéseknek nevezi. A nemzetközi egységesítés célja nem a világszinonimák megszüntetése, tehát alaki egységesítés, hanem a fogalmak (definíciók) egységesítése. Ennek feltétele a nemzeti fogalomrendszer felépítése, illetőleg a nemzeti fogalomrendszer nemzetközi egységesítése. Ezt követheti a belső alak (tehát szó szerinti fordítás) egységesítése. Az utolsó lépés a külső alak egységesítése, de annak csak írott változatáé. Ezt csak abban az esetben látja viszonylag könnyűnek, ha a szakkifejezés latin-görög elemekből áll. Fontosabbnak tartja azonban a belső alakok, mindenekelőtt a fogalmak egységesítését. Zárójelben mindenesetre hozzáteszi, hogy a köznyelvet illetően egy ilyen eljárás teljességgel lehetetlen (1979 : 92–4).

12. Wüster elméletének ez a hosszúnak tűnő, mégis vázlatos ismertetése is elegendő ahhoz, hogy bizonyos részleteit illetően ellenvéleményre készítsen, de ugyanakkor elismerjük azt, hogy az alapelveket illetően következetes rendszerrel állunk szemben, amely nem véletlenül lett nemzetközi értelemben is a terminológiai munka eszköze. Vannak természetesen bírálói, de ezek a bírálók egyszerűsrimd fejlesztői is tanításának. A bírálatokra már nem térhetünk ki, csupán azt a tanulságot vonjuk le, hogy a terminológiatan témagazdaságának alapos feltárása hasznosítható lehet a magyar terminológiai kutatásokban is.

Pusztai István

A „tötö” nyelv járványa*

1. Az írásbeli kommunikáció magyarányú növekedésével és meggyorsulásával — mikor is szinte mindenki ír, mindenki közöl, mégpedig egyik napról, sőt egyik óráról a másikra — olyan kész nyelvi formák is behatolnak a nyelv vérkeringésébe, amik ellentétben állnak az idők során kialakult nyelvszokással, tehát voltaképpen magyartalannak tekintendők. Itt, amint látjuk, nem nyelvhelyességi szabályok állnak szemben az élő nyelvhasználattal, mint régebben, hanem mesterséges nyelvi kreációk, vadhajítások terjednek döbbenetesen a magyar nyelv kárára.

Az egyik ilyen vadhajítás az úgynevezett „tötö” nyelv, amely körülbelül száz évvel ezelőtt ütötte fel a fejét, tehát csaknem egy időben a Szarvas Gábor

* A szerző a sajtóban, a rádióban és a televízióban manapság meglehetősen elterjedt jelenséget tárgyal. Kérjük olvasóinkat és munkatársainkat, hogy mondják el véleményüket erről a kérdésről. (A szerk.)

által megindított nyelvműveléssel. Ez az időbeli egyezés nem véletlen, hiszen — mint látni fogjuk — a „tötö” nyelv az alaptalan nyelvhelyességi szabályokat nagyban termelő régi nyelvművelésnek a mellékterméke. Erre a „tötö” nyelvre legelőször Simonyi Zsigmond hívta föl a figyelmet.

Rövid egymásutánban — 1917, 1918, 1919 — három cikket is írt ezzel kapcsolatban. Az „Új németesség” című cikkében (Nyr. 46 : 229—31) ezt írja: „Nem tudom, említették-e már valahol az *írott-féle* melléknévi igenévnek egy mondattani és jelentéstani különösségét. Ezt az igenévet ugyanis nyelvünk — nemcsak ma, hanem az egész történeti korban — rendszerint csak *j e l z ő ü l* használja: *írott törvény, vert had, . . . járt út, . . . halott vitézek, kárvallott cigány*. Míg a melléknévet . . . gyakran használjuk *á l l í t m á n y u l*, az igenévet ebben a szerepben nem szoktuk alkalmazni. Nem mondjuk pl.: Isten törvénye *írott* . . . A had *vert* . . . Ez az út *járt*. A vitézek *halottak*. A cigány *kárvallott*. Ezek helyett különféle más szerkezeteket használunk, pl. *ez járt út*; a cigány *kárt vallott*; de legtöbbször a *-va -ve* képzős határozó igenévet: Isten törvénye *meg van írva* . . . A had *meg van verve* . . . A vitézek *meg vannak halva* v. *meghaltak* . . . Az igenévet csak akkor használjuk állítmányul, ha többé-kevésbé elfelejtjük igenév voltát, és melléknévnek érezzük, pl. *fáradt vagyok* . . . már egészen *fásult volt* . . . Az emberek *romlottak*.”

Simonyi megállapítja, hogy „A mi nyelvünk szokása ellentétes más nyelvekével. A latin azt mondja: *lex scripta est*, a német: *es ist geschrieben* . . . [= a törvény írott (van); a levél írott (van)]. A latin *illi mortui sunt*, a német *sie sind gestorben* [= ők halottak (vannak)] a magyarban kétfélét jelenthet: *’ők meg vannak halva’* és *’ők meghaltak’*.

Mármost azt vettem észre, hogy egy idő óta kezdik nálunk, a németet utánozva, az igenévet magát állítmányul szerepeltetni: „A szociális problémák pszichologisztikus értékelése kezdettől fogva naturalisztikus elemekkel *telített* . . . Kjellén jól beszél németül és kitűnően *informált* a német és a magyar viszonyok felől is . . . Ez a békejegyzék éppen nem lehet örömmel *fogadott*”.

Simonyi hamarosan rájött arra, hogy a *-t, -tt* igenévnek ez a magyartalan használata nemcsak sült németesség, hanem a *-va, -ve* igenévnek tudatos kerülésére is szolgál (Nyr. 47 : 150—1): „Végre még egy most terjedező fonák használatról szólok . . . ez is hibás okoskodáson alapszik. Annyit emlegették az *írva lett* és az *el van utazva* hibás voltát . . . hogy néhány év óta az iskolában elterjedt az a valósággal balga hiedelem, hogy *írva van* is hibás. Hogy ez milyen nagy tévedés, nem kell bizonyítani, hisz minden magyar ember így beszél és minden magyar író így ír: *meg van írva* . . . *el van tépve, el volt végezve, el vannak maradva* stb. stb. De íme, egy-két év óta egyes írók, leginkább hirlapírók, abban a szent meggyőződésben, hogy a *törvény meg van írva* rossz magyarság, elkövetik azt a csakugyan rossz magyarságot, hogy a *törvény megírott!* A már idéztem példákhoz hadd járuljanak még a következők: Eddig *nem volt ismert*, hogy az álnevű Dardanus ki volt . . . A latin—magyar és m.—l. szójegyzék *gondosan szerkesztett* . . . Az esztétikai hatást nagy mértékben megalapozza, ha a tárgy *közismert* . . . Lehetetlen ma nincs, s így Miljukov irányváltozása se teljesen *kizárt* . . . A kormány nyilatkozatai után ez a pont annyira *tisztázott* . . . A háborús művészeteket teljes egészében . . . tekinteni a jelen *hivatott* . . . A fent nevezett nő, ki két gyermek anyja, szervezetileg teljesen *tönkretett* . . .

Mindez hibás magyarság, és merőben ellenkezik nyelvünk szokásaival. Sajnos, nem lehetetlen, hogy ez a hiba is, mint sok más, divatra kap irodal-

munkban. De ha el nem nyomhatjuk, ne mondhasa senki, hogy a Magyar Nyelvőrön múlt; íme mingyárt kezdetben tiltakozunk ellene.”

Többeknek, különösen Gárdonyi Gézának az érdeklődésére Simonyi egy harmadik cikkben még egyszer kifejti nézeteit erről az idegenszerűségről; „... amit tulajdonképpen szóvá tettem, az igenévnek önálló, különösen állítmányi használata csak legújabbban terjedt el, és ezt alig magyarázhatni másképp, mint egyrészt német hatásból (mert a németben a *törött és el van törve* egyaránt *zerbrochen*); másrészt az *írva van* mondatformának szándékos, de nagy tévedésen alapuló kerüléséből.”

2. Simonyin kívül egészen a legújabb időkig egyetlen nyelvművelő se foglalkozott evvel a magyartalan „tötö” nyelvvel, hogy a „sukstük” nyelv mintájára most már nevén nevezzük a gyereket. Horváth János mindössze néhány lappangó sorban hibáztatja a nyugatosok stílusát ostorozó cikkében. Ugyanezt teszi Szinnyi József (Msn. 2 : 58) abban az írásban, amelyben dörögdelmesen támadja a *-lag*, *-leg* ragot, a szenvedő igét, a *-va*, *-ve* igenevet és megró egy sereg más szabályos nyelvi jelenséget.

Ennek a nyelvi járványnak a terjedése napjainkban aggasztó méreteket öltött. El van terjedve az újságírói nyelvben, jónéhány szaknyelvben (orvosi nyelv, jogi nyelv, autós nyelv stb.), a sportnyelvben. Egyes írók is meg vannak fertőzve tőle. Az ember azt hinné, hogy most, amikor a múltnál magasabb színvonalon folyik iskoláinkban a magyar nyelv oktatása, pedagógusaink meg tudják tanítani a tanulókat a *-t*, *-tt* igenév helyes használatára. Sajnos, nem így áll a dolog.

Pedig ennek a használatnak a szabályait igen egyszerűen össze lehet foglalni. Az alábbiakban megpróbálom szemléltetően körvonalazni ezeket a szabályokat, elsősorban a „tötö” nyelv magyartalanságának megmutatása céljából.

1. Használhatjuk a *-t*, *-tt* igeneves alakokat jelzőként. Példák: *az adott esetben*; *a tiltott gyümölcs*; *a megengedett keretek között*; *bizonyított tény*; *ebben a máig sem tisztázott helyzetben*; *nincsenek biztosított szálláshelyek*; *a megoldott feladatok* stb.

2. Használhatjuk a *-t*, *-tt* igenévvel ellátott igéket múlt idejű igei állítmányként. (Ez voltaképpen azt jelenti, hogy a napjainkban használatos múlt idejű igealakok eredetileg igenevek voltak). Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy az *a k t í v* (c s e l e k v ő) jelentésű *t r a n z i t í v* (t á r g y a s) igék a *-t*, *-tt* raggal alkotott múlt időben is megőrzik c s e l e k v ő jelentésüket, és továbbra is t á r g y a s igék maradnak. Példák: *Apám nekem két almát adott*; *A főnök sok mindent tiltott*; *Egy-két szabálytalanságot megengedett magának*; *A vádlott alibit bizonyított*; *A gyerek egy füzetet tisztázott*; *A vendéglátó jó szállást biztosított*; *Pista egy sereg földadatot szépen megoldott*; stb.

Ezt látva és tudva egészen természetes tehát, hogy ugyanazt az igealakot, amit *a k t í v* (c s e l e k v ő) t á r g y a s értelemben használunk, nem használhatjuk *p a s s z í v* (s z e n v e d ő) t á r g y a t l a n értelemben is. Magyartalanok tehát az efféle csinálmányok: *Ez az eset adott*; *A gyümölcs tiltott*; *Az átjárás megengedett*; *A tény bizonyított*; *A helyzet máig sem tisztázott*; *A szállás biztosított*; *A földadat nem megoldott* stb.

Szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy ez a veszedelmesen terjedő „tötö”-járvány nagy veszteséget okoz a magyar nyelvnek:

a) Elmoossa számos nyelvi eszközünk (a *-va*, *-ve* igenév, a *-t*, *-tt* igenév, a múlt idő) fontos funkcióit, evvel zavart okoz az egész magyar mondat szerkesztésben. Sablonossá teszi, szürkíti, szegényíti a nyelvet.

b) Megrontja az emberek nyelvérzékét.

c) Rontja a magyar nyelv esztétikáját. Tudjuk, hogy nyelvünkben túlteng az *e* magánhangzó. De talán kevesen tudják, hogy ugyanúgy, sőt méginkább túlteng a *t* mássalhangzó is. Nemcsak mint hang, hanem mint nyelvi elem is: *-t* a tárgynak a tagja; *-t*, *-tt* a múlt idő jele; *-t*, *-tt*-vel képezzük a szenvedő igét (*teremtettet*); a befejezett melléknévi igenevet (*a veszélyeztetett gyermekek*); a műveltető igét (*ő csak petrezselymet vettetett*); *t*-vel kezdődik a gyakran előforduló második személyű névmás (*te, ti*); *-t*-re végződik sok gyakori határozószó (*itt, ott, alatt, fölött* stb.). Nem véletlen, hogy egész mondatokat szerkeszthetünk csupa *t*-vel és csupa *e*-vel. Például: „*Te tetted eme tettetett tettet?*” (elemei: 2. személyű névmás + igealak + igenév + igéből alakult főnév + tárgyrag). Ez ugyan mesterkélt mondat, de ha „A teljesítményértékelés kritériumai szintén *vitásak*” helyett ezt írja valaki: „... szintén *vitatottak*”, mint ahogy ma ez szörnyen divatos, akkor egyetlen szóban többszörösére növelte a *t* hang és betű számát. És ezt eredményezi fokozott mértékben minden egyes esetben a *-t*, *-tt* igenévnek állítmányként való használata. Például: „Ezek a *gyermekek is veszélyeztetettek*.” Csupa *e* meg *t*! Meg kell említenem, hogy Kemény Gábor is rámutatott a gyakran használt *t* egyhangúságára: „a *-t*, *-tt* képzős befejezett melléknévi igenevek (*érdekelt, továbbjutott, aratott*) monotonná, fülsértően kattogóvá teszik a szöveget, különösen ha a *nyújtott* állítmány időjelét és a *teljesítményt* tárgyragját is ideszámítjuk” (Élet és Tudomány, 1979. 33. sz. 1050).

d) A „tötö” nyelv a literátus emberek körében aggasztó módon rontja a íróink, költőink műveinek, gyakran legkiválóbb alkotásainak, legismertebb sorainak a hitelét. Tudnivaló ugyanis, hogy íróink, költőink — egészen a legutóbbi időkig — sohasem használták a „tötö” nyelvet. Helyette túlnyomórészt a *lenni* igének különböző alakjaival (*van, volt, lesz, lett*) kapcsolt *-va*, *-ve* igenevet használták. Például: „Német zászló *lesz* oda *felütre*” (Arany); „*Ketté lett vágva* multja és jelenje” (Petőfi); „*Nincs* talán még *elfeledve* a dal” (Tompai); „Hiszen pályadíjul ez *nem volt kitűzve*” (Arany); „*Ki vagy fizetve*, béna koldus” (Ady); „*Ezzel el volt intézve*” (Móricz Zsigmond) stb.

Petőfinél, Aranyánál, Madáchnál, Mikszáthnál, Jókainál, Móricz Zsigmondnál lépten-nyomon megtaláljuk a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetet. Ha a „tötö” nyelv járványa nem ér véget, és a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet nem szabadul meg ettől a nyelvi parazitától, akkor legnagyobb íróink, költőink műveinéhány évtized múlva olvashatatlanává válnak a *-va*, *-ve* igeneves szerkezetek gyakorisága miatt. Tötözőinket ez szemmel láthatólag egy csöppet se nyugtalanítja!

e) A „tötö”-járvány tovább mélyíti azt a szakadékot, amely egyfelől a beszélt köznyelv, népnyelv, másfelől a publicisztika, az alacsonyabb szintű irodalmi nyelv között van. Mert a köznyelvet, népnyelvet beszélő emberek túlnyomó többsége — a kisebbség számba menő előkelősködők, divatmajmók és a „tötö” nyelvtől erősen fertőzött személyek kivételével — meglehetősen gyakorta használják beszédjükben a *-va*, *-ve* igeneves kifejezéseket. Gyakran használják, mondhatnánk, lépten-nyomon használják. Legalábbis egyelőre. A „tötö”-ragály ugyanis már kezd behatolni a televízió és a rádió nyelvébe, ez pedig újabb terjeszkedésnek a forrása lehet.

3. Fölmerül a kérdés, hogy a magyar nyelvközösségnek melyik rétege van leginkább megfertőzve a „tötö” nyelv ragályával.

Megfigyelésem szerint leggyakrabban a napilapokban és folyóiratokban találunk „tötö”-vel spékelt mondatokat. Minden lap és folyóirat minden számában. Ezen belül igen gyakran tötöz a sportnyelv, az orvosi nyelv és több más szaknyelv. Szépirodalmi alkotásokban egyelőre még ritkán fordul elő. Akkor is főképpen a napilapok és a folyóiratok oldalain. Az alábbiakban példákat sorakoztatok föl az utóbbi években közölt írásokból. Szemelvényesen, tallózva, a tanulság kedvéért.

„Lehetséges volna, hogy Szegeden a költészet ennyire a himnemhez kötött?” (Népszabadság, 1979. máj. 27. 13). Ez a mondat így fogalmazva magyartalan és értelmetlen. Az olvasó joggal kérdezheti: „Vajon mit kötött a költészet a himnemhez?” A mondat alanya ugyanis a *költészet*, állítmánya pedig a *köt* (*kötni*) tárgyias igének múlt idejű alakja: *én kötöttem, te kötöttél, ő kötött valamit*. Mint igen év lehet a *kötött* jelző is: *kötött pulóver*. De: Anyám pulóvert kötött. A cikk írója bizonyára azt akarta kifejezni, hogy a *költészet* a himnemhez van kötve. A *köt* ige ebből a szempontból különösen érdekes és tanulságos. Azt szoktuk mondani: „*Kötve hiszem*”; így szól a nóta: „*Be van az én szűröm ujja kötve*”. Ha a fenti mondatot vennénk mintául, akkor így beszelnénk, és énekelnénk: „*Kötötten hiszem*”; „*Bekötött a szűröm ujja*”. Vajon mit kötött be a szűröm ujja? Nyilvánvalóan: semmit. Az van bekötve! *Be van kötve a szűröm ujja*!

A „tötö” nyelv a maga értelmetlenségével szinte szuggerálja az értelmetlen fogalmazást: „Két nagyon ismert név és két »álláspont«, egyszerre igaz és *elcsavart*”, egy kis megmozdulással a tudományosság világába *átcsúsztatott*” (uo.). A mondanivaló homályosságához nem kis mértékben járul hozzá a két magyartalan igenévi állítmány.

„Magyarországon ez a kérdés *megoldott*” (Új Tükör, 1979. 18. sz. 5). Megkérdezhetnénk ismét: „Vajon mit oldott meg a kérdés”. De kár kérdezni, mert arról van szó (arról akar szó lenni), hogy a kérdés *meg van oldva*. Ezek után már nem is csodálkozunk, hogy ugyanannál az írónál ugyanott ezt olvassuk: „Passzív jószándékosságunkkal teljesen *elégedettek* voltunk.” Sokkal szebb és magyarosabb lenne így: „teljesen *meg voltunk elégedve*”. De a szerző szemmeláthatólag szándékosan kerüli a *-va, -ve-t*. Ezt tapasztaljuk egy másik cikkében is: „... mely nagykapu maga is áhítatot *keltő* (helyesen: *kelt*), kőbe *zártan*, mögötte hús kapualjjal” (Népszabadság, 1979. jún. 16. 6); „A kéz pedig ... olyan valakié, akinek embermeleg minden érintése és szimbólumok fényköreitől *övezett*” (uo.).

Az író annyira idegenkedik a *-va, -ve-től*, hogy még az egyszerű *kőbe zárva* helyett is *kőbe zártan-t* ír, s a mondatot egy valódi „tötö”-vel fejezi be: *övezett*. És mindezt egy Móricz Zsigmondról szóló cikkben. Arról a Móricz Zsigmondról, aki le nem írt volna soha egy „tötö”-t, evvel szemben minden művében igen gyakran használta a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezetet.

Rendkívül jellemző ebben a tekintetben, hogy a fenti cikkben a cikkíró Móricztól sajátmagától is közöl egy 25 soros szöveget. És ebben a rövid szövegben is találunk egy *-va, -ve-t*. Íme: „... tizennégy év alatt oly magányosságra *voltam kárhoztatva*”. Móricz Zsigmondnak esze ágában se volt ezt írni: „magányosságra *voltam kárhoztatott*.”

A következőkben újabb „tötö”-ket idézek, de csak rövid megjegyzésekkel. Előrebocsátom azonban, hogy a fenti megjegyzések ezekre is teljes

mértékben vonatkoznak. „*Bizonyított*, hogy ezeket a terrrorszervezeteket a szélsőjobboldal pénzeli” (Népszabadság, 1979. máj. 22. 6); „Jóllehet rendelkezésre áll a lehallgatott beszélgetésről készült magnószalag, a vád még most sem *bizonyított*” (Népszabadság, 1979. máj. 19. 2); „Szeretném, ha nem értenének félre: az alábbi sorok nem kritikának *szánattak*” (Népszabadság, 1979. jan. 17). „Az olvasó igényei *rejtettek*” (Magyar Nemzet, 1979. febr. 4. 9); „Nevéből a Dada *felvett*” (Magyar Hírlap, 1979. márc. 10.); „Amin marsall méltán *ijedt*” (uo.). Ez a két mondat magyarul fogalmazva így lenne: „Nevéből a Dada *felvett név*”; „Amin marsall méltán *fél*, méltán *ijedezik*, méltán *retteg*, méltán *van megijedve*”. „... magánjellegű megjegyzésekre *alapozott* az a meggyőződés” (uo.). Magyarul: „Magánjellegű megjegyzésekre *van alapítva*”. — Napjainkban Budapesten több mint 4000 fizetőparkolóhely van, ezek egyharmada parkolóórával *ellátott*” (Autósélet, 1979. 8. sz. 3); „Az iskolai oktatás is ilyen autokratikus elvek alapján *szervezett*” (Élet és Irodalom, 1979. 31. sz. 2); „*tisztázott* a versenyszerek és felszerelések ügye” (Népszabadság, 1979. aug. 4. 12); „A műsorok ritkán korhatárhoz *kötöttek*” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 22. 5); „Tudom, hogy a jelenség nem marad *elszigetelt*” (Nők Lapja, 1979. 32. sz. 9). Egy kis szörendváltoztatással helyesen fogalmazhatjuk meg a fenti mondatot: „Tudom, hogy ez nem marad *elszigetelt jelenség*”. „Különösen, ha jól *eltalált* a mostanában végzett színezés” (Új Tükör, 1979. 32. sz. 4). „Irodalomtörténészeink előtt a feladat tehát sokszorosan is *adott*” (Irodalomtörténet, 1979. 1. sz. 165).

*

4. Említettem, hogy igen gyakori a „tötö” a sportnyelvben. Néhány példa: „... csak akkor lehet erős a sportág, ha megvan hozzá az alap, amelynek talaján azután *biztosított* az egészséges fejlődés” (Népszabadság, 1979. febr. 16. 10); „Teljesen *kizárt*, hogy az atlétika vezetői a fától nem látnák meg az erdőt” (Magyar Nemzet, 1979. máj. 27. 6); „Az NB I-es csapatokban futballozó mintegy 350–400 játékosnak *adott* az életkora. *Adott* az edzettségi, felkészülésműlt is” (Magyar Nemzet, máj. 6. 6); Egy nemrég megjelent könyvben körülbelül hússzor fordul elő a „tötö”. Néhány példa: „Jövője akkor is *biztosított*, ha”; „különb eredményekre lett volna *hivatott*”; „szerintük nem *megoldott* az egy csapaton belüli differenciálás”; „ezenkívül még tizenkét helyen vannak létesítményei, amelyek többsége *elhanyagolt*”; „nem *megengedett*, hogy az *adott* három másodperc alatt valaki többször is lőjön”; „A mese következő része *ismert*”. — Ezzel szemben meglepő, hogy ugyanabban a könyvben szép számmal találunk a „tötö” helyett *-va, -ve* igeneves kifejezéseket, ráadásul olyanokat, amik manapság a publicisztikából valóssággal ki vannak rekesztve. Például: *be voltam avatva, nincs elzárva, meg volt győződve, erre volt beállítva a játékos, meg vannak fizetve*, ezzel az ügy el volt *intéztve*, 1962-ben *adva volt* minden lehetőség, *nincs felkészülve, már voltak büntetve*, egyik csapat sem *volt biztosítva*, keze-lába *meg van kötve, ki leszek rekesztve, nincs elnyomva, nincs megtiltva, nincsenek berendezkedve*, mentségünkre *legyen mondva, nagyon le vagyunk maradva*.

5. Mivel magyarázható ez a kettősség? Véleményem szerint avval, hogy a „tötö” fertőzi ugyan a nyelvérzékét, de nem teszi teljesen tönkre. Ennek következménye az, hogy a „tötö”-vel fertőzött embernek néha-néha mégiscsak fölébred a nyelvérzéke, ő is magyartalannak érzi gyakran a

„tötö”-t, és nyelvérzékére hallgatva ilyenkor magyaros kifejezést használ a magyartalan helyett.

Hasonló bizonytalanságot tapasztalhatunk egyes íróknál. Például: „Természetesen egy *helyreállított* várudvarra. Ahogy jobban körülnézett, nemcsak azt vette észre, hogy a várudvar *helyreállított*...” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 22. 5). Az író a múlt idejű melléknévi igenevet először helyesen használja *jelzőül*, rögtön utána azonban helytelenül használja *névszóí állítmá nyként*, hiszen jogosan kérdezhetné valaki: ugyan, *mit állított* helyre a várudvar? De nemcsak ebben van az ingadozás, hanem abban is, hogy az író néhány sorral később ezt írja: „meg is találta azt a kis toldaléképületet, amelynek ajtaja *nyitva volt*, s amelyen az említett illat kiáramlása *biztosítva volt*.” Írhatta volna ezeket is „tötö”-vel: *nyitott volt, biztosított volt*. Mégsem írta. Vajon miért? Változatosságból? A nyelv évszázados szabályai azonban nem játékszerek, hogy tetszés szerint kövessük vagy félredobjuk őket!

Ingadozást találunk az MTI híreiben is. Például: „a bejelentés Muzoreva püspök derűlátó nyilatkozatait *volt hivatott* ellensúlyozni” (Népszabadság: 1979. júl. 13. 2); „*biztosítva legyen* a lakosság kielégítő ellátása” (Népszabadság: 1979. febr. 14. 1). — Mivel az MTI hírei névtelenül jelennek meg, lehetetlen megmondani, hogy kinek a rovására írandó a magyartalan, és kinek a javára a magyaros kifejezés.

Teljes káosz uralkodik a rádiónál és a televíziónál is. Az utóbbinál egy egészen mehökkentő esetet jegyeztem föl. 1978. szeptember 13-án az 1-es műsorban adta a televízió Tersánszky J. Jenő „Viszontlátásra, drága” című regényének televíziós változatát. A férfi főszereplő mindjárt az elején ezt rebeget a nőnek: „De *az sem kizárt*, hogy három vagy négy nap múlva visszajöhetek.” Levettem a polcra Tersánszky regényét, ahol a megfelelő helyen, a 37. oldalon ez áll: „De azért azt hiszem, *nincs kizárva*, hogy három vagy négy nap múlva újra visszajöhetek.” Íme, a „tötö” nyelv romboló hatása! A rendező a magyarosról magyartalanra módosítja az író szövegét!

6. Sajátságos mellékterméke a „tötö” nyelvnek a *közüsmert*, de különösen a *köztudott* vagy a szimpla *tudott*. Ezt a magyartalan, üres, tartalmatlan, semmitmondó tölteléket versengve használják publicistáink. Alig akad olyan újság- vagy folyóirateikk, melynek szerzője oda ne biggyesztené valamelyik mondat élére a *köztudott* szót. Nem mai keletű kreáció ez, de újabban vált szerföltött divatossá, valószínűleg az orosz nyelvű szövegekben gyakran előforduló *obscseizvesztno* hatására. Én ezt az *obscseizvesztno*-t szinte sohase fordítom le, és az eredeti szövegben „diszkréten” zárójelbe teszem. Ugyanis az esetek túlnyomó részében semmit se jelent, vagypedig nem felel meg a valóságnak, mert a „köztudott”-nak nyilvánított közlés legfőleg csak szűk körben ismeretes. Nézzünk egy-két példát: „*Köztudott*, hogy a jog az osztálytársadalomnak és az államnak a megjelenésével egyidejűleg jött létre” (Élet és Tudomány, 1979. 25. sz. 774); „Nem sorolom itt most föl, hogy az atomerőmű-programokat mi tette mindenképpen szükségessé. Ez eléggé *köztudott*” (Élet és Irodalom, 1979. 25. sz. 1). — Egész „köztudott”-áradat egyetlen cikkben (Élet és Irodalom, 1978. 44. sz. 1): „*Köztudott*, hogy az írás szakadatlan próba, készenléti állapot”; „*Köztudott*, hogy nehéz nyár járt a szőlőre”; „*Köztudott*, hogy tizenkét-tizenhárom alkoholfokhoz huszonkét cukorfokos szőlőt kell szüretelni”; „Mindenki azon munkálkodik, hogy »felhozza« a mustot”; „Hogy ez már *köztudottan* évek óta így van?”

Ha a fenti mondatokat figyelmesen elolvassuk, rögtön látjuk, hogy a bennük rejlő információ korántsem olyan magától értetődő, hogy mindenki tudná. Az olvasók nagy része csupán a cikkből értesül róla. Sokkal helyesebben járunk el, ha egy kissé mértéktartóbban (és változatosabban) fogalmazunk: a *tudvalevő*, *tudnivaló*, *tudjuk*, *ismeretes* szavak segítségével. Például: „*Tudvalevő*, hogy Izraelben a város nemzetközivé tételéről sem akarnak hallani” (Magyar Nemzet, 1978. dec. 24); „*Tudnivaló*, mindenki *tudja* is, hogy ebben a nyári hónapban olyanok is leszivárognak a Balaton-partra, akik” (Népszabadság, 1979. jún. 30. 4); „A kérdés megválaszolatlan, de *tudható*, hogy” (uo.). — Ha valami csakugyan általánosan ismeretes, akkor is magyarosabb a *köztudomású*, mint a *köztudott* vagy a *közismert*. Például: „Márpedig *köztudomású*, hogy a teniszben a magyar szövetség nem tud konkurrálni a nagy nemzetközi viadalok díjaival” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 15. 6); „*Köztudomású*, hogy hazánkban kevesen beszélnek idegen nyelvet” (Népszabadság, 1979. aug. 16).

7. Ismételten le kell szögezni, hogy a „tötö” nyelv a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezettől való babonás félelem következményeképpen jött létre. A félelem abból eredt, hogy a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet idegenszerű, németes. Ennél nagyobb tévedés nem fordult még elő egyetlen más nyelvvel kapcsolatban sem! A magyar a legközelebbi rokon nyelvekkel, az osztjakkal és a vogullal együtt az egész világon egyedülállóan a határozói igenevet (*-va*, *-ve*) kapcsolja össze a *létigével*, a *lenni* igével. Minden más általunk ismert nyelv — német, orosz, angol — a múlt idejű melléknévi igenevet, a befejezett igenevet (*-t*, *-tt*) kapcsolja össze a *létigével*. Hogy a „tötö” a magyartól idegen nyelveknek a sajátja, meggyőzően bizonyítják többek között azok a szövegek is, melyek idegen nyelvekből, németből, oroszból vannak fordítva. Egy Magyarországon élő és magyarul már úgy-ahogy beszélő szovjet állampolgár a következőképpen fordította le magyarra a saját oklevelét: „Ez a diploma Potorcsina Irina Mihajlovának *kiadott* (oroszul: *vidan*) arról, hogy 1970-ben felvételt nyert a Moszkvai Bauman Műszaki Egyetemre . . .”. — Bemutatók továbbá egy külföldi gyártmányú férfi bokafix zoknihoz mellékelte szöveget: „Nagyság: 10—11. Összetétel: 100% szintetika. Mosás: 40°C vízben semleges hatású mosószerekkel. Vasalás: *nem megengedett*. Vegytisztítás: *nem megengedett*.”

8. Idők során a „tötö” annyira elburjázott a publicisztika nyelvében, az orvosi nyelvben és egyéb szaknyelvekben, hogy most már nemcsak a *-va*, *-ve*-t, hanem a legkülönbözőbb nyelvi elemeket is kezdi kiszorítani a használatból. Egy orvos a következő mondattal fejezi be az általa kiadott igazolást (1979-ben): „Terhessége és egyidejű szívpanaszai miatt repülő utazás *nem javasolt*.” Alul a rendelő intézet pecsétje és az orvos aláírása. Magyarul ezt kellett volna írni: *nem javasolom*, vagy: *nem javasoljuk* a repülőn való utazást.

„Brezsnyev fogadta a repülőtéren Moszkvába *érkezett* Tito elnököt” (Népszabadság, 1979. máj. 17. 1). — Az *érkezett* helyett magyarul ezt kellett volna írni: a Moszkvába *érkező* Tito elnököt. Más példák: „A medréből *kilépett* folyó sok kárt okozott” (helyesen: *kilépő*); „A magát személyi igazolvánnyal *igazolt* Kovács József aláírását hitelesítem” (helyesen: *igazoló*).

„Keresett a paprika külföldön”, olvasom a címet a Magyar Hírlap egyik számában. Vajon mit keresett a paprika? Kiderül, hogy a paprikát keresik.

Helyesen tehát így lenne: *Keresett* cikk a paprika. A melléknévi igenév nem veheti át minden esetben egyszerre a jelző és a jelzett szó szerepét. Hasonló példa: „*Keresett* a magyar geológus” (Népszabadság, 1979. júl. 15. 4). Persze, hogy nem a magyar geológus *keresett valamit*, hanem *őt keresik*. Másképp kellett volna fogalmazni, nem pedig „tötö” nyelven.

Valaha annakidején az emberi nyelveket nem literátus, nem tanult emberek kreálták, fabrikálták, hanem egyszerű, tanulatlan, iskolázatlan, halászó-vadászó, földművelő, állattenyésztő emberek alkották meg. És ezek az egyszerű, tanulatlan emberek képesek voltak arra, hogy különféle nyelvi eszközökkel pontosan kifejezzék az életben adódó különféle szituációkat, árnyalatokat, vonatkozásokat, aspektusokat. És most azt látjuk, hogy a tanult emberek képtelenek arra, hogy világosan, érthetően, a különböző szituációknak megfelelően fejtsek ki mondanivalójukat. Egy-két példával próbálom megvilágítani. Manapság még egyes nyelvészek is azt tanítják, hogy ha nem vagyunk biztosak abban, mikor kell helyesen használni a *-va*, *-ve* igenevet, akkor használjunk inkább ragozott igét, verbum finitumot. Ez a tanács helytelen tanács, bárki adta is, bárki írta is le. Tapasztalatom szerint minden egyszerű falusi ember pontosan tudja, mikor kell használni a *-va*, *-ve* igeneves szerkezetet. És használja is tudatosan, bátran, helyesen minden ingadozás, minden gondolkodás nélkül. Aki a *meg van írva*, a *megíratott* és a *megírták* között nem érzi a különbséget, arról már Szarvas Gábor (Simonyi Zsigmond helyeslésétől kísérve) teljes joggal úgy ítélte, hogy „vagy nem magyar születés, vagy a sok újság olvasásában végkép megromlott a nyelvérzéke” (Nyr. 36 : 389).

Vegyük például a *meggyőződni* igét. Mondhatom: *meg vagyok győződve* arról, hogy; „*meggyőződtem* arról, hogy”; „*nekem az a meggyőződésem*, hogy”. Manapság ez a se füle, se farka forma divatozik kizárólag mind a három helyett: „*Meggyőződésem, hogy*”. Pedig gyakran igen lényeges különbség van a fenti kifejezések között. „*Meg van győződve* róla, hogy a gyerek tőle származik, pedig ha tudná . . .”, olvastam nemrég egy levélben. Szögezzük szembe evvel a következő mondatot: „*Meggyőződtem* róla, hogy a gyermek tőle származik”. Aki nem érzi a kettő között a különbséget, az vagy nem magyar születés, vagy . . . Ez a modoros „*meggyőződésem*” még kíséretet is kapott ilyenképpen: „Persze *szent meggyőződésem*, hogy igenis érdemes, sőt állampolgári kötelességem a köz vagyonának a védelme” (Népszabadság, 1979. aug. 5. 4). Én ezt a kifejezést mindig így ismertem, így hallottam: „*Szentül meg vagyok győződve* róla”. Az Értelmező Szótár is így ismeri (lásd a *meggyőződik* címszónál).

Vegyük a *megelégszik* igét. Ennek ma már szinte kizárólag a „tötös” alakjait látjuk a sajtóban imigyen: *elégedett* az eredménnyel; nem voltak *elégedettek* a kérdés ilyen felvetésével stb. Semmi pénzért le nem írnának ilyesmit: ma nagyon *meg voltam veled elégedve*. Pedig hogy ez a természetesebb, ez az eredetibb, ez a magyarosabb, arra nézve maga a nyelv szolgáltat bizonyítékot. Csak találomra hozok föl egyet-kettőt: Úgy érzem, hogy aznap jól végeztem a dolgom, és evvel a kérdéssel fordulok hozzátartozómhoz: „No, hogy *vagy* velem *megelégedve*?”. Képtelenség volna így kérdezni: „Hogy vagy velem *elégedett*?” Más példa: „Imre sehogy se *volt megelégedve* a dolgok folyásával”. A tötös” alak — *elégedett* — ebben az esetben is sérti az egészséges nyelvérzékű emberek fülét.

9. Vajon mit tettek a magyar nyelv művelők a „tötö” nyelv elburjánzása ellen? Simonyi Zsigmond cikkeinek megjelenése óta az utóbbi évekig, mintegy ötven éven keresztül semmit az égvilágon! Szótlanul nézték ennek a járványnak a pusztítását. Még olyan nyelvészek is akadtak, akik hamis analógiákkal, csűrőssel-csavargatással igazolni próbálták ezt a magyartalanságot. Más nyelvészek legföljebb csak ejnye-ejnyéztek, amikor látták, hogy ez a ragály mennyire terjed. Az egész kérdés-komplexum megvilágítása végett röviden vázolom az előzményeket.

Hozzávetőleg 1860 körül egynémely újságírók és publicisták minden vizsgálódás nélkül kiagyalták, hogy a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet magyartalan. Addig soha senkinek eszébe se jutott volna, hogy magyartalansággal vádolja ezt az egyik legősibb magyar szerkezetet, melynek gyökerei az ugor korba nyúlnak vissza. Az 1900-as évek elején már szervezett üldözés folyt az iskolákban és a sajtóban a *-va*, *-ve* ellen. Simonyi Zsigmond sietett a védelmére, de mint utólag kiderült, nem a legszerencsésebben. Ő sem vizsgálta meg tüzetesen a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet funkcióit. Sem a magyar nyelvben, még kevésbé az osztják és a vogul nyelvben. Elegendőnek vélte, ha egyetlen funkciónak, az állapó t-jelzésnek a meghatározásával rögzíti a szerkezet használatának a szabályát. Mivel azonban az állapó t-jelzés csak kis mértékben meríti ki a szerkezet funkcióit, a literátus emberek, akiknek nyelvérzékét teljesen megzavarták az időközben hallatlanul megszaporodó mondvacsínált germanizmusok és légből kapott nyelvhelyességi regulák, ennél fogva részint a „tötö” nyelvvel, részint pedig a kényelmesnek látszó verbum finitumokkal akarták helyettesíteni a nem állapotot jelző *-va*, *-ve* igeneves szerkezeteket.

Mármost egyes nyelv művelők, akik az állapot-szabály kényszerzubbonnyát továbbra is fenn akarták tartani, fejcsóváló hümmögéssel jegyezték meg egészen mellékesen más témákkal kapcsolatban, hogy a nem állapotos szerkezeteket azért mégsem illik, mégsem szabad *-t*, *-tt*-vel helyettesíteni. Ennek a hümmögésnek nem sok foganatja volt. Annál is inkább, mert néhány nyelvész — hangsúlyozom, hogy valóban csak néhány — itt-ott elvétve maga is kevert *tötö*-ket a szövegeibe. Például: „a szóban forgó jelenségek a nyelvtörténész szemével nézve nem érthetetlenek, ... hanem túlnyomórészt a nyelvi fejlődés menetébe, törvényeibe *beágyazottak*” (MNY. 72 : 388); „Nem ez a bajuk, legföljebb az, hogy ... szokatlanok, az általános nyelv szokás vagy éppen a grammatikusi szabályozás terén még nem eléggé *beilleszkedettek*” (uo. 389); „Vajon melyik nyelvésznek jutna eszébe, hogy ugyane jelenségeket például olyan nyelvjárási közlésben, ahol ezek a nyelvjárás saját rendszerébe *beépítettek* ... kifogásolná” (uo.); „A nyelv ... csak lehetőségeiben egységes. Valójában megoszló, rétegekre *szabdalt*” (Közéletiség, beszéd mód, nyelvi műveltség, 11); „De sikerült-e közölnie azokkal, akik *érintettek* benne (i.m. 14); „a magánélet első reagálása mindig nyers, kevésbé *formált*” (i.m. 21); „A hangulatkeléssel még nem lenne baj, de a kifejezés leírása *elhibázott*” (Magyar Hírlap, 1979.).

Talán nem kell mondanom, hogy ugyanezeknél a nyelvészeknél százszámra találhatunk *-va*, *-ve* igeneves szerkezeteket, és csak keresve bukkanhatunk „tötös” alakokra, mégis magát a pusztta tényt is a magyar nyelvhelyesség szempontjából sajnálatosnak kell tartanunk. Ha mások számtalanszor le is írják a „tötö”-t, nyelvésznek, nyelv művelőnek egyetlen egyszer se szabad leírnia!

Az utóbbi időben öröndetes jelenséget tapasztalhatunk a nyelvészek táborában a „tötö” nyelvvel kapcsolatban. A nyelvészek kezdenek határo-

zottabban szembe fordulni evvel a káros jelenséggel. A jeget Tiszamarti Antal törte meg, aki „Egy hibás mondattani jelenségről” című cikkében hívta föl erre a magyartalanságra a figyelmet (Magyar Nemzet, 1978. márc. 12. 13). Előrebocsátja, hogy a *-t*, *-tt* képzővel alkotott igenév jelzői használata szinte korlátlan: *megírt levél*, *sebesült katona*, *lecsapolt mocsár* stb. Rögtön utána megállapítja, hogy már régóta hibásan állítmányul is használjuk ezt az ige-nevet. Tiszamarti szerint is a *-va*, *-ve* igeneves szerkezet helyettesítésére kezdtek használni és használják napjainkban is a *-t*, *-tt* képzős igenevet helytelenül és idegenszerűen névszói állítmányként. Számos példát idéz erre a helytelen és magyartalan használatra. Cikkét evvel a fölhívással fejezi be: „Küzdjünk ez ellen a hiba ellen addig, míg nyelvtény nem lesz belőle.” — Egyet-érték a fölhívással: Minden erővel küzdenünk kell ez ellen a „tötö”-járvány ellen!

Komoly, alapos tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek Lőrincze Lajos („Meg vagyon írva”, Élet és irodalom, 1978. 9. sz. 6). Határozottan szembe fordul avval a nyelvhelyességi babonával, hogy a létigével (*van*, *volt*, *lesz*) és az ige határozói igenevével alkotott szerkezet germanizmus, tehát helytelen, kerülendő. Akik ebben hisznek — írja —, akik ezt idézik minden nyelvhelyességi vitán, nem gondolnak arra, hogy ha valóban igaz volna ez az állítás, akkor senki se beszélne jól magyarul. Idézi Mikszáthot (*csapra lesz ütve*), Károli Gáspárt, Arany Jánost, hivatkozik Simonyi Zsigmondra. Meghökkenőnek találja, hogy legalább száz éve folyik a harc ezzel a babonával.

Ezek után rátér arra, hogy a germanizmustól, németességtől való ok-talan félelem sokakat valóban nyelvi hibába és valódi németességbe kerget. Ez a németesség pedig nem egyéb, mint a „tötö” nyelv. Példának említi Szabó Dezső „Feltámadás Makucskán” című szatírájának egyik jelenetét, ahol a magyarul gyatrán tudó honatya evvel a mondattal kezdi hozzászólását a felállítandó német intézetek dolgában: „Legyen nekem *megengedett*”. Rendkívül jellemző, hogy Szabó Dezső idejében még elegendő volt ezt a mondatot leírni minden kommentár nélkül, és ebből az egyetlen mondatból minden olvasó azonnal megértette, hogy az illető honatya nem tud jól magyarul. Szomorú dolog, hogy napjainkban a magyarul állítólag jól tudó emberek írják le nemegyszer ezt a csúf germanizmust!

Lőrincze egy sereg „tötö” nyelvi példát sorol föl elrettentésül, és megadja helyettük a kifogástalan, magyaros változatot. Ez persze csakis úgy lehetséges, hogy nem ragaszkodik a szűkkörű állapot-szabályhoz, hanem rámutat arra, hogy a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet túlnyomórészt a cselekvés *eredményének* jelzésére, *személytelen* mondatok szerkesztésére szolgál. Végezetül példákat idéz az erdélyi népnyelvből: „A két lánytestvére *férjhez volt menve*; „*Ő le van feküdvé*”; „akkor látja, hogy a pap ott *hanyatt dülve van*”; „egy malac *dögölve van*”. És hozzáfűzi szelíd ironiával: „Na, persze Kali néni — szegény — talán sohase hallott germanizmusról.”

Az „Édes Anyanyelvünk” lapban (1979. 2. sz. 3) Éder Zoltán ítéli el a „tötö” nyelvet. Simonyi nyomán örületnek nevezi azt a mániát, hogy né-melyek a határozói igeneves szerkezeteket derűre-borúra a befejezett mellék-névi igenévvel helyettesítik. Hivatkozik Arany Jánosra is, aki szintén védel-mébe vette a *-va*, *-ve* igeneves szerkezeteket. Pedig Aranynak még nem volt tudomása a később jelentkező, alattomosan romboló „tötö” nyelvről.

Nem hallgathatom el, hogy íróink közül is többen fölszólaltak a nyel-vünket rontó, szűrítő, szegényítő „tötö”-járvány ellen. Ezzel kapcsolatban

mindenekelőtt Kolozsvári Grandpierre Emil és Tabi László nevét kell megemlítenem.

10. Fölmerül a kérdés: Volt-e valami eredménye Lőrincze Lajos, Tiszamarti Antal, Éder Zoltán nyelvművelő cikkének, írónk figyelmeztető sorainak? Ha gondosan olvastunk az utóbbi időben napilapjainkat, folyóiratainkat, akkor tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy volt eredménye. Megítélesem szerint valamelyest csökkent újabban a sajtótermékekben a „tötös” mondatok száma, és megszorodtak a *-va*, *-ve* igeneves szerkezetek. Az utóbbiakra felsorolok — természetesen csak tallózva — néhány példát.

„A bíróság a különélő, elvált szülőknél dönt arról, hol *legyen elhelyezve* a gyermek” (Népszabadság, 1979. febr. 11. 8); „*Biztosítva legyen* a lakosság kielégítő ellátása” (MTI, Népszabadság, 1979. febr. 14. 1); „A Bonaparte-család is *képviselve van*” (Népszabadság, 1979. jún. 3. 15); „minthogy zseninek tudta magát, aki a sors töreivel átdöfött élet fájdalmait *van hívva* eljajgatni” (Népszabadság, 1979. jún. 10. 9); „mégis úgy *ki volt öltözve*, *piperézve*, mintha bálba indultak volna” (Népszabadság, 1979. júl. 15. 12); „A tanács egészen *meg lesz hatva*” (uo.); „A test egy szépen megmunkált bronzkeretben *volt elhelyezve*” (uo.); „Petheőnek a fejére *lett olvasva*, hogy” (uo.); „Gondolhatja, hogy nem *voltam éppen elragadtatva*” (Új Tükör, 1979. 18. sz. 18); „Nagyon *le vagyok neki kötelezve*” (uo. 19); „*Nincsenek biztosítva* oktatásának, nevelésének a feltételei” (Népszabadság, 1979. máj. 27. 1); „*Ki van téve* a nemzetközi jellegű gazdasági verseny hatásának” (Népszabadság, 1979. máj. 27. 3); „Az idegen szók helyesírásáról manapság két ellentétes nézet *van elterjedve*” (Népszabadság, 1979. máj. 20. 14); „Szent Ilona szigete megrövidítve Szent Ilona szigetként szerepel, és Napóleon is *meg lett kurtítva* egy ékezettel” (Népszabadság, 1978. dec. 31. 14); „*Büntetve nem volt*” (Népszabadság, 1978. dec. 31. 12); „Feladata lenne egy olyan keretegyezmény kidolgozása, amely a Törökország és Görögország közötti bizalom erősítését *lenne hívva* szolgálni” (MTI, Népszabadság, 1979. febr. 11. 2); „*Nem vagyok meggyőződve*, hogy a Csontváry-oeuvre véglegesen lezártnak tekinthető” (Élet és Irodalom, 1979. febr. 24. 2); „ilyenformán filológiai kutatásokra *nem vagyunk berendezkedve*” (Szerk. üzenetek, Élet és Irodalom, 1979. febr. 24. 2); „azt tanúsítja, hogy a műveltség *nincs* az iskolai végzettséghez *kötve*” (uo.); „Azaz, hogy az ár *szabályozva van*” (Népszabadság, 1979. jún. 24. 16); „*Nincs ez túlméretezve?* — ötlík föl a kérdés” (Népszabadság, 1979. júl. 14. 6); „egymásra *valyunk utalva* a földrészen” (Népszabadság, 1979. júl. 12. 5); „Igen ám, de a dolog ezzel egyáltalán *nincs befejezve*” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 8. 5); „Igazán nem *valyunk elkényeztetve* hazai rendezésű nagy világversenyekkel” (Magyar Nemzet, 1979. júl. 15. 6); „ezzel a rakodó kocsik behajtása és nyugodt rakodása *biztosítva van*” (Új Tükör, 1979. 32. sz. 8); „A tömegközlekedési eszközök fejlesztése pompás közgazdasági alternatíva, de lélektanilag még *nincs feltalálva*” (Új Tükör, 1979. 32. sz. 28); „A folyosó a jólétet *van hívva* dokumentálni” (Nők Lapja, 1979. 32. sz. 7. Képaláírás); „A tárgyi és személyi feltételek egyaránt *biztosítva voltak* ahhoz, hogy” (Autósélet, 1979. 8. sz. 11); „De ne aggódj, minden *el lesz boronálva*” (Népszabadság, 1979. aug. 12. 12); „Megmondtam nekik, hogy a gyerek rosszul *van elhelyezve*” (uo.).

11. Említettem már, hogy az írók közül Tabi László is elítéli a „tötö” nyelvet, ha jól emlékszem, a *biztosít* igével kapcsolatban. Nem kell bizony-

gatnom, hogy ennek megfelelően Tabinál soha nem találhatunk „tötö”-t (mint ahogy nem találhatunk Karinthy Ferencnél, Fehér Kláránál sem, hogy csak egy-kettőt nevezzek meg a „tötö”-mentes írók közül). Éppen ezért szinte röstellék Tabitól *-va*, *-ve*-ket idézni, mégse tudom megállni, hogy egyik legutóbbi írásából ide ne iktassam a következőket: „A férfiolet efféle ritkaság és megrendítő pillanatához *adva volt* minden” (Élet és Irodalom, 1979. 32. sz. 14); „*Adva volt* továbbá az általunk már régebben ismert Csorbányi, mint öregedő férfi” (uo.); „A sofőrülés mellett csomagok halmaza *volt feltornyozva*” (uo.). — És itt meg kell állnunk egy pillanatra. Tabi László egymásután kétszer is leírja az *adva volt* kifejezést! Teszi ezt a „tötö”-járvány kulminálása idején, amikor a sajtótermékekben tobzódnak ezek a magyartalanságok az *adni* igével kapcsolatban: a lehetőség *adott*; a tények *adottak voltak*, az alkalom *adott volt*.

12. Mi a további teendő? Hogyan vethetünk gátat a „tötö”-ragály további terjedésének? Ehhez nem elegendő az a szokásos, hagyományos nyelv művelői fölszólítás, hogy küzdjünk ellene. Nem elegendő az a megjegyzés, hogy „nem fölösleges, ha itt is, ott is szóvá tesszük” (a nyelvhelyességi babonákat). A „tötö” nyelv visszaszorításához országos mozgalomra, kampányra van szükség. Olyan arányú és intenzitású mozgalomra, mint amilyen a szintén rohamosan terjedő „suksük” nyelvet visszaszorította. Pedig a „suksük” magyar népnyelvi fejlemény volt, a „tötö” ellenben kiagyalt modoros idegenszerűség.

A nyelvészeknek és íróknak össze kell fogniuk, cikkeket kell írniuk újra meg újra a „tötö” nyelv ellen. A szerkesztőknek és lektoroknak ügyelniük kell arra, hogy magyartalanságok, „tötö”-k ne kerüljenek be a napilapokba, folyóiratokba, könyvekbe. A nyelv művelő folyóiratok, rovatok rendszeresen közöljenek összeállítást a „tötös” mondatokból a név és a hely pontos megjelölésével, és küldjék el a „tötözőknek”. Az önkéntes nyelv művelők gyűjtsék a „tötö”-ket, és juttassák el a nyelv művelő folyóiratok és rovatok szerkesztőihez. A tanárok vessenek véget az iskolában a *-va*, *-ve* üldözésének, mert ez a babona szülte üldözés mozdította elő leginkább a „tötö”-nek ilyen arányú hallatlan terjedését. Magyarázzák meg továbbá a *-t*, *-tt* igenév szabályos használatát, és mutassanak rá a szabálytalan használat magyartalanságára, értelmetlenségére.

A magyar írók és költők alkotásainak diszkreditálását akadályozzuk meg, a magyar nyelv szép hangzását segítjük megőrizni, ha kioperáljuk ezt az idegen képződményt nyelvünkéből.

Szepes Gyula

Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés

I. A funkcionális stílusfogalomról. — Megtanultuk az iskolában, hogy a latin *stílus* szó eredetileg annak a hegyes végű pálcikának a megnevezésére szolgált, mellyel az ókorban a viasszal bevont íróáblácskára rótták a betűket. Később az íróeszköz neve fogalmi érintkezésen alapuló (metonimikus) átvitelrel a nyelvhasználat sajátos módját is kezdte jelölni. A szó ebben a jelentésében csaknem valamennyi európai kultúrn nyelvbe belekerült, így a magyarba is. Magyarítására voltak ugyan szórványos kísérletek (pl. Révai Miklós: Magyar szép *toll*, a nyelvújítási *írály* szó stb.), de ezek nem bizonyultak életképesnek. Kazinczyék még szívesebben éltek a szónak németesen csonkult végű *stíl* alakváltozatával („fentebb *stíl*”), napjainkra azonban már ez is elavult, csak a *stíliarónia* és a *stílszerű* szavak őrzik az emléket.

Ha felütjük az Értelmező Szótárt vagy az Idegen szavak és kifejezések szótárát a *stílus* címszónál, könnyen meggyőződhetünk róla, hogy e kifejezésünknek a mai magyar köznyelvben két főbb jelentése van. Jelenti egyrészt általában bármely emberi viselkedésnek vagy tevékenységnek a kivitelezési módját (*életstílus*, *munkastílus*, *játékstílus*), másrészt szűkebb értelemben valamely műalkotásnak vagy műalkotások csoportjának sajátos kifejezőmódját.

A nyelvészeti stílusfogalma az utóbbi, konkrétabb értelmezéshez kapcsolódik, de részint szűkebb, részint tágabb annál. Szűkebb, mert csak a nyelvi anyagú képződményeket (írás- és beszédműveket) veszi tekintetbe, ugyanakkor tágabb is, mert nemcsak a tudatos művészi céllal létrehozott szövegeket vonja be vizsgálódásának körébe, hanem éppilyen nagy — vagy talán még nagyobb — figyelmet szentel a mindennapi kommunikáció spontán nyelvi megnyilvánulásainak, valamint az e két szélső pólus között elhelyezkedő nyelvi rétegeknek is. A *stílus* ebben az értelemben nagyjából így határozható meg: valamely élőszóban elhangzó vagy leírt szövegnek, ill. ilyen szövegek egy bizonyos osztályának nyelvi megformálásmódja. Egyaránt beszélhetünk tehát egy konkrét írás- vagy beszédmű stílusáról, valamely szerző (általánosabban: bármely beszélő) egyéni stílusáról (ezt Ch. F. Hockett nyomán *idiolektus*-nak is mondjuk, vö. A Course in Modern Linguistics. New York, 1959.² 321 kk.), műfaji stílusokról, egy-egy korszak vagy irányzat jellegzetes stílusáról stb. A nyelvészeti stilisztika külön fejezetet szentel az ún. funkcionális stílusoknak (hivatalos, publicisztikai, szónoki stb. stílus). Mindezek a stílusok tanulmányozhatók szinkronikusan (egyidejű metszetekben), valamint diakronikusan (történeti fejlődésükben) is.

A stilisztikai stílusfogalomnak pillanatnyilag még meglehetősen bizonytalanok a körvonalai. Az inkább irodalomtudományi ihletésű stílus kutatás a műnek csaknem valamennyi formai jegyét beleérti a stílus fogalmába. Az ún. nyelvészeti stilisztika (vagy mondjuk inkább így: nyelvészekről művelt stilisztika) viszont a szűkebben értett nyelvi stílusra, a külső formára korlátozza vizsgálódásait. Valójában persze nemigen beszélhetünk kétféle (irodalmi és nyelvészeti) stilisztikáról, amint hogy a gyakorlatban a belső és a külső formát sem lehet mindig megnyugtatóan elhatárolni. Bármely külső formai elem képes arra, hogy egy adott szövegösszefüggésben tartalom-sugalló és struktúraszervező belső formai elemmé rangosodjék. Ugyanilyen bizonytalan és vitatott a stílus kutatás illetékessége a kompozíciónak s általában az ún. szövegalkotó vagy formateremtő elveknek a tanulmányozásában.

Mert igaz ugyan, hogy a kompozíció nem tartozik hozzá a szűkebben értett nyelvi stílushoz, ám a stilisztikának — ha értékelést is akar adni — a szövegstruktúra egészét is figyelembe kell vennie, s ezt nem végezheti el a kompozíciónak legalábbis vázlatos vagy „hallgatolagos” elemzése nélkül.

A stílus fogalma elméleti igényvel az ókori retorikusoknál jelenik meg, s ott, a grammatikai-retorikai szemléletmód talaján a kifejtés technikájával, ill. valamely „díszítő formá”-val azonosul. A klasszikus retorikák normatív jellegűek voltak, vagyis egy követendő szabályrendszer állítottak a nyelvhasználó elé, már eleve megszabva egy-egy nyelvi elem stílárius értékét és azt, hogy az illető stílus elem melyik stílusnemben, műfajban, rendeltetéssel stb. alkalmazható. Valószínűleg erre a normatív felfogásra vezethető vissza a stílus fogalmának az a még nemrégiben is közkeletű értelmezése, amely szerint a stílus nem más, mint valamely normától való eltérés (deviation, écart). Eszerint tehát egy szöveg stílárius arculatát azoknak a nyelvi formáknak, jegyeknek az összessége adja meg, amelyekben az illető szöveg különbözik a sztenderdizálódott nyelvváltozattól. E tetszetős felfogásnak azonban van néhány matematikus mozzanata is: 1. A norma és az eltérés — mint egy korrelatív fogalompár tagjai — csak egymáshoz viszonyítva határozhatók meg. 2. Az ilyen típusú megközelítés csak azt emeli ki az elemzett szövegből, ami eltér a normától, s így nem képes arra, hogy összefüggő, komplex képet nyújtson a stílusról. 3. Az újabb stilisztikai kutatások nyomán egyre nyilvánvalóbb, hogy a stílus nem annyira egy normától való eltérés, mint inkább egy újabb, sajátos normának a létrehozása (nemcsak arról van szó, hogy az író bizonyos kötöttségeket figyelmen kívül hagy, hanem arról is, hogy olyan kötöttségeket vezet be, amelyek a normatív nyelvváltozatban, a köznyelvben ismeretlenek).

Szintén ókori forrásokra megy vissza, de csak a romantika idején vált közkeletűvé a stílusnak egyéni kifejezőmódként való felfogása. A stílus kategóriájának ez a szubjektivisták ízü, alkotáslélektani megközelítése híven tükrözi azt a szemléletmódbeli változást, mely a klasszicizmusból a romantikába való átmenetben nyilvánult meg. A klasszicista kor írója számára a stílus valamely tőle függetlenül létező, elsajátítandó normát jelentett, amelynek „fogásait” meg lehet tanulni, s a hatáslélektan szabályai szerint kell alkalmazni. Ezzel szemben a romantikus felfogás a stílust velünk született adottságnak tekinti („le style c'est l'homme même”).

Szót kell még ejtenünk a stílusnak jelentésként való (esztétikai) szemléletéről is. Ez az organikusnak is nevezhető stílusfelfogás kevésbé termékeny a stilisztika számára, mert a szöveget szételemezhetetlen komplex egésznek, eleven organizmusnak tekinti, amely csak a maga konkrét egyediségében, egyszerűségében tanulmányozható (vagy inkább: élhető át, intuitív módon), s nem viszonyítható semmi máshoz. E szemléletmód a stílus fogalmát egyrészt rendkívül leszűkíti (mert egyetlen mű stílusával azonosítja), másrészt nagymértékben ki is tágítja (itt ugyanis a stílus voltaképpen egybeesik a művel).

Történtek kísérletek a fent említett három felfogásnak egy negyedik, szintetikus stílusfogalomban való egyesítésére, ezek azonban nem jártak sikerrel, mert vagy a régebbi koncepciók valamelyikét frissítették fel, vagy eklektikusan elegyítették azok relevánsnak tűnő elemeit. (A stílusfelfogásoknak ez az osztályozása Szegedy-Maszák Mihálytól való; l. *Helikon* 16: 422—32.)

A korszerű stílusfogalom megalapozásakor talán abból a hagyományos, de mindaddig meg nem cáfolt gondolatból kell kiindulnunk, amely szerint

a stílus: választás. A beszélő vagy író válogat azok között a kifejezési lehetőségek között, amelyeket a nyelv kínál számára, s e választások egymásutánjában alakul ki a stílus. A nyelvhasználó tudatában mint virtuális szinonimasor ott élnek mindazok a nyelvi formák, amelyek az adott beszédhelyzetben aktualizálódhatnak. Válogat közöttük, s a kiválasztott elemeket mondatokká szerkeszti. A szövegalkotásnak ezt a folyamatát Roman Jakobson meghatározásával jellemezhetjük a legtömörebben: „A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (Hang — Jel — Vers. Bp., 1972.² 242). A választáskor két fő szempontra vagyunk tekintettel: a nyelvi elem stílusértékére és a szövegösszefüggés kívánalmaira. A régebbi stilisztika igen nagy gondot fordított az egyes szavak, kifejezések, fordulatok stílárius minősítésére, a „szép”, a „kifejező”, a „költői” mozzanatok összegyűjtésére. Talán ennek ellenhatásaként alakult ki a modern stilisztikában az a felfogás, amely eleve kétségbe vonja bármiféle stílárius önértéknek a létezését, s minden stílushatást a kontextusból eredeztet. Ez alighanem túlzás. Kétségtelen ugyanis, hogy vannak olyan szavak, kifejezések (pl. tájszavak, archaizmusok stb.), amelyek már eleve „jelöltek” a többihez képest. E nyelvrétegbeli kötöttséget tekinthetjük állandósult stílusértéknek is. Itt a stílusérték mintegy lexikalizálódik, a stílárius többlet már eleve hozzá van rendelve a nyelvi formához. A stilisztikát azonban — ha elismeri is az efféle állandósult stílusértéket — érthetően sokkal jobban érdekli a kontextushoz kötött, alkalmi stílusérték, amely egy konkrét szövegösszefüggésben jön létre, s attól függetlenül, abból kiemelve nem is létezik (épp ez a nagy gondjuk az írói szótárak készítőinek!). Ezeknek a kérdéseknek a bővebb tárgyalására itt nincs mód. Értjük be annyival, hogy egy szövegnek bármely — akár legkisebb, legjelentéktelenebb — elemét is a stílárius önérték és kontextuális beágyazottság, valamint az abszolút és relatív, állandósult és alkalmi stílusérték kettős kötöttségében, dialektikus ellentmondásában kell szemlélnünk.

A régi, normatív stilisztika egyik fő, ha nem a legfőbb feladatának azt tekintette, hogy meghatározza és mintegy előírja a „költői”, „kifejező”, „szép” stílus ismérveit. A funkcionális szemléleten alapuló modern stilisztika nem ismeri el a tartalomtól, céltól, műfajtól, közlési szituációtól stb. független „költőiség” meglétét, s az általánosságban felfogott „eredetiség”, „hangulatosság”, „kifejezőség”, ill. az öncélú és tartalmatlan „stílushatás” helyébe a stílárius adekvátság követelményét állítja (vö. Cs. Gyimesi Éva: Nyr. 99 [1975.] : 155). Mit jelent ez a gyakorlatban? Nem kevesebbet, mint azt, hogy nincs önmagában „jó” vagy „rossz” stílus, csak adekvát vagy inadekvát stílus van. Az a jó stílus, amely összhangban van a tartalommal, a beszédhelyzettel, a közlővel és a befogadóval, a közlés céljával és a közlemény műfajával. Olykor épp a „rossz” stílus, a pongyolaság, a stílustalanság a „jó”, mert ez fejezi ki a leghatásosabban az író véleményét, ez jellemzi a legpontosabban azokat az embereket és helyzeteket, akikről, ill. amelyekről a szövegben szó esik (l. Fejes Rozsdatemető-jét és a körülötte lezajlott stílusvitát).

Ha már szóba került a korszerű stilisztika, vessünk egy pillantást ennek a tudománynak a nyelv műveléshez való viszonyára is. A nyelv-művelő, mint ismeretes, a nyelvtani szabályokhoz, ill. a normának tekintett irodalmi nyelvhez viszonyít nyelvhelyességi ítéleteinek meghozatalakor. A nyelvi helyesség megbízható megítéléséhez azonban többnyire a stilisztikai szempontot is figyelembe kell vennie. Már Simonyi sem csupán a nyelvtan

szemszögéből vizsgálta a nyelvet, hanem a stílusra is tekintettel volt: „a nyelvhelyesség kérdéseit . . . nem pusztán a grammatika s a nyelvtörténet szemüvegén át kell megítélnünk, hanem nagy tere van itt a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése” (idézi Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Bp., 1968. 66). Ugyanez volt a véleménye Kulcsár Gyulának (Nyr. 38: 49), Gomboczknak (MNY. 27: 11) és Balassának (A magyar nyelv könyve 47–8) is. Többé-kevésbé határozott megfogalmazásban, de lényegében egyöntetűen magukévá tették ezt a felfogást a mai nyelvművelők is (vö.: Bárczi Géza: I. OK. 2: 420–1; Lőrincze Lajos: NyÉl. 151–71; NyFK. 12–4; Kovalovszky Miklós: III. Kongr. 242–5; Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség 44–8). A nyelvhelyesség ebben az értelmezésben nemcsak nyelvi (nyelvtani), hanem nagymértékben stilisztikai kérdés is. A nyelvi helyesség ugyanis nem azonos a nyelvtani szabályok betartásával, hanem attól is függ, hogy az önmagukban kifogástalan nyelvi elemeket a maguk megfelelő helyén alkalmazzák-e. Egy nyelvtanilag hibátlanul megszerkesztett kifejezés vagy mondat nem szükségszerűen helyes stilisztikailag is. Ez utóbbit ti. az dönti el, hogy jól beleillik-e a szöveggörnyezetbe, ill. a legtágabban értett közlési szituációba. Ha nem illik bele, ki kell hullnia a nyelvhelyességi rostán, bármilyen kifogástalan is nyelvtanilag. Van példa ennek az ellenkezőjére is, amikor éppen a nyelvileg hibás forma a stilisztikailag helyes, odaillő (gondoljunk pl. a gyengeelméjűből zsenivé operált, majd eredeti állapotába fokozatosan visszaeső Charlie Gordon stílusára D. Keyesnek Virágot Algernonnak című regényében!). A szépirodalomban tehát — ha van stílári funkciójuk — a nyelvhelyességi, helyesírási stb. „vétségeknek” is meglehet a létjogosultságuk. Nem-szépirodalmi szövegek megítélésekor pedig egyenrangú szempontként kell érvényesítenünk a nyelvi-nyelvtani és a stilisztikai helyesség követelményét.

Stilisztikának és nyelvművelésnek lényegében azonos a kiindulópontja: mind a kettő jobbra parole-jelenségeket vizsgál (vö. Balázs János: III. Kongr. 155). Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy oly szoros kapcsolatban vannak egymással, oly sok a közös területük, s emiatt nem is nagyon lehet pontosan meghúzni a köztük levő határvonalat. Nem lehet azt mondani: eddig még nyelvművelés — innen már stilisztika. A két diszciplína közt széles átmeneti sáv, sőt részleges fedés van. A korszerű nyelvművelés épp ezért bizonyos fokig alkalmazott stilisztikának is tekinthető. E stilisztikai szemléletű nyelvművelés programját negyed századdal ezelőtt így összegezte Kovalovszky Miklós: „Tiltó és túlzó szabályok, öröklődő nyelvhelyességi babonák helyett alkotó, pozitív, funkcionális nyelvművelésre van szükség, amely a kifejezés igényét és célját veszi elsősorban figyelembe” (III. Kongr. 245). Az azóta eltelt idő minden tekintetben igazolta e célkitűzésnek reális voltát, s némelykor példát adott sikeres valóra váltására is.

2. A stílus elemzés lehetőségességéről. — Szabad-e a szépséget — magyarázni? S ha szabad, lehet-e? A modern stilisztikának, ha nem akarja megkérdőjelezni saját létjogosultságát, magától értődően pozitív választ kell adnia ezekre a kérdésekre. Ugyanakkor azonban tisztában kell lennie a megoldásra váró feladatnak: a szépség megmagyarázásának sajátos természetével s az ebből adódó rendkívüli nehézségekkel, buktatókkal is. Ezek közül most csak egyet ragadok ki, bár talán ez okozza a legtöbb gondot. Arra a félelemre, „a gyöngyhalász félelmére” gondolok, melyet Petőfi A bánat?

egy nagy óceán című kis versében így fogalmazott meg: „Talán, Mire fölhozom, össze is töröm.” A szépség titka legalább olyan kényes, törékeny valami, mint a bánatóceán kis gyöngye, az öröm. Nem elég rátalálnunk, arra is ügyelnünk kell, nehogy szakszerűtlen beavatkozásunkkal mi magunk semmisítsük meg. Valami olyasmiről van itt szó, mint az elemi részecskék fizikájának közismert műszerparadoxona: a vizsgálándó jelenségek csak az észlelés folyamatában, sőt csak az által léteznek, s ily módon a műszer, amely egyáltalán lehetővé teszi tanulmányozásukat, egyúttal szükségképpen el is torzíttja, meg is hamisítja őket. Hol vagyunk már attól, amikor a stíluselemzést egy bonyolult óramű szétszedéséhez és összerakásához hasonlították, azzal a kikötéssel: „Csak aztán járjon is!” Hiszen a nyelvi műalkotás nem gépezet, hanem élő organizmus. Vagyis az allegóriát körülbelül így kellene módosítanunk: a stíluselemzés olyan élveboncolás, amelytől azt kívánjuk, hogy a felboncolt szerveget a művelet végén és eredményeképp szebb és egészségesebb legyen, mint annak előtte volt. „Adj villamosabb életet nekik” — ezt várjuk el (Kosztolányi szavaival) a stíluselemzőtől. Persze ez az igény éppoly jogosult, mint amilyen teljesíthetetlen. Az már más lapra tartozik, hogy igazán komolyan foglalkozni talán csak ilyen „reménytelen” dolgokkal érdemes.

Tisztán technikailag nézve a stíluselemzésnek ez a paradox volta abban nyilvánul meg, hogy miközben végső célként a komplex egész megragadására törekszünk, gyakorlati munkánk során szinte mindvégig kénytelenek vagyunk beérni „szövegösszefüggésükből kiszakított részek” vizsgálgatásával. E sokat kárhoztatott módszer makacs továbbélésének az az oka, hogy egyelőre nem rendelkezünk semmiféle más vagy éppenséggel jobb munkaeszközzel. Következésképp a stilisztikai elemzés — akármilyen modern köntösben jelenik is meg — lényegében véve még ma is a szöveg szegmentálására, az izolált szöveg-szegmentumok tüzetes értelmezésére és minősítésére, végül pedig a köztük levő viszonyok minél pontosabb feltérképezésére szorítkozik. Ezt nem minden kutató vallja tételesen is, de a gyakorlatban (jobb híján?) csaknem mindenki ezzel a módszerrel dolgozik. Még azok is, akik szavakban pálcát törnek fölötte. Ilyen értelemben rájuk is illik a lukácsi esztétika mottójául választott híres Marx-idézet: „Nem tudják, de teszik.” Egyébként elvileg sem helyes a részletvizsgálatoknak és a komplexitás igényének ilyenfajta, metafizikus szembeállítására, hiszen a szegmentálás éppoly kevésbé képzelhető el a műegész figyelembevételével, mint a struktúra megértése az elemi stílusmozzanatok („stílélmák”) működésének leírása nélkül. Ez a paradoxon tehát az alaposabb elemzés fényében álparadoxonnak vagy inkább dialektikus ellentmondásnak bizonyul, szerencsére. Nem akarok a szükségből erényt csinálni, de ennyit okvetlenül el kellett mondanom a néha igazságtalanul elmarasztalt „mikrofilológia” védelmében.

S ha már az (ál)paradoxonoknál tartunk, hadd emlékezzünk meg néhány mondat erejéig a stíluselemzés és a műelemzés viszonyának oly sokat vitatott problematikájáról is. A vita lényegében akörül folyik, hogy lehetséges-e önálló, önmagában megálló stíluselemzést írni, vagy pedig a nyelvi-stilisztikai elemzés csak a komplex műelemzés részeként, a tartalmi mozzanatok figyelembevételével, sőt azok primátusának elismerésével képzelhető el. Az kétségtelen, hogy a nyelvi stílusnak, az ún. „külső” formának megvan a maga relatív önállósága, s ennek megfelelően megvan a létjogosultságuk, a hasznuk a csak stilisztikai szempontokat érvényesítő megközelítéseknek is. A nyelvi műalkotás strukturáltságát a komplexitás és a rétegzettség dialektikus ellent-

mondása (dinamikus egyensúlya) alakítja ki. Ennek az ellentmondásnak a komplexitás, az egység a fő oldala, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk az egymásra épülő struktúrarétegek specifikus vonásait sem. (A stratifikációs modell néhány érdekesebb változatáról vö. rövid összefoglalásomat: A belső forma fogalmáról. In: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában. Bp., 1975. NyrF. 11. sz. 3–8; ugyanitt kísérletet teszek egy releváns műalkotás-modell felvázolására is, különös tekintettel a belső forma intermediális jellegére és ebből fakadó kettős funkcionáltságára.) A rétegzettségnek és a külső forma viszonylagos autonómiájának a tudomásulvétele azonban nem homályosíthatja el azt az alapvető összefüggést, hogy a stilisztikai struktúrákat csak a „felsőbb” szintek felől lehet relevánsan (azaz: funkcionálisan) interpretálni. Minthogy önmagában véve „szép” stílus nem létezik, csak funkcionálisan adekvát vagy inadekvát (l. az erről az 1. pontban mondottakat), a nyelvi formában testet öltött mondanivalót soha nem szabad teljesen kiiktatni vizsgálódásunkból. Éppen ez a körülmény teszi oly bonyolulttá a stíluselemzés és a műelemzés viszonyát. A stíluselemzőnek ugyanis ahhoz, hogy elemzése — mint stíluselemzés! — kielégítő legyen, időről időre „határsértést kell elkövetnie”, a nyelvi szint „fölé” kell mennie, szükségképpen túllépve ezzel kompetenciájának körén. A tartalomtól következetesen elvonatkoztató, „steril” stíluselemzés tehát nincsen, vagy ha van, akkor az — rossz stíluselemzés! Nyilvánvaló pl., hogy a kompozíció vizsgálatát nem lehet kirekeszteni egy stilisztikai elemzésből: ezzel azonban már a belső forma szintjére jutunk, és olyan kérdésekkel foglalkozunk, melyeket hagyományosan a poétika illetékességi körébe szoktak utalni. Ha pedig — mélyebbre ásva — a téma és az „üzenet” síkját is érintjük, ember legyen a talpán, aki meg tudja mondani, hogy elemzésünk stíluselemzés-e még, vagy már inkább komplex műelemzésnek tekintendő. Azt hiszem azonban, hogy ezeket a „határsértéseket” nem szabad a kelleténél komolyabban vennünk: a szépirodalmi szövegek boncolgatása amúgy is eszményi terepe a stilisztika, a poétika, az irodalomelmélet és az esztétika munkamegosztásának, akár egy későbbi „osztatlan filológia” előkészítéseként is. Ebben a munkamegosztásban a nyelvészeti indítatású vizsgálódásnak is megvannak a maga lehetőségei és feladatai. Ennek a kifejtése azonban már túl messzire vezetne. Mindenesetre ebből a szempontból is biztató a műelemző módszereknek az elmúlt fél évszázadban lezajlott, valóban „dialektikus”, sőt szinte egy hegeli triádába rendeződő fejlődése. A XIX. századi tudományosságtól örökölt genetikus-biografikus-pozitivisták megközelítéseket (a „tézist”) a húszas évektől egyre inkább háttérbe szorítja a műimmanenszövegközpontú-strukturalista módszer (az „antitézis”), hogy később, „a tagadás tagadásaként” magasabb szinten újból teret nyerjen a műalkotást egy tágabb összefüggésbe és viszonylatrendszerbe állító, „kontextuális” szemléletmód. A lotmani irodalomszemiotikai koncepció a merev műközpontúság dogmáját elvetve a kulturális makrokontextusba próbálja visszaintegrálni a szépirodalmi szöveget, oly módon azonban, hogy a „külső” determináció a „belső” feltételeken átszűrve érvényesüljön. (E „szintézis” lehetőségéről vö. Bonyhai Gábor: *Literatura 1* [1974.]: 131, valamint Hoppál Mihály utószavát a *Szöveg, modell, típus* című Lotman-kötethez.)

3. Sajátos többletnehézségek a prózaelemzésben. — A prózaelemzés egy kissé mindig is „mostohagyerek”-nek számított a lírai műalkotások tanulmányozásához képest. Ennek okát részint a prózának viszonylag kisebb presztízsében kereshetjük (Szöllősy Klára említi egy mű-

fordítás-gyűjteményének bevezetésében azt a jellemző adalékot, hogy a görög nyelvben a prózának *pezografia*, azaz „gyalogosiadalom” a neve; Gyalogszerrel a huszadik században. Bp., 1967. 5), részint pedig abban, hogy a prózaelemzés sokak szemében kevésbé látványos, „hálás” feladat, mint a verselemzés, ráadásul különleges nehézségeket is támaszt az elemzővel szemben (ezekről l. később). Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy világszerte sokkal több vers-, mint prózaelemzés lát napvilágot, s jó prózaelemzéseknek különsképpen híjával vagyunk (vö.: Welles — Warren: Az irodalom elmélete. Bp., 1972. 320; Staiger: Die Kunst der Interpretation. Zürich, 1955. 31).

Újabban mégis mutatkozik némi előrelépés, külföldön is, nálunk is. Most csak a magyar nyelvű szakirodalomból emelünk ki néhány művet ennek a megeléknülésnek a szemléltetésére. Az 1970-es szegedi novellaelemző konferencia anyaga egy évvel később nyomtatásban is megjelent (A novellaelemzés új módszerei); a népszerű Miért szép? sorozatban is közreadtak egy novellaelemzéseket tartalmazó kötetet; Harsányi Zoltán háromkötetes Stílus-elemzése a középiskolai irodalomoktatás segítésére készült, de az irodalomkedvelő olvasó, sőt a szakkutató is haszonnal forgathatja, mert bővelkedik finom részletmegfigyelésekben; Herczeg Gyula könyve, A modern magyar próza stílusformái lényegében csak a mondatstilisztika szintjéig jut el, de amire vállalkozik, azt maradéktalanul meg is valósítja: bőséges példaanyaggal dokumentált, jól áttekinthető képet ad az egyes mondat szerkezeti megoldások kialakulásáról és fejlődéséről, a sajátos szövszerkezet-típusokról és különösen az ún. szabad függő beszéd stílárís lehetőségeiről. Eredményesen munkálkodnak a prózaelemzés terén a romániai magyar stíluskutatók is: újabb tudományos termésükből most csak a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról című pompás kötetet emeljük ki (Bukarest, 1976.; szerk. Szabó Zoltán). A prózaelemzés iránti érdeklődés megeléknülésére mi sem jellemzőbb, mint hogy e könyvnek öt terjedelmes tanulmánya közül négy prózai művek stílussajátosságaiával foglalkozik. Ösztönzést adhat a prózaelemzésnek a szövegelmélet is. E viharos tempóban fejlődő nyelvészeti részdiszciplínáról az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. kötetéből (A szöveg megközelítései. Bp., 1976.), Szabó Zoltán könyvéből (A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, 1977. 174—95), valamint nyelvészeti folyóirataink némelyik cikkéből (Kiefer Ferenc: Nyr. 103: 216—25; Szabó Zoltán: MNy. 70: 315—24; Nyr. 99: 135—42; Nyr. 101: 468—81; Zsilka Tibor: MNy. 75: 162—70) kaphat képet a magyar olvasó. A téma iránt érdeklődőknek kitűnő tájékoztatást és megbízható bibliográfiai kiindulópontokat nyújtanak továbbá a Helikon tematikus számai: 1970/3—4. (Modern stilisztika), 1973/1. (Műelemzés és műfajelmélet), 1974/3—4. (Modern poétika), 1978/3. (Transzgresszív elemzések).

Többek között ezek a sikeres magyar nyelvű — és az itt nem említett idegen nyelvű — kezdeményezések hívják fel a figyelmünket a korszerű stilisztikának arra a feladatára, hogy a maga sajátos eszközeivel fogja vallatóra újabb prózairodalmunkat. („Újabb”-on az utóbbi tíz-tizenkét évben színre lépett alkotók, az ún. „fiatalok” vagy „maiak” értendők, kb. a Naponta más antológia gárdájától kezdve egészen a legmodernebb kísérletekig.) Ennek az elemzésnek stílusportrék, tudományosabb szóval: stílusjellemzések sorozatából kell összeállnia (e stilisztikai tanulmánytípusról — meg a többről is — l. Szabó Zoltán Kis magyar stílustörténetének bevezetését). Mielőtt azonban a kutatómunkának erre a fázisára, az analízisre kerülne a sor, nem látszik

fölöslegesnek egy pár gondolatot, ötletet előrebecsátani a prózaelemzésnek mint olyannak sajátos problémáiról, módszertani nehézségeiről.

A stíluselemző eljárások, elvek és módszerek csaknem kivétel nélkül a verselemzés gyakorlatában jöttek létre, lírai műalkotások elemzése során alakultak-formálódtak, s ennek bélyegét kétségkívül magukon viselik. Jogosnak látszik tehát a kérdés: mennyiben alkalmasak ezek a módszerek szépprózai művek stilisztikai interpretálására? A próza, tudjuk, közbülső helyet foglal el a költészet és a köznyelv, vagy ahogy Jakobson írja, a szigorúan poétikus és a szigorúan referenciális nyelv között (i. m. 269). A prózaelemzés sajátos módszertanának kidolgozásakor ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A nagyobb terjedelmű művek, pl. regények nyelvészeti-stilisztikai feldolgozása ezenkívül számos technikai jellegű nehézséget is tartogat. Mindjárt a munka megkezdésekor azzal a dilemmával kell szembenéznünk, hogy a teljes szövegét elemezzük-e a regénynek, vagy pedig csak egyes mondatait. Van olyan felfogás, hogy a prózastílus leírásakor a művet az első mondatától az utolsóig meg kell vizsgálni (Martinkó András: Az elbeszélés ritmusa az elbeszélő, a cselekmény, a tér és az idő vetületében. A novellaelemzés új módszerei. Bp., 1971. 147). Egy másik stíluskutató viszont arra az elvi álláspontra helyezkedik Németh László nyelvi eszközeit számba vevő tanulmányának bevezetésében, hogy a regény összes mondatának elemzése nemcsak kivihetetlen, de fölösleges is, mivel a műnek nem minden mondata jellemző az íróra: a jellegzetes „saját” mondatokat stilisztikailag „közömbös” részek kötik össze. Az elemzőnek tehát nem kell minden részletet megvizsgálnia, csak a jellemzőket. Ahhoz azonban, hogy a „jellemző” mondatokat ki tudja emelni a szövegből, valójában mégiscsak végig kell olvasnia, végig kell elemeznie az egészet (Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában. Bp., 1971. 6). E „kompromisszumos” megoldással nagyjából egyetérthetünk. Azzal a megjegyzéssel már kevésbé, hogy ha a műnek minden mondata jellegzetesen „saját” mondat lenne, „ez olvashatatlanná és élvezhetetlenné tenné” (uo. 5). Hisz nyilvánvalóan vannak olyan szerzők, akiknek (majdnem) minden mondatuk tipikusan és félreismerhetetlenül magán viseli az egyéni stílus bélyegét (a klasszikusok közül talán Krúdy a legpregnansabb példa erre, de a maiak közül is hivatkozhatnánk pl. Esterházyra vagy Tandori Dezsőre). Az ilyesmi néha valóban megnehezíti az olvasó — és az elemző — dolgát, de azért nem teszi „élvezhetetlenné” a szépirodalmi szöveget. Sőt. (Bár ez az egész „saját — nem saját” megkülönböztetés is megérne egy tüzetesebb elemzést, mivel a legbanálisabb, leginkább köznapi mondat is nyomban „sajáttá” és különlegessé válik, amint belekerül egy igazi műalkotás áramkörébe. Gondoljunk csak a különböző nyelvi „talált tárgyak” irodalmi felhasználására Örkénytől Sükösdig és Tandoritól Nádas Péterig! Ez azonban igencsak messzire vezetne, egészen az irodalmi műalkotás létezési módjának és az „irodalmisság” kritériumainak a problematikájáig, s ebbe most nemigen mehethünk bele.)

4. Kitekintésül: újabb prózaíróink és a nyelv.
— Ismereteseke Roman Jakobsonnak a nyelvi kommunikáció tényezőiről s az azokhoz rendelt specifikus funkciókról szóló fejtegetései (i. m. 234—41). Csak emlékeztetőként utalok rá, hogy a szépirodalmi műben a hat tényező közül természetesen maga az üzenet (a szöveg) s a neki megfelelő funkció, a poétikai tesz szert különleges jelentőségre. A poétikai funkciónak az a lényege — mutat rá Jakobson —, hogy a nyelvi közlemény önmagára mint nyelvi

entitásra koncentrálja az olvasó, a befogadó figyelmét. Ily módon játszódik le a nyelvi formának sokat emlegetett „átlátszatlanná válása”, vagyis az, hogy a nyelv, a megírás módja mintegy „felhívja magára a figyelmet”, nem éri be a tartalomnak gépies közvetítésével, s ezáltal egyáltalán észrevehetővé válik. Arról természetesen szó sincs, hogy a poétikai funkció megléte az esztétikai céllal megszervezett, „deformált” közlemények specifikuma lenne; az azonban kétségtelen, hogy míg a nyelvi közléskapcsolatnak egyéb műfajaiban ennek a funkciónak csak meglehetősen mellékes, járulékos szerepe van, addig az irodalomban a poétikai funkciónak egyértelmű primátusa van a másik öttel (referenciális, emotív, konatív, fatikus, metanyelvi) szemben. Ez az „átlátszatlanná válás”, a nyelvi megformálásnak ez a viszonylagos önállósulása magától értődően a legkülönbélebb módokon és mértékben megy végbe az egyes írók alkotásaiban. Talán még az sem biztos, hogy mindig végbemege-e. S egyáltalán: feltétele-e ez az „átlátszatlanná válás”, önmagára koncentrálódás az esztétikai relevanciának? Nem kell okvetlenül igenlő választ adnunk erre a kérdésre ahhoz, hogy belássuk: az, hogy a stílus mikor, hogyan és mennyire tesz szert dominanciára egy írói oeuvre-ben, kiindulópontja lehet egy — meglehet: vázlatos — tipizálásnak.

A spektrum egyik szélén azok az alkotók kaphatnának helyet, akiknél a nyelv szinte észrevétlen marad. Ez a típusú prózaírás már-már „az écriture zéro fokához”, a színezetlen köznyelvhez közelít (vö. R. Barthes: *Le degré zéro de l'écriture*, 1953.). Az efféle, puritánul visszafogott „stílustalan stílus” épp látszólagos eszköztelenségével válthat ki elementáris hatást (a klasszikus példa: Hemingway), de szüntelenül fenyegeti egy „nyelvi elsivárosodás” veszélye is. (S a kopárságtól néha a pongyolaságig, az elnagyoltságig sem hosszú az út.)

Az ellenkező végletet a — régi, Horváth János-i szóval — „stílroman-tikus” írásmód képviseli, amelyben a nyelvi forma már csaknem mindent magába szív, fontosabbá válva a tartalomnál, pontosabban: önmaga válva azzá. E stílárius tobzódás, mely megáradt folyamként sodor magával képeket, képtöréseket, asszociációkat, gyakran idegen nyelvű szövegtörmelékeket, nyelvi „objet trouvé”-kat stb., egykönnyen öncélúvá válhat. Csak az adhatja meg a létjogosultságát, ha csakugyan képes egy asszociációs folyamatnak (az emlékezés vagy éppenséggel az alkotás tudatállapotának) a modellálására. Az ilyen típusú, burjánzó, sőt olykor túlburjánzó próza természetesen nemcsak az olvasót, hanem az elemzőt is fejtörésre, nemritkán rejtvényfejtésre készíti.

Egy harmadik, irodalmunkban szinte hagyománytalan, de az ifjabb nemzedék életérzésével nagyon is összhangban levő stílárius magatartás azon az ironikus és önironikus távolságtartáson alapul, amely az elbeszélő, az elbeszélés és az elbeszélt között feszül. A stílus öniróniája válik itt rendező elvvé: az írói nyelv lépten-nyomon metanyelvként is funkcionál. Ily módon nemcsak tárgyra (denotátumára), hanem egyúttal önmagára is irányul, saját keletkezését figyeli, elemzi, kommentálja és ellenpontozza. A műalkotás „a nyelv állandó elvi visszavételének önironikus folyamatában” jön létre (Andrási Gábor: *Mozgó Világ* 1978. febr. sz. 61). A jelentést hozó nyelv funkcióját mindinkább egy jelentést teremtő nyelv sajátítja ki.

Ezek persze inkább csak a kirívó, némiképpen szélsőséges esetek, melyeknek jelzésével korántsem merítettük ki a lehetséges stílusmagatartások teljes készletét. (Csak mutatóba néhány az itt nem is említett tendenciák közül: valamelyest „megemelt” köznyelv, archaizálás, az impresszionisztikus vagy

a dokumentarista törekvések továbbélése, a játékos, a szerepjátszó, a film-kameraszerűen objektív és pontos, a [nép]mesei hangütést próbálgató stb. stílus.) De nem is állt szándékomban teljes körképet festeni. Az majd amúgy is csak a minél pontosabb és árnyaltabb stílusportrék egymásutánjából, a részletmegfigyelések összegeződéséből rajzolódhat ki. E stílusjellemzések pedig (a fiatal próza legkarakteresebb, stílárís szempontból legtöbb újdonságot hozó képviselőiről) egyelőre megíratlanok. Ehhez a nem csekély munkához szántam egy kis elméleti „torokköszörülésnek” ezt az írásomat.

Kemény Gábor

Helyesírásunk „hatodik” és még két elve nevében

1. A latin betűs magyar írás több mint 140 éve, 1832 óta igyekszik a magyar szókészlet szavainak és a magyar beszédben is használatos idegen szóknak az írását egyszerűsíteni, ill. az idegen tulajdonnevek írásának az eredeti alakját megtartani. Látható ez napjainkban is, amikor pl. az *ly* létének vagy nemlétének a kérdése került szóba (Nyr. 101: 423—38.), ill. kevésbé látszik, amikor olyannyira ragaszkodunk a hagyományos írásmód néhány esetéhez (AkH. 116—9. p.). De látható a törekvés a szabályzatnak azokból a pontjaiból is (278—89. p.), amely pontok szemléletesen tanúsítják, hogy a magyar helyesírás igyekszik tiszteletben tartani az idegen szók és tulajdonnevek eredeti írásmódját. A félreértést kerülendő hangsúlyozni szeretném, hogy nem vagyok sem egyik, sem másik helyesírási elv ellen, mert képtelenségnek érzem és tartom a három elv bármelyikét is ellenezni. Írásrendszerünk kiejtés szerinti (fonetikus) elvének a megszüntetésével valószínűleg maga az írás halna ki; a szóelemző (etimologikus) írásmód ma még nélkülözhetetlen — és valószínűleg az is marad még igen sokáig —, részint magyarossági, részint szójelentéstani, részint morfológiai, részint meg egyéb nyelvészeti okok miatt; de dicséretesnek és szükségesnek tartom azt is, hogy írásrendszerünk egypár esetben ragaszkodik a történetileg kialakult szokásokhoz, a hagyományosság elvéhez, jöllehet a szabályzat 113. pontja pl. némileg a hagyományosság erőtlenedésére is utal, éppen a szóelemek elhomályosodása által. (Talán nem véletlen az alcímek egymás utáni sorrendje sem: Elhomályosult szóelemek — A hagyományos írásmód, 29. l.) Ez az erőtlenedés azonban csak látszólagos, mert a nyelvtörténeti (nyelvfejlődési) okokat-okozatokat ismerve, érthető az elemek elhomályosulása.

Nem azért ültem írógép elé, hogy az elismert helyesírási elvek ellen szóljak; távol áll tőlem a gondolat is. Sőt. Minthogy írásgyakorlatunk hallgatólágosan elismeri a „negyedik, ötödik és hatodik” elvet is, ezek érdekében akarok szólni, helyesírási elveink „mostohagyermekai” nevében kívánok egypár szót mondani. Írásomat vitaindítónak szántam, mert úgy látom, szóvá kell tenni az alkalmazott, de el nem ismert elvek kérdését is; ha az *ly* törlése (meghagyása) napirendre került, esetleg vele egyidőben módosítható a helyesírási elvek száma is

Vitaindítóm címe — nem kérdéses — furcsán hat. Furcsa az, hogy a címben egyszerre a „hatodik” elvet említem; ez viszont föltételezi, hogy a hatodikat megelőzve „ötödik” elve is van a magyar helyesírásnak, és persze „negyedik” is, bár az AkH. 10. kiadása csak hármat sorol fel (vö. 1. p.). Pedig így van: el nem ismert elvek, hamupipókék is vannak.

Bár hivatalosan elismert elvként csak hármat tart nyilván az AkH., mint újabb tudományos fölismerést, régebbi időktől emlegetik már a negyediket is, bár a hivatalos szabályzat még nem sorolta be. Nyílt titok azonban az is, hogy még két — az egyik egyre jobban nagykorúsodó — elvről szólhatunk, bár hivatalosan ezeket sem nevezzük elveknek annak ellenére, hogy a szabályzat foglalkozik velük a 130., 131. és 227. pontban, ill. a 282—9. pontokban.

2. A fonetikus és etimologikus írásmód s a hagyományosság elve mellett lassan polgárjogot kap a negyedik elv is — a születőfélben levő 11. kiadás talán már föl is veszi a sorrendbe? —, hiszen az újabb szakirodalmak már említik az egyszerűsítés elve néven. A FÁBIÁN—GRAF—SZEMERE társszerzők által az iskolák számára készült Helyesírásunk c. könyv már beiktatta negyedik elvként. Szükség is volt erre a lépésre, hiszen az AkH. 10. (1954-i) kiadása igen sok pontjában foglalkozik az egyszerűsített írásmód eseteivel, bár hangsúlyozottan egyik pont sem nevezi így. Ilyen szabályzati pontok pl. a 93—100., a 107—9. pont, amelyek tömören és sűrítve fogják át az egyszerűsítési eseteket. Más szempontok szerint azonban néhány egyszerűsítési esetet felsorolnánk.

a) Sok névszó hangtestének a belsejében, tehát vagy szótövekben, vagy ahol a nyelvérzék már nem észleli a képzőt, képzőszerű elemet, az egyszerűsítés elve szerint írunk:

<i>asszony</i>	<i>glossza</i>	<i>kulissza</i>	<i>poggyász</i>
<i>bosszú</i>	<i>hosszú</i>	<i>massza</i>	<i>szittyá</i> }
<i>faggyú</i>	<i>Illyés</i>	<i>összesség</i>	<i>visszás</i>
<i>fattyú</i>	<i>kassza</i>	<i>parítya</i>	<i>zsöllye</i> stb.

b) Igék belsejében is egyszerűsítünk olykor a felszólító módjél és a személyragok hatására:

<i>eddzél</i>	<i>halásszunk</i>	<i>koppasszunk</i>	<i>másszon</i>
<i>esszük</i>	<i>isszuk</i>	<i>kússzál</i>	<i>ússzatok</i>
<i>fogóddzatok</i>	<i>játsszuk</i>	<i>lopóddzatok</i>	<i>vesszen</i> stb.

c) Denominális igékben, hangutánzó szókból képzett és másféle igékben a módjél és személyrag nélkül is egyszerűsítünk olykor:

<i>bosszant</i>	<i>fonnyad</i>	<i>loccsan</i>	<i>pottyán</i>
<i>dünnýög</i>	<i>hosszabbít</i>	<i>lottyán</i>	<i>roggyán</i>
<i>faggyúsít</i>	<i>kottyán</i>	<i>passzol</i>	<i>süllyed</i> stb.

d) Az egyszerűsítés elve szerint írjuk az olyan névszók tövét, amelyek ejtésekor a tö végi kétjegyű mássalhangzót hosszan mondjuk:

<i>buggy</i>	<i>hossz</i>	<i>pötty</i>
<i>fröccs</i>	<i>könny</i>	<i>priccs</i>
<i>fütty</i>	<i>maccs</i>	<i>puccs</i>
<i>gally</i>	<i>meccs</i>	<i>rossz</i>
<i>genny</i>	<i>meggy</i>	<i>szenny</i>
<i>giccs</i>	<i>passz</i>	<i>traccs</i> stb.

e) A *-val, -vel; -vá, -vé* raggal ellátott alakjukat szintén egyszerűsítve írjuk:

<i>buggyal</i> — <i>buggyá</i>	<i>hosszal</i> — <i>hosszá</i>	<i>pöttyel</i> — <i>pöttyé</i>
<i>fröccsel</i> — <i>fröccsé</i>	<i>könnyel</i> — <i>könnyé</i>	<i>priccsel</i> — <i>priccsé</i>
<i>füttyel</i> — <i>füttyé</i>	<i>maccsal</i> — <i>maccsá</i>	<i>puccsal</i> — <i>puccsá</i>
<i>gallyal</i> — <i>gallyá</i>	<i>meccsel</i> — <i>meccsé</i>	<i>rosszal</i> — <i>rosszá</i>
<i>gennyel</i> — <i>gennyé</i>	<i>meggyel</i> — <i>meggyé</i>	<i>szennyel</i> — <i>szennyé</i>
<i>giccsel</i> — <i>giccsé</i>	<i>passzal</i> — <i>passzá</i>	<i>tracccsal</i> — <i>tracccsá stb.</i>

f) Az egyszerűsítési elvnek engedve írunk akkor is, ha rövid kétjegyű mássalhangzóval végződő közszót *-val, -vel; -vá, -vé* raggal toldalékolunk:

<i>áccsal</i> — <i>áccsá</i>	<i>mosollyal</i> — <i>mosollyá</i>
<i>aganccsal</i> — <i>aganccsá</i>	<i>naggyal</i> — <i>naggyá</i>
<i>bilinccsel</i> — <i>bilinccsé</i>	<i>növénnyel</i> — <i>növénnnyé</i>
<i>bölccsel</i> — <i>bölccsé</i>	<i>olasszal</i> — <i>olasszá</i>
<i>csősszel</i> — <i>csősszé</i>	<i>pehellyel</i> — <i>pehellyé</i>
<i>eggyel</i> — <i>eggyé</i>	<i>ponttyal</i> — <i>ponttyá</i>
<i>faggyal</i> — <i>faggyá</i>	<i>ráccsal</i> — <i>ráccsá</i>
<i>gyönggyel</i> — <i>gyönggyé</i>	<i>rizzsel</i> — <i>rizzsé</i>
<i>hellyel</i> — <i>hellyé</i>	<i>ronggyal</i> — <i>ronggyá</i>
<i>járvánnyal</i> — <i>járvánnyá</i>	<i>rozzsal</i> — <i>rozzsá</i>
<i>kaláccsal</i> — <i>kaláccsá</i>	<i>süvölvénnyel</i> — <i>süvölvénnyé</i>
<i>kilinccsel</i> — <i>kilinccsé</i>	<i>szárnnyal</i> — <i>szárnnya</i>
<i>kováccsal</i> — <i>kováccsá</i>	<i>szivaccsal</i> — <i>szivaccsá</i>
<i>lággyal</i> — <i>lággyá</i>	<i>tárggyal</i> — <i>tárggyá</i>
<i>mésszel</i> — <i>mésszé</i>	<i>viasszal</i> — <i>viasszá stb.</i>

g) A család- és utóneveket a fenti ragokkal toldalékolva szintén egyszerűsítjük írás közben:

<i>Királyal</i> — <i>Királyá</i>	<i>Györggyel</i> — <i>Györggyé</i>
<i>Kováccsal</i> — <i>Kováccsá</i>	<i>Károllyal</i> — <i>Károllyá</i>
<i>Naggyal</i> — <i>Naggyá</i> (lett a lány neve esküvő után)	<i>Mihályal</i> — <i>Mihályá</i> (pendült a kis Gyuri, Karcsi és Misi) stb.

h) Egyszerűsítjük az írást akkor is, ha a közszó végén kettőzött egyjegyű mássalhangzót írunk, és a szót a fenti ragokkal toldalékoljuk:

<i>hallal</i> (= helyiséggel)	<i>hullá</i> (= helyiséggé)
<i>kakukkal</i>	<i>kakukká</i>
<i>makkal</i>	<i>makká</i>
<i>orral</i>	<i>orrá</i> (formált anyag)
<i>sakkal</i>	<i>sakká</i> (lett a lépés)
<i>szakállal</i>	<i>szakállá</i> (nőtt az arcszőr)
<i>tettel</i>	<i>tetté</i> (vált gondolat)
<i>tollal</i>	<i>tollá</i> (lett a pihe)
<i>ujjal</i>	<i>ujjá</i> (ruhaijjá szabott textil)
<i>vállal</i> (= vállával)	<i>vállá</i> (alakult márvány) stb.;

továbbá az idegen szók kedvéért:

<i>akvarell</i>	<i>blokk</i>	<i>kartell</i>	<i>pasztell</i>
<i>bagatell</i>	<i>blöff</i>	<i>komplett</i>	<i>plakett</i>
<i>balett</i>	<i>bojkott</i>	<i>korall</i>	<i>plüss</i>
<i>bankett</i>	<i>brikett</i>	<i>marsall</i>	<i>samott</i>
<i>barakk</i>	<i>bross</i>	<i>modell</i>	<i>sziluett</i>
<i>barokk</i>	<i>flanell</i>	<i>pakk</i>	<i>zsilett</i> stb.

i) A képzőszerű *-tyú*, *-tyű* elemek esetében magánhangzó után szintén egyszerűsítünk:

<i>csöngettyű</i>	<i>dugattyú</i>	<i>pörgettyű</i>
<i>csörgettyű</i>	<i>forgattyú</i>	<i>szivattyú</i> stb.

j) A *-nyi* képző esetében ugyancsak egyszerűbben írunk, ha *ny* végű szóhoz kapcsolódik:

asszonnyi (termete van)
eszménnyi (értékelés; valamicske eszményszerűséggel)
tanulmánnyi (némi tanulmánnyal fölerő)
toronnyi (magassága van) stb.

k) A *-nyi* képzővel megalkotott névmások írása közben is egyszerűsítünk:

<i>akármennyi</i>	<i>ennyi</i>	<i>mégannyi</i>	<i>szintannyi</i>
<i>annyi</i>	<i>emennyi</i>	<i>mennyi</i>	<i>ugyanannyi</i>
<i>amannyi</i>	<i>felaennyi</i>	<i>mindannyi</i>	<i>ugyanennyi</i>
<i>amennyi</i>	<i>félannyi</i>	<i>mindannyian</i>	<i>valamennyi</i> stb.
<i>bármennyi</i>	<i>megannyi</i>	<i>semennyi</i>	

l) Egyéb ragok esetében is egyszerűsítünk, ha a szó végi mássalhangzó és a rag kezdő mássalhangzója azonosak:

<i>hússzor</i>	<i>samottól</i>
<i>jobból</i> (= a jobbikból)	<i>szebben</i> (= a szebbikben)
<i>orra</i> (bukott)	<i>zsilettől</i> (vérzik a keze) stb.

Alkalmazzuk tehát az egyszerűsítés elvét a szó hangtestében és szóvégen, szótövekben és tövek végén, képzőkkel, mondat- és személyragokkal ellátott esetekben (igéknél, ha a személyrag *j*-je hasonul), a felszólító mód jelenél, ha az hasonul, azaz névszókban és igékben egyaránt. Az egyszerűsítés eredménye persze mindig ugyanaz: nem írunk két rövid kétjegyű mássalhangzót, hanem csak az első jegyét kettőzzük, a másodikból egyet írunk, vagyis a hosszadalmasabb *cscs*, *dzdz*, *gygy*, *lyly*, *nyny*, *szsz*, *tyty*, *zszs* helyett rövidebben és egyszerűbben írjuk: *ccs*, *ddz*, *ggy*, *lly*, *nnny*, *ssz*, *tty*, *zsz* betűkkel. Az egyetlen háromjegyű mássalhangzónk-at, ha hosszú lesz a szóban, ugyanígy egyszerűsítjük: a *d-ből* kettőt írunk, a *zs-ből* csak egyet: *ddzs*, mint pl.: *briddzsel*. A három azonos egyjegyű mássalhangzó helyett is — ahogyan a szóelemző írásmód egyébként megkövetelné — csak kettőt írunk: *áll + val > állal* (=

állával), de írásban csak: *állal*; továbbá: *jobbal*, *orral*, *tettel*, *tollal*, *vállal* (= vállával); stb.

A felsorolt 12 típussal és példáival természetesen nem merült ki a jegyzék. Számos példatípus van még a magyar nyelv szókészletében, amelyeknek a példáit ugyancsak az egyszerűsítés elvével összhangban kell írunk.

Teljes érvényűnek azonban ma még nem nevezhetjük az egyszerűsítés elvét. Néhány esetben, elsősorban is az összetett szók egy-két típusánál nem érvényesülhet. Tiltja ui. a szóelemzés elve, végződjék az összetétel előtagja akár rövid kétjegyű mássalhangzóval, akár kettőzött egyjegyűvel, ha az utótag az előtagot záró mássalhangzóval kezdődik (vö. AkH. 10. és 215. p.). Példák az első esetre:

<i>ácscsap</i>	<i>gipszszobor</i>	<i>ripacscsapat</i>
<i>ágygyártás</i>	<i>gyászszalag</i>	<i>ripacscsata</i>
<i>agygyengülés</i>	<i>gyászszegély</i>	<i>ripszszövet</i>
<i>állványnyugvás</i>	<i>gyászszerartás</i>	<i>szakácscsapat</i>
<i>bányászszekevény</i>	<i>hölgygyanúsítás</i>	<i>szakácscsata</i>
<i>bányászszekevény</i>	<i>idénynyitás</i>	<i>szívacsarnok</i>
<i>csapágygyár</i>	<i>jegygyűjtemény</i>	<i>szívacsere</i>
<i>csőszszigor</i>	<i>jegygyűrű</i>	<i>tárgygyűjtemény</i>
<i>csőszszimat</i>	<i>kisagygyulladás</i>	<i>tolmácscsel</i>
<i>díszszázad</i>	<i>kulcsont</i>	<i>tőgygyulladás</i>
<i>díszszemle</i>	<i>nagygyűlés</i>	<i>tőgygyalulás</i>
<i>fekélylyuk</i>	<i>pipacscsésze</i>	<i>versenynyitás</i>
<i>fénynyaláb</i>	<i>rácscsonkítás</i>	<i>zsiványnyelv</i> stb.,

és talán kivételes példa az -sz- esetében a *rossz-szívű* (= gonosz) és az *összszövetség*.

De ugyanígy kivételek, és nem vonatkozik az egyszerűsítés elve az olyan összetételekre sem, amelyeknél a kettőzött egyjegyű mássalhangzóval végződő előtaghoz azonos mássalhangzóval kezdődő utótag járul. Ilyenkor nincs egyszerűsítés, hanem — kötőjellel kapcsolva a két tagot — kiírjuk mind a három azonos mássalhangzót (vö. AkH. 216. és 393. p.):

<i>akvarell-lekopás</i>	<i>csekk-könyv</i>	<i>rajzblokk-köteg</i>
<i>balett-tánc</i>	<i>flanell-lepedő</i>	<i>sakk-klub</i>
<i>balett-táncos</i>	<i>futball-labda</i>	<i>sakk-könyv</i>
<i>balett-terem</i>	<i>itt-tartózkodás</i>	<i>sakk-kör</i>
<i>bankett-terem</i>	<i>korall-lánc</i>	<i>samott-tégla</i>
<i>barakk-konyha</i>	<i>lakk-keverés</i>	<i>sokk-kigyógyítás</i>
<i>barakk-kórház</i>	<i>marsall-lakás</i>	<i>toll-lobogtatás</i>
<i>bojkott-tanács</i>	<i>modell-lopás</i>	<i>toll-lopás</i>
<i>brikett-termelés</i>	<i>ott-tartózkodás</i>	<i>vádlott-társ</i>
<i>bross-sor</i>	<i>pakk-kirakás</i>	<i>váll-lap</i>
<i>bükk-kerítés</i>	<i>plakett-terv</i>	<i>zsilett-termelés</i> stb.

Az egyszerűsítés elvének ellenáll a végén kettőzött egyjegyű mássalhangzóval írandó családnév esete is, ha a mondatban *-val*, *-vel*, *-vá*, *-vé* raggal toldalékoljuk. Az előbbi példatípushoz hasonlóan, a családnévhez kerülő hasonult ragot

kötőjellel kapcsoljuk, hogy három azonos mássalhangzó ne kerülhessen egymás mellé:

<i>Boross-sal</i>	majd: <i>Allemann-nal</i>	<i>Barr-ral</i>
<i>Kiss-sel</i>	<i>Aurell-lal</i>	<i>Baumann-nal</i>
<i>Papp-pal</i>	<i>Bachmann-nal</i>	<i>Beckett-tel</i>
<i>Szell-tel</i>	<i>Ball-lal</i>	<i>Mann-nal</i>
<i>Vass-sal</i>	<i>Bamm-mal</i>	<i>Scott-tal</i>

Indokolt tehát az egyszerűsítés elvének a beiktatása? Az elmondottak alapján igen.

3. Az ún. *érzelmi elv* az ötödik, amelyet főleg három esetben alkalmazunk: a levél megszólításában, a levél szövegében és költőink a költészetben. E három eset ui. az érzelem hatáskörébe tartozik, hiszen tisztelet, érzelmi szálak kapcsolják a levélíróat ahhoz a személyhez, akit a levél elején megszólít, vagy akihez szól a levélben, azért kezdi a levél némely szavát — a mondat első szaván kívül — nagybetűvel, ill. erősebb érzés kapcsolja a költőt a megszemélyesített és nagy kezdőbetűvel írt fogalomhoz. Igaz, ez már nem függ össze a kiejtéssel, sem a szóelemzéssel, sem az egyszerűsítéssel, talán inkább a lassan már hagyománynak nevezhető szokással, gyakorlattal. A hagyományos írásmódhoz mégsem kapcsolható az eset, mert itt nem régies vagy idegen betűkről, betűalakokról van szó, csupán egy nagybetű ajándékozásáról, a nagybetűvel jelzett és kifejtett vonzalomról, tiszteletről, vagy éppen mint a költőknél — megvetésről, gyűlöletről.

Az AkH. 10. kiadása szemléletesen tanúskodik amellett, hogy létezik az érzelmi elv, csak nem annyi példára és példatípusra kiterjedve, mint az egyszerűsítés elve. Hatósugara jóval kisebb, és ez így jó, mert különben fennállhat a veszély, hogy elnagybetűsödik a magyar írásmód, azaz hasonlóvá válik pl. a némethez, ahol a köznévi formákat is nagy kezdőbetűvel írják.

a) „Hivatalos iratokban és levelekben nagybetűvel kezdjük a megszólításnak első szavát és minden főnevét: *Titkár Elvtárs! Elnök Úr! Kedves Elvtársak! Drága jó Szüleim! Kedves Apám és Anyám! Igen tisztelt Kartársam!* stb.” — mondja a 130. pont a szabályzatban.

b) „Levelekben, értesítésekben stb. a megszólított személyre vonatkoztatott személyes névmásokat írhatjuk nagy kezdőbetűvel is, ha ezzel tiszteletünket akarjuk kifejezni: *Kérem Önt is, szíveskedjék kérdésemre válaszolni; Jó volna, ha Te jönnél velünk.*” — figyelmeztet bennünket a 131. szabályzati pont, miközben leengedi a sorompót a személyragos határozószók nagy kezdőbetűs írása előtt, tehát: *veled, nálatok, tihozzátok* stb. a helyes. Valójában tehát csak a 2. személyű személyes névmásnak tegező (pertu) és magázó (perszi) alakjának írása előtt ad zöld fényt, amelyek a levél mondatainak a belsőjében vannak, és szintén megszólításként hatnak: *Te, Maga és Ön.*

c) *Érzelmi alapja* van annak a nagybetűs írásmódnak is, amit a költők alkalmaznak bizonyos megszemélyesített fogalmak írása közben. Vonzódás, tisztelet, rajongás vagy éppen a megvetés és gyűlölet serkenti a költőt a nagybetű alkalmazására. Költőink közül csak Ady szimbólumaiból idéznék fel néhányat: *Élet, Hajnal, Halál, Harmónia, Mező, Minden, Mosoly, Nyár, Öröm, Ősz, Pusztas, Tavasz, Vágy, Város*; továbbá *Együgyűség, Hitető, Nagyúr, Tél, Ugar*; stb. stb. A nagybetű alkalmazásának a lehetőségét az AkH. 227.

pontja talán még jobban sugallja, mint az előbb említett 131. pont. Idézem: „A megszemélyesített fogalmak nevét nagybetűvel kezdjük: *Enyészet, Halál, Kelet, Nyugat, Szerelem, Végtet* stb.” A megfogalmazás világossága egyértelmű: a megszemélyesített fogalmakat, szimbólumokat nagybetűvel lehet kezdeni, és — ez is az érzelmi elven alapszik.

4. Írásom fő célja azonban a hallgatólágosan elismert „hatodik” elv, az idegen tulajdonnevek írására vonatkozó elv. Szinte a csodával határos, hogy a helyesírási szabályzatok és módosított kiadásai már az első, az 1832-i szabályzat (Magyar helyesírás’ és szóragsztás’ főbb szabályai) előtti idők gyakorlatára is hivatkozva foglalkoznak vele, de mind a mai napig nem nyerte el a jogosan hivatalos elismerést, meglehet az 1832-i szabályzat még nem foglalt állást a kérdésben (vö.: Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története [1832—1954]. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974). Az AkH. 1934. évi kiadása már határozottan nyilatkozik a hatodik elvként említett kérdésben — ma már 146 éve! —, és az írásmód szabályozása azóta állandóan konkretizálódik és részleteződik, elvként mégsem említik a szakmunkák (vö. Szemere i.m.). Az említett kiadvány ide vonatkozó része a kor tudósainak és főleg azok elődeinek a gyakorlatára hivatkozik, és határozottan lándzsát tör azok írásos gyakorlata mellett, hangsúlyozván, hogy az „élő európai nyelvekbeli” tulajdonneveket magyar szövegekben az eredeti írásmód szerint kell írni. Példákat is mellékel a kiadás (idézi Szemere i.m.): *Cicero, Lucullus, Shakspeare* [!], *Voltaire, Schiller* stb. Sőt 1830 előtt, tehát az Akadémia megalapítása és az írásnak az Akadémia által történő szabályozása előtti korok írástudói is az idegen tulajdonnevek közül „csak a nagy íráshagyományú nevek magyaros írásmódját tartják meg” (Fábián: AkHElőzm. 214. — idézi Szemere: i.m.), a többi idegen név esetében viszont a forrásnyelvű (eredeti) írásmód mellett szállnak síkra. A megjelent szabályzatok közül csak az első, az 1832-es AkH. hallgat a kérdésről; a későbbiek viszont egyre inkább a szabályozás előtti korok gyakorlatát iktatják be kíváncsalmként, ez pedig a forrásnyelvű írásmód igénye. Ezt szorgalmazza az 1856-os AkHJ., az 1877-es AkHJ. pedig még jobban hangsúlyozza. Egyébként ennek az utóbbi AkHJ-nek a javaslatát két év múlva, az 1879-i AkH.-ban már szabállyá formálódik (l. Szemere: uo.). 100 éve tehát, hogy magyar szövegben is követjük az idegen tulajdonnevek eredeti írásmódját. És ez így helyes. (Természetesen csak a latin betűs idegen nevek írására gondolok, hiszen a nem latin írású nevek átírási kérdését még nem sikerült a nyelvtudománynak megoldania, az elvi kérdéseket mindeddig nem sikerült áthidalnia.)

A későbbi szabályzatok és kiadásai mindegyike az 1879. évi AkH. megfelelő szabályát alkalmazza, mint pl. az 1884., 1900., 1901., 1902., 1915., 1931., 1938., 1950. és 1954. évi is, valamint az időközben még megjelent módosítások és jegyzékek ugyancsak. Az 1884. évi AkH. már olyan mértékben törekszik az eredeti írásmódra, hogy az 1879-ben még *Boccaccio*-ként bejegyzett nevet már *Bocaccio*-ra módosítja. Az 1900-as AkHJ. viszont fel is sorolja, hogy „a latin, olasz, spanyol, francia, angol, hollandi, német, svéd, finn, oláh nyelvű személy- és helyneveket, továbbá a latin-betűs szláv nyelvekét (ilyen a horvát, szlovén, tót, cseh, lengyel) minden változtatás nélkül” kell írunk (idézi Szemere: uo.). Ez az AkHJ. 1915-ben máris jó irányban módosul, mert kibővíti a listát, és az előbbi nyugati és északi nyelvek közé sorolja a norvég és portugál nyelvet is. Ennek a szabályzatnak a 114. pontjához csatolt szigorúbb

megjegyzéssel együtt minden pontját átveszik a későbbi kiadások. A 114. ponthoz kapcsolt magyarázat hangsúlyozottan a szakmunkákra vonatkozik, és erőteljesebben igényli, hogy a „Tudományos szakmunkákban ajánlatos e tulajdonneveket saját, a mi betűinktől eltérő betűikkel írni.” (Idézi Szemere: uo.)

Századunk folyamán persze voltak nyelvészek is (mint pl. Balassa József), írók is (pl. Gárdonyi Géza), akik a magyar hangjelölés szabályai szerint akarták írni (íratni) az idegen tulajdonneveket, követőkre azonban nem találtak (l. Szemere: uo.). Ebből következik, hogy a forrásnyelvű írásmód napjainkig megmaradt, és az idegen személy- és helynevek nem váltak célnyelven (esetünkben: fonetikusan, magyarul) írottakká. Sőt a későbbi kiadványok csak tökéletesítették elődeiknek az idegen tulajdonnevek írására vonatkozó pontjait, mint pl. az 1950. évi AkH. megszüntette Hamlet szülőatyja nevének kettős voltát — habár az írás gyakorlata már jóval előbb megtette ezt —, és a *Shakspeare* ~ *Shakespeare* versenyfutásából az utóbbi alak került ki győztesen: *Shakespeare*. Így írjuk ma is.

A legutóbbi, az 1954. évi AkH., bár csak egy pontban foglalkozik a latin írású idegen tulajdonnevek nominativusi alakjával (vö. 282. p.), toldalékkolt alakjaikra viszont aránylag nagy gondot fordít: hét szabályzati pont tárgyalja írásmódjukat, a 283. ponttól a 289. pontig foglalkozik velük.

A napjainkig megjelent szabályzatok pontjain keresztül 100 éve tiszteljük, ill. igyekszünk tisztelni az idegen, az eredeti írásmódot, mert nemcsak a latin betűs eredeti írásmódot óvták és védelmezték a szabályzatok, hanem — amint az utóbbi egy-két évtized azt hitelesen tanúsítja — „Így járunk el természetesen akkor is, ha az idegen nevek a magyarban nem használatos mellékjeles betűket tartalmaznak . . .”; „A mellékjeles betű helyett tehát az alapbetűtől eltérő más magyar betű alkalmazása, azaz a névnek fonetikus átírása általában nem kívánatos.” (Vö. 1954. évi AkH. 282. p.) A jugoszláviai magyar sajtó és publicisztika írásos gyakorlata szépen példázza a 282. pontból idézett két mondatot. Ezt igazolja az Ágoston Mihály által összeállított jugoszláviai Helyesírási függelék, és ezt igazolja a napjainkban készülő és ugyancsak általa összeállítandó részletesebb és bővített Függelék is.*

A gyakorlat viszont jóval megelőzte a szabályzatokat. Megelőzte Simonyi Zsigmondot is, aki az 1891-ben adott javaslatában csak az idegen szókról szól, az idegen tulajdonnevekre az nem vonatkozik, mert Simonyi is az eredeti írásmód mellett volt: az idegen tulajdonnevek ne váljanak a magyar szövegben célnyelvű alakokká, azaz ne írjuk őket magyaros latin betűkkel, hanem tart-suk meg és tiszteljük az eredeti alakokat, még ha azok betűi különleges, a magyartól eltérő mellékjeleket kívánnak is.

Szép és dicséretes kezdeményezés volt ez, ill. gyakorlat nemcsak Simonyi előtt, hanem hét-nyolc emberérettel előbb is. A gyakorlat gyökerei megelőzték Kazinczy nyelvújító harcait; a Baróti Szabó Dávid által „jakobinus maszlag”-nak gúnnyolt, de a művelt és felvilágosult Martinovics által vezetett köztársasági mozgalmat; megelőzte a Baróti—Rajnis—Révai triász prozódiai vitáját; a felvilágosodás (1772.) nagy öregjét és úttörő bihari remetét, Bessenyei

* E dolgozat 1978 márciusában készült. Azóta a könyv 1979 végén Mai magyar írás c. megjelent (Tankönyvkiadó Intézet Újvidék 1979), és az első hírforrások és értesülések után módosult a tartalma: helyesírási kézikönyv lett az általános iskolák és egységes középiskolák számára, és a jugoszláv tulajdonnévi anyagon kívül felölelte más népek tulajdonneveinek írásmódját is. (S. F.)

Györgyöt is; sőt Zrinyit, Balassit és Janus Pannoniust is. A gyökereket talán a középkori irodalom latin nyelvű szövegeiben, esetleg a későbbi német nyelvű utódaikban, majd az ezekből kialakuló magyar nyelvű prózában és lírában kell keresnünk. Magyarán szólva: néhány évszázados hagyománnyá, elvvé vált az idegen tulajdonnevek eredeti írásmódja, számunkra ma már csak a hagyomány maradt figyelmeztetésül, hogy tartsuk tiszteletben a több évszázados szokást. Az eltelt néhány század irodalmi alkotása ékesen és bőségesen igazolja a gyakorlatot, amely ma már elvi rangra emelte az idegen tulajdonnevekre vonatkozó írásmódot.

Szép és dicséretes dolog tiszteletben tartani — az idegen tulajdonneveken keresztül — minden latin betűs, és nem magyar írásmódot; forrásnyelvi, a magyartól tehát eltérő betűkkel és eltérő mellékjelekkel írni más népek tulajdonneveit, ezzel is kifejezve és hangsúlyozva a proletármegkülönböztetés eszméjének alap gondolatát: egymás megbecsülését, az embernek ember iránt kijáró tisztelet kifejezését. Ma már erre törekszik a korszerű nyelvészeti tudományok emberies szempontjait követő művelt világ. Csakis így kerülhető el az az írott furcsaság, hogy pl. — az esetleg balul sikerült idegen névre való hivatkozást és példalózást elkerülve — a sajátos jelentéstartalmat hordozó magyar családnév, mint pl. a *Tőke* név ne legyen „Teke”, „Teoke”, „Ticke”, „Tike” vagy más, de hasonlóan torz forma. A nem magyar írásmód, ha eredetiben, tehát magyaros formában írja a magyar családi neveket, nem fog más jelentéstartalmat adni azoknak, ami bizony jogi szempontból főképpen megfontolandó! Vagy — uram bocsá’ — képzeljük el Szegeđ nevét nem magyaros sz-szel, hanem z nélküli s-sel írva! a jelentésváltozást észrevenni nem nagy feladat. És viszont: ha a magyar szabályzat is eredetiben követeli minden latin írású tulajdonnévnek a magyar szövegben történő írását, akkor mi sem fogjuk megsérteni a név jelentéstartalmát, nem fogunk csorbát ejteni a forrásnyelvben levő eredeti vagy hagyományos voltán, nem fogunk előidézni kellemtelen tréfákra alkalmas pillanatokat, ezáltal nem sértjük meg a nem magyar név viselőjét, és akaratlanul sem idézhetünk elő egy esetleges jogi ügyet. És ez így volna rendjén, erre kellene törekednie a korszerű nyelvésznek és a haladó szellemű világnak. Természetesen, amint már előbb írtam — és ezzel csak aláhúzom a köztudott valóságot — a nem latin írású nevek átírása nagy problémát jelent mindaddig, amíg a nyelvészeti elvi kérdések meg nem oldódnak, és természetesen fordítva is: a latin betűs nevek beiktatása a nem latin írású szövegbe szintén nehéz feladat. Nagy kár, hogy a nyelvtudomány és ide vonatkozó ágai még a mai fejlettségük fokán sem tudják megoldani a nem latin írású nevek átírási kérdését, mint amilyen pl. a cirillbetűs bolgár, macedón, orosz, valamint a nem is cirillbetűs kínai, ógörög stb. neveket, ill. a latin írású neveknek a nem latin betűs szövegbe való beillesztését. (A szerb népnek kettős írásjelrendszere van: latin betűs és cirillbetűs írása, itt tehát a kérdés megoldása némileg könnyebb.) A korszerű helyesírási szabályzatokban a nyelvészek törekvése ellenére is ez jelenti az egyik gordiuszi csomót. A megoldásig azonban, sajnos, a fonetikus átírást kell alkalmazni világszerte.

Az említett jugoszláv gyakorlat egyre jobban törekszik a „hatodik” elv kérdését megoldani, az eredeti írásmód elvét a gyakorlatban megvalósítani, mindinkább kidolgozni. A Helyesírási függelék második, átdolgozott és bővített kiadása folyamatban van. E kis írás megjelenésekor talán már nyomdába is került a kézirat anyaga. A szerzője, Ágoston Mihály épp ezt az elvet igyekszik a jugoszláv nevekre vonatkozóan részletesen kidolgozni, hogy az ötnyelvű

Vajdaságban ily módon is érzékeltesse a jugoszláv társadalompolitikai elvek sarkalatos alaptételét, a testvériséget és egységet; a magyar helyesírásban hivatalosan még meg nem nevezett, ám a gyakorlatban már századok óta alkalmazott elvet. (L. a 45. oldal jegyzetét.)

Nem tudom, mi lehetne a még el nem ismert hatodik elv megnevezése, de az elmondottak után úgy vélem, hivatalosan elfogadott elvvé kellene előléptetni. Századok óta létező írásmódról van szó, az AkH. szabályai is mindjobban részletezik az idegen tulajdonnevek írásának kérdését, és — nem kell bizonygatnom — több nyelvi formáról is van szó, mint az egyszerűsítés elvének esetei. Ez mégis elfogadtatott hivatalosan is negyedik elvnek, akkor talán ildomos lenne az idegen tulajdonnevek írásmódjáról vallott elvünket is nagykorúsítani, hogy az se legyen afféle — a mesefogalommal élve — „nevenincs” vagy „nemtudomka” elv, a magyar helyesírás mostohagyereke, amely a gyakorlatban egyre jobban felnőtté serdül, elméletben viszont nem vesznek róla tudomást a szabályzatok, azaz, hogy ismét a mese világához folyamodjam, még nem jött el a Hamupipókéét megmentő királyfi.

És ha polgárjogot nyerne mégis a fejtegetett elv, milyen nevet kaphatna? Javasolnék néhány szerényebb lehetőséget: „nemzetköziség elve”, „más népek tiszteletének elve”, „az eredeti írásmód elve”, „az eredeti formák átvételének elve”, „a nem magyarok megbecsülésének elve”, „az idegen formák megbecsülésének elve”; de lehetne akár az 1954. évi AkH. idevágó pontjainak az alcíme is (l. 53. o.): „Az idegen írásmód szerinti írás” elve; stb. Lényegében és többé-kevésbé minden javasolt elnevezési forma ugyanazokat a mozzanatokat tartalmazza: az emberiség jegyeit viseli magán, csak ki kell alakulnia a legjobb, legtartalmasabb, legkifejezőbb megnevezésnek. Az elvi elfogadás után — úgy gondolom — az elnevezés csak a nyelvművelés körébe tartozó kérdés maradna.

Esetleg ugyanígy hivatalossá válhatnék a dolgozat elején inkább csak érintett, mint kidolgozott „ötödik” elv is? A gyakorlatban szintén létező és szabályzati pontokba is foglalt érzelmi elv? Hiszen a szabályzat 130., 131. és 227. pontja foglalkozik is velük, miközben a 131. pont némileg kifejezésre is juttatja indoklásában az érzelmi tartalmat: „... ha ezzel tiszteletünket akarjuk kifejezni...”

A „hatodik” elv elismerése legalább annyira jogos, mint amennyire az egyszerűsítés elvének a beiktatása. A „hatodik” elv, még ha nincs is elismerve, minden latin írású nyelv tulajdonneveire érvényes, és ezek a formák számukat tekintve jóval az egyszerűsített írású esetek fölé kerülnek, jóllehet az idegen nevek között is vannak kivételek, a hagyományosan magyarul, magyar mellékjeles betűkkel írott idegen nevek (vö. AkH. 273—277. p.).

Hogy gyarapodnék a helyesírási elvek száma? Meglehet. Meggyőződésem azonban, hogy ez nem lehet gond; viszont a magyar helyesírást semmiképpen sem bonyolítaná, ui. csak elvi kérdésről van szó, csak az elveinket tennénk precízebbé. Az is meggyőződése, hogy a kifejtett emberességi vonások és vonatkozások, az elvek hivatalos elismerése nem zavarhatja a magyar helyesírásnak amúgy is bonyolult voltát, nem is komplikálná azt, csupán a magyar nyelvtudomány öregbítene az elismerés által a nemzetközi hírnevét, mert ily módon is fejet hajtana a proletárnemzetköziség gondolata és eszméje előtt.

Sinkovits Ferenc

Szőlőnevek

1. Az első szőlőnevek tőszavak, illetőleg köznevekből álló jelzős szerkezetek s összetételek voltak. Mivel kevés szőlőfajta volt, szőlőnevet is keveset ismertek. A korai szőlőnevek informatívak voltak: a szőlők egy-egy jellemző tulajdonságát jelölték, például *barnaszőlő*, *gyöngyfejér*, *fehérfoltos*, *sárféher* (egy 1230-ban kelt Sopron megyei ajándékozási szerződésből, l. Mühl Nándor: A soproni szőlészet története 1845–1945. 1; l. még Rapaics: Magy. Gyüm. 82. kk.).

A helyzet a múlt század végén kezdett megváltozni. A filoxeravész elpusztította az egykor virágzó szőlősöket. Új, ellenálló fajták kerültek hozzánk. Az új szőlőfajtákkal új nevek váltak ismertté. Megkezdődött a szőlőnemesítés is. Nálunk „a céltudatos keresztezéses nemesítés az 1880-as években Mathiász János világhírű szőlőnemesítőnk munkásságával” indult (Kaiser Géza: A korszerű szőlőtermesztés alapjai. Bp., 1975. 101). Mathiász munkáját Kocsis Pál folytatta (Illés Sándor: A homok óriása. Bp., 1977). Mathiász János „mintegy 180 szőlőfajtát nemesített ki, ebből jelenleg 80 fajtát tartanak nyilván a Mathiász-telepen” (Illés i.m. 35); Kocsis Pál nevéhez pedig 150 fajta ki-nemesítése fűződik, s ma 125 van közülük nyilvántartva (Füri József in: Illés i.m. 153). Intézményes nemesítés 1950 óta folyik a Szőlészeti Kutató Intézet keretében (Horváth Sándor—Szegedi Sándor: A szőlő telepítésétől a szüretig. Bp., 1966² 82).

Az intézményes szőlőnemesítés természetesen még nagyobb lendületet adott az új szőlőfajták létrehozásának. Az új fajták kialakításán fáradozó szakembereknek szakmai gondjaik mellett van még egy nehéz feladatuk: nevet kell adniuk szülőtteiknek. Amíg egy-egy új fajta a kísérletezés, megfigyelés stádiumában van, amíg tehát nem kerül nyilvánosságra, számot kap. Csak a kísérletező szakemberek s a beavatottak tudják — mert belső használatra vannak —, mit jelent, mit takar a *Miklóstelepi* 5, 6, 11, 13, a *Badacsony* 1, 2, 3, 7, az *Intézeti* 6 és így tovább. Amikor azonban egy-egy fajtát államilag elismernek és terjesztését engedélyezik, amikor tehát a szőlőfajta a nagy nyilvánosság elé kerül, nevet kell kapnia. Nem mindegy, milyen. A jó név egyszerre több követelménynek tesz eleget: tájékoztat a vele jelölt dolog (ez esetben a szőlő) valamely jellemző, esetleg legjellemzőbb tulajdonságáról, felhívja a figyelmet, nyelvilag helyes, rövid, könnyen használható. Tehát tudományos-szakmai (pontosság, egyértelműség, informatív jelleg), reklám-, valamint nyelvi szempontokat kell figyelembe venni.

Talán nem lesz sem haszontalan, sem időszerűtlen, ha röviden nyelvi szempontból vesszük szemügyre újabb szőlőneveinket. A források: Kertészek új kézikönyve (szerk. Katona József. Bp., 1969. 272–86), Csepregi Pál—Zilai János: Szőlőfajtáink. Bp., 1976.⁴ és Illés Sándor: A homok óriása (Kocsis Pál életregénye). Bp., 1977.

2. Szőlőneveink két nagy csoportra oszthatók: konkrét és elvont nevek-re. A konkrét szőlőnevek a velük jelölt szőlőfajtáról valamely szempontból hiteles, jellemző, informatív adatot közölnek. Például azt, milyen ízű (*Mézes*, *Narancsízű*), milyen színű (*Fehér sasza*, *Piros szlanka*, *Fehér kádárka*, *Kéknyelű*), mikor érkei (*Korai piros veltelini*), hol terjedt el először (*Zala gyöngye*), honnan származik (*Rajnai rizling*, *Tramini*, *Bánáti rizling*, *Itália*), mi a viszonya egy már ismert szőlőhöz (*Téli muskotály*, *Korai ropogós muskotály*) stb. — Az elvont nevek — az ún. fantázianevek —

ezzel szemben érdemben semmit sem mondanak a szőlőről, az őket nem ismerő e nevek hallatán nem gondol szőlőre, de ha megmondják is neki, hogy a kérdéses név szőlőnév, fogalma sincs, milyen szőlőre gondoljon. Idetartoznak a történelmi személyiségek, híres emberek, családtagok, ismerősök neve alapján létrejött szőlőnevek, mint például a *Kocsis Irma*, *Petőfi Sándor*, *Mathiasz Jánosné muskotály*, *Kodály Zoltán*, *Julius Caesar*, *Hegedűs Sándor emléke*, *Szent István*, valamint a köznévi elemekből álló tő- és összetett szavak, illetőleg különböző szerkezetek, például *Barátság*, *Érdemes*, *Furcsa*, *Glória*, *Nyugalom*, *Kurjantó*, *Gloria Hungariae*, *Ezeréves Magyarország emléke*, *Aranyat ér*, *Egri nők*, *Ez is jó*, *Jobb sincs*, *Jó talán*, *Lesz még hazám*, *Nekünk is jó*, *Rátalált*, *Régi vágy*, *Találtam*, *Töszöm fő*, *De kár*, *Szedtevette* stb. Jelentéstani alapon a fantázianevek közé sorolhatjuk az idegen nyelvű s nálunk is zömmel eredeti helyesírással használt szőlőneveket, mint például *Medoc noir* (tkp. 'médoci fekete') vagy *Pinot noir* (tkp. 'fekete burgundi szőlő'), mivel ezek a franciául nem tudó magyar ember számára nem értelmes szavak. Fordítással vagy új név adásával lehetne-kellene próbálkozni. A mi *Hárslevelű*-nket lefordították a németek és a franciák, vö. ném. *Lindenblättrige* (W. Panwolf: *Kleines Weinlexikon*. München, 1974. 159), fr. *feuille de tilleul* (Csepregi—Zilai i.m. 107; Kiss Lajos: *NytudÉrt.* 92. sz. 80) az oroszban az *Irsai Olivér*-t 'aranyló korai' jelentésű szóval helyettesítették (i. m. 182).

Mit mondhatunk a fenti nevekről? Nem lehet kétséges, ha választanunk lehet, akkor az első típust, a konkrét nevet választjuk. Azokat, amelyek „beszédes” nevek, amelyek viselőjükről tájékoztatnak bennünket többé-kevésbé. Kocsis Pál szőlőnevei közül például a *Gyöngyösi piros*, *Homok gyöngye*, *Kecskeméti izes*, *Kecskeméti rízlíng*, *Kemény szőlő*, *Korai gyöngy*, *Korai piros*, *Kövér szőlő*, *Muskotályos kadarka*, *Ötfürtű*, *Piros Csabagyöngye*, *Szegedi zöld*, *Új Itália*, *Vérbélű*, *Zöldfürtű*. Ezekkel szemben a *Nyugalom*, *Lesz még hazám*, *Régi vágy*, *Szedtevette*, *Furcsa*-félék nemcsak furcsák és némák, de — részint — nyelvileg alkalmatlanok funkciójuk betöltésére.

A legújabb névadások — úgy tetszik — névadóik jó érzékéről tanúskodnak. Félresikerült fantázianevek helyett egyre több informatív, nyelvileg is egyszerű, a hagyományos szőlőnevekhez jól illeszkedő nevet adnak, illetőleg javasolnak. A Szőlészeti Kutató Intézet 10-es számú fajtajelöltje nevéül például Horváth Sándor és Szegedi Sándor a *Téli muskotály* elnevezést javasolták (i. m. 84). Megítélésem szerint jó név, mert utal a szőlő muskotályos ízére s arra, hogy késői érésű és sokáig eltartható. A legújabb szakkönyvek már átvették ezt a nevet (pl. Csepregi—Zilai i.m. 216). A *Mikóstelepi* 5 számú fajtajelölt *Ezerfürtű* elnevezéssel került forgalomba (i.m. 121), utalva ezzel a szőlő sokfürtű voltára. Az *Egri csillagok* 24 számú fajtajelölt *Zala gyöngye* néven fut megérdemelt karriert. 1970-től engedélyezett fajta, s már 14 országba eljutott (Magyar Nemzet, 1977. X. 25). A sikeres elnevezés utal a szőlő egyik „szülőjére”, a *Csabagyöngy*-re s arra, hogy Zalában terjedt el s vált ismertté először (Csepregi—Zilai i.m. 150). Természetesen a fantázianevek sem eleve rosszak. Két példa: a *Rekord* név utal a vele jelölt szőlőfajta nagy termőképességére, a *Favorit* pedig arra, hogy ez a szőlő kiváló tulajdonságainál fogva esélyes „a legjobb csemegeszőlők egyike” büszke címre. Mindkét név reklámfeladatának is tökéletesen megfelel.

3. Az új szőlőfajták — miként minden új áru, termék stb. — elterjesztésében, megismertetésében a nevek nem lebecsülendő szerepet játszanak. A

név mindenképpen hozzátartozik a jó értelemben vett népszerűsítéshez, nemcsak a reklámhoz (a kettő ugyanis nem mindig fedi egymást). A fogyasztót oda kell hívni az ismeretlen újhoz, hogy megismerkedjék vele (vö. Mikó Pálné: *NytudÉrt.* 75. sz. 77–89). S a *Balaton kincse*, *Zala gyöngye*, *Szőlőskertek királynője*, *Pannónia kincse*, *Cegléd szépe*-féle nevek utótagjaik kellemes jelentésszociációi és expresszív volta miatt erre alkalmasak is. De hiba lenne túlzásba vinni a reklám szempontjait. A név legfontosabb funkciója ugyanis a megnevezés, az, hogy a vele jelölt dolgot világosan elkülönítse társaitól, lehetővé tegye a gyors identifikálást.

Úgy gondolom, kellő körültekintéssel és megfontolással, valamennyi említett szempont figyelembevételével az illetékesek jó neveket adnak majd új szőlőfajtáinknak. Az azonban mindenképpen az ügy javát szolgálná, ha a javasolt nevekkal még közzétételük előtt nyelvi szakértők is megismerkedhethének. Több szem többet lát, a nyelvileg valamely okból tökéletlen névjavaslatokat előbb ki lehetne szűrni így. Nyelvészeknek szaknyelvi kérdésekben való közreműködése, tanácsadása külföldön s nálunk is egyre gyakoribb jelenség (l. Grétsy: A nyelvészet és a szaknyelvek: *NytudÉrt.* 75. sz. 67–76). Reméljük, a kör tovább bővül s a szőlőnevekkel nemcsak az etimológiában találkozunk (EtSz.; TESz.; Kiss Lajos: *NyK.* 70: 397–407, szakirodalmi összeállítással), hanem az alkalmazott nyelvészetben is: nem nyelvészek és nyelvészek együttműködése során.

Kiss Jenő

A számítógépes szaknyelv és a mediálisok

A számítógép és tágabb értelemben az automaták környezetében, illetve az ezek által alkotott rendszerekben végbemenő akciók jelentős része — elsősorban a kommunikáció kényelmesebbé tétele érdekében — automatikusnak tekinthető. Nem okoz különösebb nehézséget megmutatni, hogy az egyes akciók hogyan függenek az ember vezérlő szándékától, ezek a levezetések azonban a szövegeket igen nagy mértékben és merőben feleslegesen megterhelnék. Ha tudomásul vesszük, hogy a számítógép mindig az ember szándéka szerint működik, és ezt alapelveként alkalmazzuk minden konkrét esetre, akkor ezeket a konkrét eseteket — feltételeken — nyugodtan tarthatjuk automatikusnak. (Megjegyzendő, hogy éppen emiatt vannak a kívülállóknak problémáik a számítógéppel kapcsolatban — ők nem rendelkeznek azzal az ismerethalmazzal, aminek segítségével az önállóság mítosza lehántható a gépről.)

Ha tehát a fentiek alapján feltételeken elfogadjuk, hogy a számítógép akcióinak jelentős része automatikus, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy ezen akciók ágensének kijelölése is nehézségekbe ütközik. Ennek megértéséhez némileg pontosítani kell a kiinduló feltételt, ami úgy érthető, hogy a számítógép ezt vagy azt önműködően végez. A kiinduló feltétel nem így értendő, hanem úgy, hogy a számítógépes rendszerben ez vagy az önműködően végbe megy. A számítógépnek egyetlen akciója van, az hogy működik (ami lényegében egyenlő azzal, hogy létezik). Ilyen alapon azt mondhatjuk, hogy az automatikus működések leírására lényegében csak mediálisok (az aktív cselekvést kizáró, történést jelentő igék)* alkalmasak, mert egy automa-

* Lásd: E. Abaffy Erzsébet: A mediális igékről. *MNy.* 74: 280–93 és 75: 330–1. (A szerk.)

tikus akció ágensének megadása logikai képtelenség. (Éppen attól automatikus, hogy nincs ágens). Mégis, ha számítástechnikai szakszövegeket olvasunk, igen sok bizonytalanságot tapasztalhatunk az igehasználzatban. Vegyük a következő példát:

„Működés közben minden, a fuvarfeladat-file-t érintő mozgás (felvétel, törlés) mágnesszalagra is felíródik, hogy újraindításnál erről állítsák elő a megelőző állapotot” (Halpern—Bartos: Távadatfeldolgozás a közlekedés irányításában. Információ Elektronika. 1976/4. 289).

Az első tagmondatban az állítmány mediális ige. Az adatok (= mozgások) mágnesszalagra írása automatikusan történik. A számítógép nem ágense, hanem eszköze ennek az akciónak. A számítógépi program pedig, amelyik az akciót kiváltja, okozónak tekinthető. (A program durván így fordítható le hétköznapi nyelvre: Olvasd az adatokat! Ha mozgásadatot találsz közöttük, írd mágnesszalagra!) A programot készítő ember, mi több a számítógépet alkotó ember pedig, mint végső ok, annyira a háttérben áll, hogy az adott közlési aktusban nyilvánvalóan nem lehet figyelembe venni.

Ezzel szemben a második tagmondatban cselekvő igével kifejezett általános alanyt találunk. Kire gondolhat a szerző, amikor az *állítsák elő* alakot használja? A gépkezelőre? Nem valószínű, hiszen a gépkezelő tevékenysége merőben más jellegű, az ő szerepe ebben az akcióban annyi, hogy felteszi a meghatározott szalagot a gépre, és kiadja a számítógépnek a megfelelő indító parancsot. A program készítőjére? Az illető az újraindításnál valószínűleg nincs is jelen. A szalag írása és a „megelőző állapot előállítása” között az akciók végrehajtója tekintetében logikailag nem találhatunk különbséget. Ha az elsőt automatikusnak tekinthetjük, annak kell tekintenünk a másodikat is. Az *előállít* szó esetében azonban a szerzők nem érezték helyénvalónak a mediális *előállítódik* alakot. Nem azért, mert nem utal a cselekvés végrehajtójára. Ezt bizonyítja az általános alany használata. Ha itt az alany megjelölhető lett volna, akkor a szerzők ki is tették volna. Úgy tűnik, hogy az *-ódik*, *-ódik* képző ma már nem teljesen aktív.

A fenti mondat nem egyedülálló példa. A számítástechnikai szakszövegekben sok bajt okoz a szerzőknek, hogy igénylik a mediális igealakot, de nyelvérzékük nem engedi meg alkalmazásukat. Különösen éles ez a probléma a fordítások esetében, amikor is az idegen nyelven (pl. oroszul) szenvedő igével kifejezett alakokat kell magyarítani. A megoldás négy típusával találkoztam a magam gyakorlatában.

1. A megfelelő mediális ige általánosan elfogadott. Ilyenek például a *kapcsolódik* (bármely ige kötő alakjával), *kirajzolódik*, *megjelenik*, *rendeződik*, *fordul* stb. Meg kell jegyezni, hogy ezekben az esetekben nem jelent problémát, hogy a számítástechnikai szövegben az adott igék általában mást jelentenek, mint a köznyelvben, pl. a *rendeződik* nem a rend helyreállítására utal, hanem egy meghatározott sorrend kialakulására, a *fordul* igét nem fizikai értelemben használják, hanem nyelviben (a COBOL nyelvű program gépi nyelvűre fordul). Bár bizonytalanabban, de használatos a példában szereplő *íródik* (különböző ige kötőikkel) is. A szakírók az ilyen mediális alakokat általában „lelkismeretfurdalás nélkül” leírják.

A többi esetben a mediális alak alkalmazása szokatlan. Ezért ezeket általában kerüljük, és

2. általános alanyt használnak, mint ahogy azt a példamondat második felében láttuk. Ez a megoldás gyakran torz, mert a gondolat alanytalansága

igen nyilvánvaló (pl. „az adatokat a feldolgozás során a központi egységben tárolják”[?].) Másrészt az általános alanyok gyakori ismétlődése a szöveget monotonná teszi.

3. Meghatároznak egy konkrét alanyt az akcióhoz. Ez nyelvtanilag korrekt megoldás, azonban gyakran nem logikus. Igen általános körben használt alany a *számítógép*, vagy valamelyik alkotóeleme, egysége. Ez azonban végső soron szakszerűtlen, mert a számítógép tényleges (mechanizmusában végbemenő) és funkcionális tevékenysége jelentősen eltér, másrészt pedig, mert a számítógép ezen akciók vonatkozásában teljesen passzív. Ugyancsak közkeletű megoldás alanyként a *számítógépi programot*, illetve annak valamely részletét megjelölni. Ez a kauzatív alanyhoz hasonló megoldás felületes, mert a program az akciót olyan áttétellel váltja ki, mintha közönségesen azt mondanánk, hogy X-et megölte a szél, mert levért egy cserepet a háztetőről, és az X fejére esett. Ugyancsak tipikus alany a *rendszer*, ez a szó azonban annyira elvesztette konkrét jelentéstartalmát, hogy szinte az általános alanyhoz közelít.

4. Szenvedő alakot használnak. Ez egyrészt betudható annak, hogy a szerzők nem tudják megkülönböztetni a szenvedő és a mediális igealakot, ami nem róható terhükre. Másik ok az idegen nyelvű szövegek hatása. A szenvedő alakok alkalmazásával kapcsolatban nagy probléma, hogy nyelvi köztudatunk e téren igen zavaros. Sokan úgy tudják, hogy a szenvedő igék használata a magyarban nem ajánlatos. (Ezt gyakran extrapolálják a mediálisok egy részére is: nemcsak a *-tatik-tetik* nem használatos a magyarban, de az *-odik-ödik* sem.) Emiatt segédigés vagy körülírással megoldást keresnek (*történik, kerül, bonyolódik*).

5. A nehézséget megkerülve gondolatukat úgy fogalmazzák át, hogy pl. az eredetileg szándékolt ige helyett találjanak egy „bevett” mediális alakot.

A fenti változatokat egy fordítási példával szeretném illusztrálni. A „данные записываются на магнитную ленту” orosz mondatot a számozásnak megfelelő megoldástípus hívei a következőképpen fordítanak, illetve fordítják. (A mondat rendkívül gyakori, nemcsak típusában, hanem konkrét formájában is. Hipotetikus fordításváltozatként azt jelölöm csillaggal, amellyel gyakorlatomban nem találkoztam.)

1. „Az adatok mágnesszalagra íródnak.”
2. „Az adatokat mágnesszalagra írják.”
3. „Az adatokat a (számítógép /a program/ az X programutasítás /a gépezelő/ a beviteli berendezés /a rendszer . . .) mágnesszalagra írja.”
4. a) „Az adatok mágnesszalagra írattnak.”
- b) „Az adatok felírásra kerülnek a mágnesszalagra [sic!].”
5. „Az adatok mágnesszalagra kerülnek.”

A fenti megoldásokat természetesen kontextustól függetlenül nem lehet értékelni. Sajnálatos azonban, hogy a 4.b) példa nemcsak hogy nem hipotetikus, hanem egyre gyakoribb is.

Összegezésként megkockáztatom azt a megállapítást, hogy a mediális igék elméleti tisztázása, aktív használata lehetőségének kidolgozása és nyelv-művelői szintű terjesztése igen nagy mértékben hozzájárulna a számítástechnikai szaknyelv fejlesztéséhez, szabatosabbá tételéhez.

Kis Ádám

Vörösmarty képi „akkordjai”

(Második közlemény)

4. Képek vegyítése. — Mint említettük, Ullmann a vegyülő képegyütteseket dinamikusan összetettnek, J. Soltész Katalin heterogénnek, Hankiss komplexnek nevezi. A német stilisztikában a képkontamináció vagy képegyítés (Bildkontamination, Kontamination), illetve a képkeresztezés (Bildverschränkung) elnevezések járatosak (Siegfried Krah!—Josef Kurz: Kleines Wörterbuch der Stilkunde 25—6, 66; Gerhard Storz: Sprache und Dichtung 139, 152; vö. még Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája 180).

Az így összetett képek érintkeznek a képzavar jelenségeivel (J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve 285—9). Az, hogy hol a határ vegyített képek és képzavar, katakrézis közt, történelmileg is, ízlés- és irodalmi irányzatok szerint is változik. A klasszicista ízlésű Révai Miklós a múlt század elején elítélt, súlyosan kifogásolt olyan képegyütteseket, amelyeket ma értőn ízelegünk. Például: „mikor a' lélek olvadozni fog, mint a' viasz”, vagy: „hervadozó világosság” (A magyar szép toll 121—2). A romantika nyilván merészebb a klasszicizmusnál, mint ahogy igen merész, heterogén metaforaegyütteseket teremtett korábban a barokk is (vö. Welck—Warren: Az irodalom elmélete 296—306). Emeljünk ki néhány fontosabbnak látszó kérdést a különmemű képek vegyülésének — nálunk eddig kevésbé vizsgált — jelenségei közül!

1. A különmemű, tartalmilag heterogén képek összehatása, belső kölcsönhatása. — Ahogy szó és szó, szintagma és szintagma közt lehetséges olyan jelentés-összeférhetetlenség, amelyet az átvitel valamelyik foka már felold, illetve megszüntetve őriz meg, úgy lehetséges ez kép és kép között is. Egy egészen egyszerű példa az Eger I. énekéből:

[28] [Hanivár] „Harcban rohant s ragyogó hírnek kapdosta sugárát.” A „ragyogó hír”: szokványos metonímia, és alig egyénibb nála a „hír sugara”. Gyenge a feszültsége még a „ragyogó hír sugara” szerkezetnek is. A „hír után kapdosni” igéjének érintkezési és egyben hasonlósági átvitele sem hozza mozgásba a befogadó tudatát. Csak a két kép vegyítése kelt összeférhetetlenséget: a) a ragyogó hír sugara, vagyis a fényes társadalmi-erkölcsi elismeréssel járó dicsőség és b) a *kapdos* az átvitelnek ezen az első szintjén még inkompatibilis. Miután eljutottunk addig, hogy ismételten megpróbálkozott elérni, újra meg újra kísérletezett megszerezni azt a dicsőséget, meg kell látnunk a fénysugarak megfoghatatlanságának jelentésmozzanatában azt a költői mondanivalót is, hogy a dicsőség elérhetetlen, elnyerhetetlen maradt a török vitéz számára.

Kissé bonyolultabb példát idézek „A Guttenberg-albumba” soraiból. Láthatunk benne akár felvilágosodás kori képeket, akár utópista-reformista,

akár utópista-szocialista eszméket (vö. Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon 1 : 446; Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály² 327). De emellett stílusosan is elemeznünk kell a vers költői gazdagságát, többek között ezét a versmondatét is:

[29] „S a kitörő napfény nem terem áltudományt . . .”

Kitörő napfény: ha volna mellette *honnan?* kérdésre felelő — bármilyen szürke — helyi előzményhatározó, akkor valóban azt és csak azt jelentené, amit Horváth Károly gondol: a felhős ég, a komor téli ég alól kitörő tavaszi fényt. Csakhogy ez az ablativus hiányzik, ezért más, legalább vaglyagosan más értelmezésre kell gondolnunk (a csonka igefüggvények értelmezésére l. Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája 37—8; Uő. in: Jelentés tan és stilisztika 634). *Honnan?* kérdésre felelő helyhatározó nélkül kitörhet *a*) a tűzhányó, a vulkán; *b*) személy, aki dühét, elkeseredését hirtelen, erős formában fejezi ki: ez a jelentéslehetőség idegen a vers teljes kontextusától; *c*) kitörhet a forradalom, a háború; *d*) a láz, a szenvedély is. E jelentésszabályokkal és e nyelvtani szálakon társul — halvány háttérként — a kitörő napfényhez a kitörő vulkán, a kitörő forradalom, háborúság, láz és szenvedély.

Másrészt ez a napfény: „nem terem . . .”. A *napfény* főnév és a *terem* ige közt még tagadó formában is igen erős jelentéstani feszültség van. Mi t e r e m h e t a színezetlen közlésben? A föld; a növények; ritka és választékos szóhasználatban az alkotói eszköz — alkotást; illetve olyan elvont főnevek, mint a *szükség*, *hízelgés*, *életút* szintén elvontat. A „nem terem áltudományt” kifejezés tárgya a napfény-alanyt nem annyira a talajjal, növényekkel társítja, hanem inkább az alkotói eszközzel, vagy ennél is inkább: elvont főnevekkel. Mivel a *napfény*-nek a *kitörő* kapcsán is van olyan metaforikus-metonimikus jelentése, amely elvont főnév rokona („kitör a forradalom” stb.), az egymást eredeti jelentésükben kizáró, összeférhetetlen igei metaforák összefűzéséhez.

A kitörő napfény: lehet a felvilágosodásnak is, a reformista-utópista szocializmusnak is a Rendteremtő Értelme. Ebben a jelentésében szerepelhet a hiányzó ablativus miatt h a l v á n y a b b másik magyarázat összefüggései közt is. De a napfény hatása és a termés növényi folyamata közt akkor is lennie kell mind metonimikus, mind metaforikus kapcsolatnak.

„A Guttenberg-albumba” epigrammája bemutatott valamit Vörösmarty egyéni képalkotásának problémáiból. Meghúzódhatnak rejtettebb, de hasonló feszültségek a korszak képi közkincsében is. „Az élő szobor” egyes szám első személyben szóló vallomásának a képe első olvasásra csöppet sem hökkent meg:

[30] „Nem szólhatok; nyögésem néma jaj;
Szó és fohász kihalnak ajkimon.
A gondolat s az érzés ölyvei
Csak benn tenyésznek gyötrő lángimon.”

A gondolat s az érzés ölyvei: a kínzón szinte húsba tépő gondolatok, érzések. Szelíd megelevenítő metonímia ez még a határozóval bővített állítmány, a *benn tenyésznek* szomszédságában is. De *ölyvek*: *lángokon* tenyésznek? A *lángimon* csak költőiesen átvitt jelentésében (’lelki kínjaimon, égető szenvedélyeim’) válik úgy-ahogy összeférhetővé a másik képpel. Közben pedig az is bizonytalanságot kelt, hogy ez a *lángimon* helyhatározó-e, vagy esetleg ritkább formájú eredet-, illetve okhatározó.

Ilyen mondattani-jelentéstani merészség felbukkan már a kezdő költő zsongeiben is. Horváth Károly (A klasszikából a romantikába 86) idézi az „A havazó tél szele . . .” versnyitását:

- [31] „A havazó tél szele kezdi lezárni folyóink
Árjait és jegesül a hegyek ormin hava . . .”

Szél — folyóink árjai — lezár; azt az összeférhetetlenséget, hogy szél áradatot zár le, csakis az összkép fogadtatja el. A fagyot hozó szél hatására beállnak a folyók. Igaza van Horváth Jánosnak (i.m. 245): Vörösmarty figyelmét mindenkor valami össz-szemlélet tartja lekötve, s a legkisebb tárgyát, képelemét is egy egész világ összefüggésében fogja föl.

Illetve — mi is ez az „össz-szemlélet”? Mindig s z e m l é l e t - e? Vagy inkább az indulat, érzelem, hangulat nem szemléleti anyaga kovácsolja össze a heterogén képeket? Idézzünk egy nagyobb részt „A hűség diadalma” IV. énekéből!

- [32] „Véres harca után közelített Gárdon azonban;

Jött, hogy lássa minél hamarább a tűz szemü lánykát,
Jött, hogy félelmét szüntesse, s édes ölében
Titkos hű csókot szedjen diadalmas ajakkal.
A tündér örömek foszolékony szárnyakat öltve
Játszi tekintettel környékszik. S mennyi kívánság
Támad mentében, hány képzet lobban eszéből.
A csalatott! tele víg kedvvel, tele tiszta reménnyel
Futva, sebes vágatva siet vesztének elejbe.”

„A *foszolékony* már a nagyhatású Vörösmarty-jelzőket előzi [= előlegezi] — írja Horváth Károly (i.m. 328) —. Szemléleti tartalma is kifejező, hangulatilagzeneileg, ugyanakkor futamszerű metrumosságával kitűnően aláfesti az örömek tűnékeny voltának gondolatát.” Jellemző a költőre az a merészség, ahogy ezzel a jelzővel m e g b o n t j a a kifejtett megszemélyesítést, ahogy a meg-elevenítő metonímiába (l. erre Király István: Ady Endre² 1: 191, 341) idegen elemet ékelt be. Nehéz ugyanis úgy felfognunk a képet, hogy a tündér örömek megannyi kis Ikarusz, aki aztán — szárnya s z é t f o s z o l v á n — lezuhan az örömtelen földre. Van valami jelentés-összeférhetetlenség a *szárny* és a *foszolékony* között, akár madárnak, akár kis tündérnek, akár angyalnak a szárnyára gondolunk. Logikailag ez a *foszolékony* nem a *szárny*-nak a jelzője, hanem az *örömek*-nek (enallagé, jelzőeltolás, jelzőmetatézis). A megszemélyesített örömeket ez a jelző ismét elvontsággá változtatja (vagy legalábbis: arrafelé vonzza), s azt sejteti, hogy a *tündér* nem okvetlenül főnévi jelző, értelme nemcsak „szép-séges mesebeli nőalak”, hanem érvényesülnek melléknévi jelentései is: a ma már régies, költői „tündéri, bűvös, varázslatos”, illetve még inkább: „tűnékeny, változékony” (ez ma már elavult-költői, de Berzsenyivel egy időben még aligha volt régies). Konkrétan és elvontnak ez az oszcillációja (Hankiss Elemér kifejezése!) teszi ebben a kontextusban nagyon hatásossá a *foszolékony* jelzőt is.

Látszólag szintén egységbontó elem van a „Zalán futása”-nak VII. énekében:

- [33] „Erre boszús Viddin kirohant, és vitte halálos
Dárdáját magasan. Mint a gonosz éji sötétből

Megszabadult lélek, melly ott *csikorogva* tűnődik
 Istene karjától lelökette, de végre kizúdul,
 Fölveri a ropogó sziklát, mely válla gyanánt lesz,
 S amint szörnyükép végig megy az ősi világon,
 Nap, csillag beborúl, s reszketnek az ormok alatta;
 Ráordítanak a viharok, rádörren az ég is,
 Az mégis megyen, és akadályt nem szenved el útján;
 Úgy mene Viddin . . . ”

Nagyszerű eposzi hasonlatban harmonikusan szövődik össze egy sor szerény metonímia (*gonosz éji sötét*), metafora (*lélek . . . kizúdul*), alig-perszoniifikáció (*reszketnek az ormok*) és teljes értékű megszemélyesítés (*Ráordítanak a viharok*), benne sorakozik egy sereg hatásos, harsány hiperbola. Csakhogy a hasonlónak a gonosz éji sötétből megszabadult lelke *csikorogva* tűnődött ott . . . Bibliai reminiscencia volna ez, amelyben a *gonosz éji sötét* ama „külső sötétség”-nek felel meg, az *Istene karjától lelökette* a „vettessék”-nek és a *csikorogva tűnődik* a „lészen sírás, rívás és fogaknak *csikorgatása*” fordulatnak? Lehet ugyan, de ez Vörösmarty szövegének legfőljebb háttérhangulatot, mellékértelmet ad. Miltoni hatásokra gondolnunk meg aligha szükséges.

Az ÉrtSz. szerint van a *csikorog*-nak egy olyan szépirodalmias jelentése is, hogy '[ember, állat] éles, visító csikorgásra emlékeztető hangot ad'. De ezt egyetlen példa mutatja be, ez is *csikorogva* fölrebbenő *f o g o l y c s a p a t r ó l* szól. Hogy milyen *e m b e r* csikoroghat, ezt a szótárból nem tudjuk meg. Alighanem öreg ember hangjáról lehet elmondani. Véleményem szerint ez a jelentés a mi mitikus-monumentális szövegkörnyezetünkbe nem illik bele. A bibliai háttérhangulat fogcsikorgató keserűsége, dühe ennél azért jobban idevág.

De ha a költő *fogcsikorgatva* határozót akart volna használni, miért nem azt sajtolta bele a szövegbe? A hexameterek kényszerítették volna rá, hogy helyette az intranzitív *csikorog* ige határozói igenevét alkalmazza?

Vörösmarty megoldása nem a rossz költő kényszerlépése. A mélybe vetett lélek itt nemcsak emberóriásként, titánként testesül meg, hanem egyúttal az emberi testnél mérhetetlenül *k e m é n y e b b* anyagból van megalkotva. Ez a metonímia keresztezi is a megszemélyesítést, de a teljes látomást ki is egészíti. A lélek nemcsak személlyé válik, hanem „anyagiasul” is (erre: Török Gábor: „A líra: logika” 116).

Rövidebb terjedelmű képpen még megrendítőbb hatást kelthetnek a köznap logikával ellenkező kapcsolatok, szemantikai összeférhetlenségek:

[34] „Hány fényes lélek tépte el magát,
 Virrasztott a szív égő romja mellett,
 Hogy tévedt, sujtott embertársinak
 Irányt adjon s erőt, vigasztalást.”
 (Gondolatok a könyvtárban)

Nem mindennapian szép a *fényes lélek*-nek álszinesztéziás, anyagosító metonímiája. A *fényes* jelző által érzékelhetővé tett *lélek* csak finoman ütközik a *tépte el magát* igei metaforával. Az *eltép*-nek ilyen átvitt használatát egyébként Vörösmarty kulcsképei közé sorolnám. Az „Ábrándban: „Szerelmedért | *Eltépett lelkemet* | Istentől újra visszakérem . . . ”; a „Klára Visegrádon”-ban: „. . . s illyenné lett a szűz párta, midőn az | A vadan *eltépett lány* kebelére

hullt”; a „Gondolatok a könyvtárban” egy másik helyén is: „Az ártatlanság boldog napjai | Egy *eltépett* szűz gyöngye öltönyén, | Vagy egy dühös bujának pongyoláján”. Az ÉrtSz. is épp Vörösmartytól idéz, bemutatva az *eltép*-nek egy konkrétabb és egy átvitt jelentését: 1.a. '[vadállat] szétmarcangol, szét-tép valakit': „A tenger szörnyei | *Tépjék el* testemet”. Ezen a költői-régies, de konkrét tartalmú használaton kívül van egy ilyen átvitt jelentésű is: 2. 'erőszakosan megszüntet [erkölcsi köteléket, gátlást]': „*Eltépek* önként mindent, ami köt”. Igénk azonban mind a hat idézett előfordulásában és jelentésében (természetesen beleértve az igenévi alakokat is) b e f e j e z e t t szemléletű, semmiképp sem folyamatos. Ezért, ha más értelmezés nem akad, [34] számú szemelvényünknek azt kellene jelentenie, hogy a fényes lélek előbb szétszaggatta, szétmarcangolta magát, és a z t á n, már ilyen állapotban virrasztott.

Ezt az igen erős jelentésfeszültséget csak az oldja valamelyest, ha a kérdéses versmondatok közt jelöletlen, a z o n o s í t ó m a g y a r á z ó viszonyt teszünk föl: „tépte el magát, [azaz épp ilyen önpusztító módon] virrasztott a szív égő romja mellett”. Oldódik, de föl mégsem oldódik ezzel a bonyolult kép-együttes. A *virrasztott* igével és bővítményeivel továbbra is megszemélyesül a *lélek*; de h o l virraszt? A *szív égő romja* mellett. A léleknek és a szívnek ez a jelentése a köznyelvben szinte rokon értelmű, itt viszont a megszemélyesült lélektől messzire elszakad a szív ('az ember legbelsőbb, legmélyebb, legőszintébb érzéseinek összefoglalója', 'az érzelmi életében, jellemében tekintett ember', 'az ilyen ember jelleme, egyénisége'), és a versben természeti tárgyként képesül. Képben kifejtett (széttépettség) és képbe befoglalt (lélek és szív más-más világa) szakadás kétszeres nyomatéka! Az Igazak széttépi magukat virrasztó lélekre és romba dőlt szívre, hogy virrasztva-örkődve is szolgáljanak, pusztulásukban égve is iránymutató jelek legyenek az éjszakában. Nem, nem válik teljesen „logikussá” ez az együttes mint összkép az átvitelek semelyik szintjén sem. A látomás képi ellentmondásossága n e m m e g m u t a t j a, hanem k i f e j e z i a haladás ellentmondásossága által meghasonuló nagy életek iszonyatát.

A heterogén kép belső feszültségét nem okvetlenül csökkenti, hogy alkotó elemei közül több is poliszém:

[35] „Mirígy: ... atyád volt,
                       Aki téged benmszorúltat
                       A rettentő tűzhalálból
                       Másod étellel megáldott,
                       S már te ép vagy, ő pedig, mint
                       Szén az izzadó kohóban,
                       Vész, fagy, s tán hamvába dől.”
                       (Csongor és Tünde III. felv.)

A „Csongor és Tünde” nyelvére különösen jellemző, hogy a motívum előbb konkrétumként, ábrázolt valóságalemként jelenik meg, aztán közelebbi vagy távolabbi rokon értelműjében, azonos jelentésmezőből származó más elemekben, esetleg antonimájában szóképpé válva ötlik fel újra. Itt is: a „rettentő tűzhalál” valóságából egy hasonlat hasonlója lesz: „Szén az izzadó kohóban”, majd egy elkopott metaforában folytatódik: „hamvába dől”. Lényeges hatótényező itt az ellentétezés is: te tűzből kimentve — élsz, ő, a kimentő pedig a láz tüzeiben — haldoklik.

Mindez még csak hatásos kerete egy kisebb terjedelmű bonyolultan komplex képnek. A kiemelt szedésű szövegrésznek egységes képegyüttese: „ő pedig, mint szén a . . . kohóban, vész, . . . s tán hamvába dől.” Egységes, de már ez sem problémamentes. Ebben is rejlik stilisztikai-jelentéstani probléma is, mondattani is, vonatkoztatási is.

A jelentéstani kérdése, hogy mit jelent a *szén* Vörösmarty korában: faszemet-e, vagy népies-régiesen parazsat. Jelentheti egyszerre mind a kettőt, ez a többjelentésűség önmagában még alig teszi dinamikusabbá a képet. És a *hamvába dől?* 'Hamujába roskad' konkrétan, a szénre, parázsra vonatkoztatva? Vagy inkább a hasonlítottra: 'holttestté, tetemmé, porrá válik, azzá válni roskad le'?

Döntésünk itt már attól függ, hogyan elemezzük a mondatot. Valószínűbb, hogy a *hamvába dől* a hasonlítottnak a második, határozóval bővített állítmánya. Ebben az esetben két jelentése is lehet, így számíthat kissé kopott metaforának: 'élete lángja elhamvad'. De az sem képtelenség, hogy némi mondatátszövődéssel a hasonló, a *kohó szene* is kiegészül e bővített állítmánnyal. Olyan finom képi bizonytalanságok ezek, amelyekből vibrálni kezd az egymásra rétegződő jelentések hálózata.

Haladjunk tovább! Milyen az az *izzadó* kohó? Ismeretes, hogy az *izzad* ige az alighanem finnugor eredetű *izzik* gyakorító-kezdő képzős származéka (SzófSz., TESz.). A Tzs.-ban viszont, amelynek szerkesztésében a költő is részt vett, az *izzad*-nak már nincs az *izzik* igéhez közvetlenül kapcsolódó jelentése a német megfelelők közt (*schweissen, schwitzen, anlaufen, beschlagen*). Ezek a magyar ige mai poliszémiájának felelnek meg: 1. 'verejtékezni', 2. 'bepárasodni', 3. 'saját belső nedvességtartalmától a felületén is nyirkossá válni'. Magyarazatunkhoz nem ad segítséget az sem, hogy a németben van a *schweissen* nek 'forrasztani, hegeszteni' jelentése is. Ez a hővel, hevítéssel szorosabban összefüggő jelentés ugyanis másodlagos a n, későn alakult ki. A Vörösmarty korabeli nagy értelmező szótárban (CzF.) sincs már nyoma az *izzad* XVI. században még meglehetősen általános (NySz.) 'hevül, hevít, forró állapotban van' jelentésének. (Érdekes, hogy a CzF. szerint az alapige, az *izzik* elavult, és a múlt század közepén csakis folyamatos melléknévi igeneve, az *izzó* volt általános használatban.) Azonban közismert dolog, hogy Vörösmarty sokat foglalkozott nyelvészettel is (Szinyei József: Figyelő 1878. 280–5; Kiss Ernő: Vörösmarty mint nyelvész. 1895.; Simonyi: NyK. 25: 376; Mikesy Sándor: MNy. 46: 289–96); és így már tudhatott az *izzik* és az *izzad* összefüggéséről. Nem lehetetlen, hogy az *izzadó kohó* esetleg 'izzani kezdő', 'hevülő', vagy ezt is jelenti.

De azért próbáljunk meg más úton is célba érni! Az az *izzadó*, tehát nyirkossá, nedvessé váló, bepárasodó *kohó* talán nem más, mint látszólagos képtelenség, paradoxon, oxymoron. Hogy a képtelenség valóban csak látszólagos, kiderül a tágabb szövegösszefüggésből. Maga Mirigy mondja előzőleg, hogy „... nemde otthon | *Kór* apád van, szenvedő...”. Az apa teste a láz, a betegség kohójában izzik, és ott veri ki a hideg verejték.

Ennek az utóbbi értelmezésnek az az előnye, hogy segít beilleszteni a *fagy* igét a szövegbe, amely különben a vezérkép egészevel állana kizáró logikai ellentétben. A hasonlított beteg apa egyrészt úgy vész, úgy hamvad el, mint a felizzó kohó parazsa, szene — önnön tüzétől, másrészt a betegség láz-kohójában hidegrázásosan verítékező haldoklóként dermed jéggé, fagy meg.

2. Motívumismétlődések a komplex képekben. — Már a [35]-ös idézetünk is szemléltette, hogy a legalsó jelentésszinten rokon értelmű, illetve azonos jelentésmezőből való (Károly: ÁltM Jelentéstan 334—45; Thea Schippan: Einführung in die Semasiologie 137—46) motívumok a konkrét és átvitt jelentések más-más fokán ismétlődhetnek, s átfogják, átszövik az olyan képegyüttest is, amelyet nem nevezhetünk kibontott, homogén összetett képnek (vö. 3.1.). Igaz ugyan, hogy a metaforikus használat szétrobbantja kissé a jelentésmezőt (Thea Schippan i.m. 139), az ilyen ismétlődés így is az irodalmi szöveg kohéziójának egyik tényezője (Szabó Zoltán: Nyr. 100: 165). Az azonos mezőnek ezt a kohézióját figyelhettük meg már a [34]-ben (*fényes lélek: szív égő romja*), a [33]-ban (*tündér többek közt 'tűnékeny': foszolékony*), sőt a [21]-ben is (*hál: nyugodalmát: alszik: föl nem ébred*).

A mezőbeli összefüggések fajtái sokfélék, az átvitt értelmű és konkrét jelentésű elemek viszonya is rendkívül különböző. Vessük össze a „Csongor és Tünde” két részletét! Mindkettőben a Fejedelem beszél; előbb a II. felvonásban:

[36] „Vagy úgy? kireppent a madár, az ész,
S a fészek pusztá, szellők sípja lett?
Tündérhon, üdlak? . . . ”

Az első sor főnévi értelmezős szerkezete a teljes metafora nyelvtani formája. Ez egyszerű metaforával épül tovább (a fészek: 'a fej, a koponya'). Utána egy önmagában nézve is csodálatosan megragadó metaforaegyüttes következik, amely már maga is metaforára épül (*a fészek — szellők sípja lett*). De ha a fészekben korábban az ész madara fészkelte, nem súrolja-e a képzavar, a katakrézis határait, ha ezután síppá válik ugyanez a fészek, akár a szellők sípjává? Ne felejtjük el Horváth János szavait Vörösmarty képeinek össz-szemléleti jellegéről! A madárnak és a sípnak van egy fontos közös jelentésjegye: zenei hangot ad mindkettő. A költői mondanivalót az hordozza, hogy a kétféle hang miben tér el: saját dallamát dalolja a madár, önmagát fejezi ki; kívülről jövő hatásokra gépiesen ad hangot a síp. Az épeszű ember fejében a benne otthonos értelem saját dala szól, az örült koponyájában esetlegesen, véletlenszerűen, értelmetlenül füttyül a feldolgozatlan, a sajátját nem alakított hatások szele.

Erről az oldalról lesz világos a *puszta* jelentése is: itt nyilván melléknév. *Pusztá lett*: 'olyanná lett, amiből hiányzik mindaz, ami ott szokott lenni, oda tartozik, tehát üressé, elhagyatottá'. Az ÉrtSz. közöl ezen a jelentésen kívül egy mindezzel rokon átvitt jelentést is: 'üres, tartalmatlan, merő, hiú'. Ha a Fejedelem szavának van ilyen vonatkozása is, akkor ez nyilván nem a közöségi-társadalmi átvitel, hanem maga a költő vállalkozott névátvitelre, de nem is csak épp ebben az elszigetelt szóban, hanem a képegyüttes megteremtésével.

A másik szemelvényünk az V. felvonásból való:

[37] „Magam szeretnék lenni, mint valék,
A földön úr és föld a föld alatt;
Ez a homok faj, mely mohón tenyész,
Nem mondaná, ha rajtam elmegyen:
Imitt királynak gázolom porát.”

Az ellentmondások központja idézetünk harmadik sora. A *faj*-nak emberi jelentésjegyét őrzi a negyedik-ötödik sor, hisz ott beszél, járkál ez a faj, sőt

az ötödik sor szó szerint idézi is képzelt szavait. Képi módon tagadja viszont ezt az emberi jegyet az anyagnévi metafora (*homok* faj), élettelen anyaggal azonosítva az emberiséget. A góg lenéző indulatú, embergyűlölő metaforája ez. Az azonosítás mindegyik közös jelentéstényezője erről tanúskodik: a) érték-telen anyag; b) terméketlen, sivár talaja a belé vetett értékes magvaknak; c) olyan megszámlálhatatlan sokaság, amely egészen kicsi és jelentéktelen egységek tömegéből áll.

Más irányban degradál az igei metafora („faj . . . *tenyész*”). Konkrét értelemben csak növény — esetleg állat — *tenyészik*. Ha az emberi fajról mondja az irodalmi alak, ezzel azt fejezi ki, hogy fajunk megrekedt ezeken az alsó fejlődési szinteken, vagy visszasüllyedt oda. Van ugyan a *tenyészik* igének átvitt jelentése is: *tenyészhet* valamilyen átvitt értelmű talajon, közegben a *bűn*, a *babona* is, de a *szabadság* legfőbb tagadva. Az absztrakt alanyok besugárzása egyáltalán nem csökkentené a gógos megvetés indulatát, ha ez a szótározottan átvitt értelem egyáltalán jelen van itt. Alighanem csak egészen halványan derenghet . . .

Ellentmondás feszül a *tenyész* ige és bővítő módhatározója, a *mohón* között is. A *mohó* pejoratív tartalma ellenére is visszaemberiesít a növényi szférából, ugyanis általában emberre, másodsorban emberi sajátságra: étvágyra, vágyra, kíváncsiságra, tekintetre mondjuk. Az állat- vagy növényvilágra használva még nem köznyelvivé kopott, valamelyest még egyéni metafora.

Az ásványi, a növényi-állati és az emberi létezés ellentmondásosan hatja át egymást e heterogén képegyüttesben. Ami összetartja, az nem képi, hanem indulati vonás: a megvetésnek minden részletképet átítató pejorativitása.

Honogénabb képanyaggal is ki lehetett volna fejezni ezt az indulatot? Ha t ú l t e k i n t ü n k a harmadik soron, rádöbbenünk, mennyire végleges művészi telitalálat a *homok* metafora! Szál a szövedékben: beilleszkedik a következő motívumsorba: *földön : föld a föld alatt : homok : porát*. De egyben ellenpont is: a büszke magány („*Magam szeretnék lenni . . .*”) ellenpólusa, a t ö m e g érzékeltetője és értékelője.

A motívumsor és az egyén—tömeg ellentét szervesen összeforr. Az egész és az egyedies rész viszonya a motívumsorban is ott bujkál — a *föld* jelentésének bravúros változtatásában: 1. *a földön* ’égitestünkön, a földgolyón’; 2. *föld* ’a talaj anyaga’, metaforikus-metonímiás képként a holttest maradványait, hamvait jelölve; ezt visszhangozza a legutolsó sorban a „királynak . . *porát*” szerkezet; 3. *föld alatt* ’a talajban, a lábunk alatti szilárd felület alatt, a felszíni földréteg alatt’.

3. A r é s z k é p e k f a j a i V ö r ö s m a r t y h e t e r o g é n k é p e i b e n. — Az úgynevezett többszörös metafora, amely nem egy képsíkon fejlődik ki, hanem más-más azonosítási alapon rétegződik egymásra, viszonylag még ritka Vörösmarty stilisztikai eszköztárában. Ilyen idézeteink voltak a [34], [35], [36] és [37].

Metafora és hasonlat összekapcsolódhat kibontott képben is [17], a statikus és dinamikus összetett képek közti átmeneti megoldások különféle fajtáiban is: [19], [21 és [23]. Kombinálódhat metonímiákkal („Csongor és Tünde” V. felv.):

[38] „Csongor: Betette könyvét a tudós, s ki a
Tudás határát érni láttatott,

Most túl azon, kétségek tengerében,
 Mint egy veszendő sajka hányatik,
 S kormányon ész helyett a dőreség
 Csillagra nem tekintve, céltalan
 All a habok közt . . .”

A főszereplő elmékedéséhez itt az egységet kívánja megteremteni a részképek közt a költő. De feszülhet az összekovácsolt metafora és hasonlat közt szemléletváltó dinamizmus is. Részlet szintén a „Csongor és Tünde”-ből (II. felv.):

[39] „Csongor (megáll): Melly üvöltés, mely kiáltás!
 Hallod a zajt?

Balga: *A siketség
 Hallaná, bár föld alatt,
 Mint elásott kincs, nyugodnék.”*

Itt metafora, metonímia és hiperbola (túlzás) összhangzó egységéből rí ki a hasonlat („mint elásott kincs”). A megvilágítandó objektív-szubjektív valóságtól elszakad a kép: önállósulva fejlődik tovább. burjánzik shakespeare-i módon. Közben mégis megvilágítja Balga személyiségét, aki a föld alá sem hullát képzel, hanem hasznosítható javakat. Korábbi példáink közül a [33]-ra és a [35]-re hivatkozom.

Különösen fontosnak tartom, hogy Vörösmarty összetett képeiben rangjának megfelelően értékeljük a metonímiát! Úgyanis Zlinszky hatására sokáig mellőzték nálunk, le is becsülték a költői szövegek elemzői (Lírai ige-függvények stilisztikája 103–5; további irodalom ott). Metonimikus hálózattakarja a Kalmár dicsekvésének elhintett néhány metaforáját (Csongor és Tünde II. felv.):

[40] „Szomszédim a két Indiák nekem,
 S az új világnak minden partjai
 Ösmérnek engem és hajóimat.
 Még egyszer ennyi! és a félvilág
 Kincsét zsebemben hordozom.
 Mi lesz még zárva ennyi *báj* előtt!
 Az éjet nappá, éjjé a napot
 Varázslom által, és a *szerелеm*
Arany bilincsre kötve, mint urát,
 Fog bébocsátni titkos ajtaján;
 S örömnnek, fénynek, kedvnek *kútfeje*,
 Barátokat fog látni palotám,
 Amillyeket szív s ész ohajt.”

Másokkal együtt én is azt vallom, hogy az elvont fogalmak megszemélyesítése (a bájé, szerelemé) nem annyira hasonlósági, hanem sokkal inkább érintkezési kép: metonímia. Ha egészében nem idézhetem is, mindenképp szólnom kell róla, mekkora magasságokba ért a költő ezzel az eszközzel.

Az Éj monológiájára gondolok (Csongor és Tünde V. felv.). Nemcsak a dráma részleteként, hanem kiemelve, önálló lírai műként is Vörösmarty költészetének legeslegjavához tartozik! Következő szemelvényünk azt mutatja, hogyan vegyül ebbe a nagy metonimikus megszemélyesítésbe metaforikus meg-

személyesítések csoportja, és hogyan színezi ezt tovább az *összeomlanak* és a *borongva* szótári többjelentőségének, konkrét és átvitt jelentéseinek a játéka:

- [41] „De hol lesz a kő, *jel* s az oszlopok,
Ha nem lesz föld, s a tenger eltűnik,
Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva, összeomlanak;
A Mind enyész, és végső romjain
A szép világ *borongva hamvad el:*
És ahol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.”

Ahogy az antropomorf Napok ösvénypályájukról fáradt, lelkileg is kimerült emberként omlanak össze, de egyúttal egymásba zuhanva vesznek el, együvé omolva pusztulnak el fizikailag is; ahogy a szép világ ember gondolta sötét eszmék közt *borong* pusztulásán, s ugyanakkor — világító napok nélkül — a fénytelenység homályának a borongásában üszkösödik el, úgy magának az Éjnek a metonímikus megszemélyesítése sem merev allegória. Az utolsó sorban megbontja a meglevevítés rendezett egységét a színtelen közlésben személyre nem alkalmazható *kietlen* és *lény nem lakta* jelző. Az Éj úgy személy, hogy közben megmarad filozófiai kategóriának is: a Semmi kategóriájának.

Szemlét tartva korábbi idézeteink fölött, igen sokban találunk a hasonlósági képek mellett érintkezéseket is, a hasonlatok és metaforák közé szőtt metonimikus elemeket is, például: [10–13], [15–17], [19–21], [24–39].

4. Szóképek és stilisztikai alakzatok kombinációja (vö. Szegedy-Maszák Mihály in: Ragyognak tettei... 354–8, 361–3). — Azonosságnak és másságnak sajátos viszonya: ez minden szókép lényege. Azonosság és másság elrendeződése: ez rejlik a stilisztikai alakzatok fajtáiban.

Másokkal együtt az alakzatok közül két alapformát emelek ki én is: a párhuzamot és az ellentétet. Alapformák ezek akkor is, ha koronként változik a viszonyuk, más és más mértékben válnak hatóerővé, más és más a megjelenési módjuk. A romantikus ábrázolásnak is, a romantikus stílusnak is a sarkított ellentétek a leginkább szembeötlő alakzatai:

- [42]: „Fejedelem: Égzs még, s nem égzs el, nap, mely verve látsz?
Rengsz, s el nem omlol föld, e láb alatt,
Mely vérjelekkel nyomta hátadat?
Ha ölnyi térben hírem, és magam
Bőven tanyázunk, mért e hosszas út?
Mért e hegyekkel büszke földdarab
Egy sírhalommá nem lesz, nem nagyobbá,
Mint mennyi kell, hogy lábamat kinyújtsam?”
(Csongor és Tünde V. felv.)

A metaforikus megszemélyesítések (a napé, földé), a metonímikus meglevevítések (a híré), továbbá más metaforák és metonímiák közt sokféle ellentétet tárhatunk föl (1.—2. sor: állítások és tagadások; 1.—4. sor: a nap és a földgolyó nagyságának szembeállítás a sír ölnyi terével; 6.—7.: „hegyekkel büszke földdarab” és „egy sírhalommá”; stb.). Mögöttük a nap — föld — föld-

darab lefokozó párhuzamban is áll, és megvan az egyszerű izológia az ölnyi tér és a sírhalom közt is.

A romantika számára kedves ellentétfaj az oxymoron. Két szikrázó oxymoron fog közre egy enyhébb ellentétet a „Csongor és Tündé”-nek ugyanabból a felvonásából vett részletben:

[43] „Csongor: *Koldús a gazdagság, a hatalom*
Leszállt fokáról, hamvadott üszök
A tudománynak napszövétnéke,
 S közöttök a nem boldog szerelem,
 Mint magányos gerle, nyögve jár.”

Szemelvényünk azonban párhuzamok sora is: a megszemélyesítéses metonímiák párhuzamaié, a gazdagságé, tudományé, hatalomé, szerelemé. Párhuzam is a kifejtett teljes metafora: a tudománynak *napszövétnéke* metonímia metaforikus azonosulása a *hamvadott üszök*-kel. Vagyonnak, hatalomnak, tudásnak szóképi és alakzatos cáfolata után is, ezekkel szemben is e n y h é b b a szerelemnek és a boldogtalanságnak az ellentéte. Az ide fűzött népdal ihletésű hasonlat is hozzájárul, hogy a 4.—5. sor hangulati ellentétbe kerüljön az 1.—3. sorral (ez is ellentét!).

„Az emberek”-ből vett következő idézetünk abban is különbözik az előbbtől, hogy nem oldódnak föl benne egészen a szemantikai összeférhetetlenségek, megmaradnak e r ő s feszültségnek:

[44] „Megfagynak forró szárnyaikkal
 A zápor és a szél,
 Könyzápor [így!], mellyet bánat hajt,
 Szél, mellyet emberszív sohajt.”

A vége felől fejtegetve simán gombolyodik le a kétszálú képsor, hogy az első sorban találkozzanak. A második szálát kísérve: a) az *emberszív sohajt* szelid metonímiája átvezet a b) *szél* = sóhaj metaforába; c) előzőleg azonban a *szél* az első említésekor meglevenedett: szárnya van és megfagy (metaforikus megszemélyesítés). Itt, a képegyüttes elején a legerősebb a feszültség: hogyan fagy meg a forró szárnyú szél? Még merészebb képelem: hogyan fagyhat meg a forró szárnyú könnyzápor? Miért van egyáltalán szárnya a könnyzápornak? A *megfagy* nyilván 'megdermed', vagy az is. De mit is mondhatott, miféle irtózatot és vádoló szavakat a szintén megszemélyesült Világ, hogy megdermedt tőle az emberiség könnye és sóhaja?

Mit magyarázgat a harmadik és negyedik sor az első két sor modern tökélyű képe után? — kérdezhetné az avantgarde ízlés. A magyarázgatás valóban nem szükséges; az sem különösebben fontos, hogy ez a két sor egyetemesítve antropomorfizál. Az már igen, hogy a korábbi ellentéteket (*Hallgassatok — világ beszél; megfagynak — forró*) két mondattanilag és jelentésükben is szoros párhuzamnak, izológnak, izokolonnak a nyomatékával tetőzi be. Pillanatnyilag halkít, de nem old, nem is oldhat, hiszen: *Nincsen remény!*

Az ellentétet azonban nem szabad mereven szembeállítani a párhuzammal. Sőt nem felejtethjük el, hogy az egyszerű és az összerakó párhuzamfajtán kívül épp az ellentétező jellegű a harmadik fajta (vö. Arany János: Összes prózai művei. Franklin. É.n. 13—5; Szathmári István: MStilUt. 203, 280, 439—40, 562—3; Roman Jakobson: Hang — jel — vers 347—71; Wellek—Warren: Az irodalom elmélete 242, 256, 260, 292, 295). Eddigi szemelvényein-

ket a bennük föllelhető paralelizmust is tekintve a következőképpen csoportosíthatjuk: a) szóképek együttese kombinálódik egyszerű párhuzammal, párhuzamokkal [13], [14], [20], [23] és [40]; b) a szóképek együttese határozottan ellentétező párhuzamokkal kapcsolódik össze: [8], [10], [15], [17], [19], [34], [37] és [39]; c) szóképeggyüttes egyszerű és ellentétező párhuzamok szövedékében: [9], [11], [12], [16], [21], [22], [25], [27], [35], [36], [38] és [41]. Ha a komplex Vörösmarty-képeket árnyaltabban kívánjuk leíró szempontból osztályozni, ezeket az alaptípusokat lehetne további altípusokra bontani.

5. „A vén cigány” hat sora. — A 4. fejezet elméleti összefoglalása helyett megpróbálom a tanulságokat a következő sorok elemzésének gyakorlatában bemutatni:

[45]   „Kié volt ez elfojtott sohajtás,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
Ki dörömböl az ég boltozatján,
Mi zokog, mint malom a pokolban?
Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények?”

Olykor már a szövegközlés is elemzési állásfoglalás. Itt is az — a *mi zokog* : *mi zuhog* vitában. De erről majd később!

Versszakunkat, szemelvényünket négy kiegészítendő költői kérdés nyitja meg. Halmozásuk az indulat erejét fokozza. Az indulatisággal együtt bontakozik ki a kérdésekben a látomásos képszerűség. Az első kérdésben még nincs kép. A sor értéke a megelőző, „zajos” negyedik strófával szembeni kontraszt. Ott: „Tanulj dalt a *zengő* zivatartól, | Mint nyög, *ordít*, *ajjgat*, sír és *bömböl*; | Fákat tép ki és hajókat tördel, | Életet fojt, vadat és embert öl; | *Háború* van most a nagy világban ...” — És ekkor: „Kié volt ez elfojtott sohajtás ...”? Mekkora csend a fortissimo után, hogy az elfojtott sóhajtatást is meghallani!

A második kérdésben fokozás is van az előzőhöz képest (*sohajtság* : *üvölt*, *sír*), szóképek is fölsejlik. *Mi ... sír?* A nem emberre kérdező névmás mellett a *sír* ige m e g s z e m é l y e s í t. A harmadik kép néhány vonással titáni, mitikus képet vázol, és az *üvölt*, *sír* után is tovább fokozza a hangerőt az ég boltjának döngetésével. Az ábrázolt hangok erejét nézve ez a fortissimo. Tovább fokozni már csak a képeket lehet, s ilyen fokozást kívánna a szerkezet is: a k é r d é s e k is jussanak el valamilyen csúcshoz, mielőtt a látomásos v á l a s z o k (válaszlehetőségek) következnek az 5.—6. sorban.

Hadd szögezsem le: ez a kíváncsi képi feszültségnövekedés megvan a vers nyomtatott alakjának — immár egy és egy negyed évszázada elfogadott-elismert — szövegében. Hiányzik viszont az újabban többek által hitelesebbnek tartott változatból!

Mi hát a negyedik sor hiteles szövege? Az 1960-as években többen is kimutatták, hogy e nagy versnek egyetlen kéziratában sem találni *zokog* igét; mind a piszkolatoknak, mind az átírásoknak, átdolgozásoknak a vizsgálatából, mind a tisztázat jellegű kézirat alapján ez látszik a hitelesnek: „Mi *zuhog*, mint malom a pokolban?” (vö. Bory István: It. 48: 364—6; Sarkady Sándor: ItK. 69: 83—6; Áfra János: ItK. 70: 384—5). A vélemények alig térnek el egymástól. Bory István ugyan még nem tartja képtelenségnek, hogy a költő javított az elkallódott n y o m d a i kézíraton is, és ezért elméletben föltehető,

hogy a *zuhog*-ot is átjavíthatta *zokog*-ra. Szerinte ez mégis valószínűtlen, sokkal valószínűbb, hogy a *zokog*: sajtóhiba. Sarkady István határozottabb. Az ő véleménye az, hogy a *zokog* csakis a nyomdai szedő hibájából csúszhatott a szövegbe. „Ezt a sort egy nyomdászlegény írta»”.

„A vén cigány” legutóbbi elemzője, Csetri Lajos is úgy látja, hogy a *zuhog*-ot „valószínűleg a nyomda ördöge” változtatta *zokog*-gá” (in: Ragyognak tettei . . . 380). Érdekes, hogy a tanulmánya (i.h. 365–90) nyitásául közölt szövegben Csetri még is a *zokog*-os változatot fogadja el, azt, amelyet a szövegkritikai kiadás is (VÖM. 3 : 194). Csetri szerint „elég jellemző a szöveg meglazult asszociációs szerkezetére az a tény, hogy a két szó felcserélése semmilyen zavart nem okozott a vers értelmezésében” (i.h. 380). Ebben már nem egészen érthetünk egyet.

A szakirodalomban igenis vannak nyomai az értelmezési „zavar”-nak. Bory István is említi, hogy már Riedl Frigyes is birkózott ezzel a sorral. Riedl-lel szállt szembe Hatvany Lajos. Magam említeni fogom Mészöly Gedeont is.

Annyiban okvetlenül igaza van Csetrinek, hogy ennek a szövegnek meglazult az asszociációs szerkezete. De akár a *zokog*-ból indulnak ki bizonyos fajtájú magyarázatok, akár a *zuhog*-ból, rendkívül hasonlítanak egymáshoz. Annyira mégsem lazult meg az az asszociációs szerkezet, hogy össze ne kösse a kétféle kiindulópontot az, hogy mindkét ige hasonló hangutánzó tőnek -g gyakorító képzős származéka.

Hogyan találkozhat a kétfelől elinduló, de egyaránt szelídítő, ésszerűsítő magyarázat! Mészöly Gedeonnak egy régi, idős tanítványa beszélt el nekem (egyébként még Sarkady Sándor és Áfra János cikkének a megjelenése előtt), hogy jó néhány évtizede tartott előadásaiiban miként magyarázta ezt a sort a szegedi professzor. Az emlékező szerint Mészöly a költőnek ifjúkori élményeibe ásott le, hogy a képnek, a sornak a gyökereire találjon. Így jutott arra a következtetésre, hogy „A vén cigány” malma: Fejér megyei patakok vízimalma. Ez kezd nagy esők alkalmával a megduzzadt patak rázúduló vizétől gyorsabban, zajosabban *zokogni*, illetve hasonló hangutánzó tőből képzett más igével: *zakatolni*. Mészöly e magyarázatának én nem bukkantam írásos nyomára, de mind Sarkady, mind Áfra hasonló úton járnak.

Sarkady hangsúlyozza a *zuhog*-gal kapcsolatban, hogy ez záport idéz föl. Áfra azt is említi, hogy a költő korában a *zuhog* ige jelentése nemcsak a vízre vonatkozhatott. Zuhoghatott az a nagyobb szilárd valami is, amit a víz árja ér. Épp „A vén cigány” egy másik sorának, az „És hadd jöjjön el Noé bárkája”-nak egy korábbi variánsával bizonyítja: „Hol zuhog még nagy Noé bárkája”; a *poklot* Mészölyhöz hasonlóan ő is ’pokol[i] idő, ítéletidő’ tájias jelentéssel magyarázza. Lényegtelen kérdés, hogy az újabb magyarázók a patakra épült vízimalom helyett folyami hajómalomra gondolnak.

Látszólag minden nagyon ésszerűvé, tisztává válik így. Nem kallódik-e el valami érték mégis ekképpen a versből? Bory István szerint a *pokol* a megelőző sor *egé*-nek az ellenpólusa. Így van. De ha a *pokol* csupán pokoli idő (időjárás), lehet-e több a dörömből égbolt az időjárási jelenségnek, a mennydörgésnek a helyénél? Pedig több! Az „ég boltozatján” nem azonos az *égbolton*-nal, a *dörömből* sem a *dörög*-gel. Vörösmarty itt is fölfrissíti az elkopott, közkinccsé vált képet ([13] példánk). Az összetételt szerkezetű bontva, az eget szilárd, kemény, szürke kőboltozattá anyagiasítja, olyanná, amely ívével beboltozza, szinte pincébe zárja a földet. Ismétlem: nem csupán mennydörgés az a dörömbölés. A kemény boltozat fölött ott kell lennie a bezárult *menny*-

nek! Mitikus erő döngeti ezt a boltozatot. Bukott, hulló angyalok zörgetnek bebocsáttatásért oda, ahol már lehettek valamikor.

Sarkady Sándor (i.h.) a szövegösszefüggésre hivatkozva tartotta értelmetlennek a *zuhog* helyett *zokog*-gal olvasott következő sort. Vajon elgondolkodott-e a szemelvényünket záró két sor visszafelé ható jelentésén, szerkezeti szerepén? Az idézetünket záró két sor ugyanis a feleletet találgatja a szövegelőzmény négy halmozott kiegészítendő költői kérdésére. A fojtott indulat a válaszokat is kérdéssé alakítja: őt — látszólag csakis választó viszonyú, de most már eldöntendő — kérdéssé. Nem lehet pontosan tudni, hogy melyik kiegészítendő kérdésre melyik eldöntendő kérdés találgatása visszhangzik. A vonatkozások számai összekuszálódnak (lásd a 3. 2.2. pontot). De azért vannak ezek között a szálak között erősebbek is, gyengébbek is. Elvégre valószínűbb, hogy az *elfojtott sohajtás a tört szív*-é, mint a *vert hadak*-é. S a magyar mennyországban, 1848–49-nek vakmerő reményei, hulló angyalai dörömbölnek az ég boltozatján. De ők az üvöltő-síró lelkek is. Másrészt viszont egészen más-e a *tört szív* és az *őrült lélek*? Gondoljunk a kor egyik hulló angyalára, Széchenyre! Csakis választó viszony van-e tehát az öt csonka eldöntendő kérdés közt? Az is; de többjük közt — ha nem mindegyikük közt — azonosító-magyarázó viszony is: olykor tehát a t e l j e s m e t a f o r a viszonya is. A kétségtelenül meglevő választó viszony és az esetleges kapcsolatoság legfőljebb halványítja ezt, meg azonban nem szüntetheti.

„Mi zuhog, zúg, zakatol, mint vízimalom az ítéletidőben?” Melyik válaszlehetőség illik az öt közül a sornak e h h e z az értelmezéséhez? Ha kérdéses negyedik sorunknak csakis e z volna az értelme, azt kellene mondanom, hogy e g y i k s e m! No de Hieronymus Bosch is úgy festette meg háttorzongató látomásait, titkos értelmű művészi üzeneteit, hogy közben megdöbbenő hűségű valóságdarabokat is belekomponált képeibe. Miért kellene nekünk kettőből egy értelmet okvetlenül eltékozolnunk, ha Vörösmartyt olvasunk? A józan lelkeknek maradjon csak meg — értelmezési alibiként — a hasonlóban a zakatoló vízimalom, a zápor, a zivatar, a felhőszakadás! A sor többjelentésűsége ezt is megengedi. De a teljesebben átélt látomásban egyidejűleg benne van az ítéletidőben zakatoló valós malom is, a hitvilág poklában elátkozott lélekként csikorgó, zakatoló, alvilági kínokat őrlő malom is. Hisz még a népdal is így szól: „Simonyiban van egy malom, bánatot őrlnek azon . . .”. „A vén cigány” malma egyidejűleg zakatolhat és sírhat zokogva (vö. [33] idézetünkkel). Valódi malom is, megszemélyesített malom is. Újra Bosch képeire utalok.

Nem kétséges: kevésbé oldódik így a jelentések összeférhetetlensége. Azonban erre az oldatlanságra is láttunk már más példákat: [33], [34], [35] stb. Viszont ebből a *zokog* olvasatot komolyan vevő értelmezésből vezet út oda, hogy felismerjük: t u d még fokozni a negyedik sor az első három után. Képi feszültsége emeli a sorozat legmagasabb fokára.

Előbb „értelmezési alibi”-ről beszéltem. Nem szokványos, nem bevett kategória ez a műelemzésben. Én sem szorultam rá, amíg József Attilát elemeztem. Vörösmartynak viszont kapóra jöhetett, amikor az elmaradott magyar viszonyok közt is igazán korszerűen: akkor romantikusan akarta magát kifejezni. Mintegy engedmény ez a közönségnek, amely elől az alkotó mégsem akarja elzárni legalább a részleges átélés és megértés lehetőségét. Az ilyen „alibi”-nek más formáját is ismerem. „Az emberek”-ből:

[46]

„Az emberfaj *sárkányfog-vetemény* . . .”

Milyen feszült metafora! Legtágabban az emberi és a növényi ütközik az azonosításban, majd — a *sárkányfog-vetemény*-en belül — a mondabeli állatok azonosulnak növényiséggel, más oldalról az ember előtti idők ütköznek a mégis emberi cselekvéssel, a vetéssel, a szaporításra nem használható dolgoknak, a fogaknak az abszurd szaporítása veteményként stb. Ez a már nem is annyira képi, mint inkább indulati magasfeszültség nagyon is helyén van a vers zárásában, de mit kezdjen vele az 1840-es évek klasszikus-latinos műveltségű, nagy többségében nemesi olvasója? Magyarázási alibi, hogy fölfoghatja kétágú mitológiai utalásnak is: *a)* Thébai úgy keletkezett, hogy Kadmosz nagy harcban legyőzte Arész szörnyű sárkányát, majd az ennek a fogaiból kikelő harcosokat (ebben a változatban a sárkányfogakból emberek, az öldöklő Arész hadisten emberei kelnek ki: vö. Mitológiai ábécé 248); *b)* Aitéusz király, Médeia apja, Kolkhisz uralkodója. Érelábú bikái vannak. Jaszón csak akkor kaphatja meg tőle az aranygyapjút, ha ezeket a bikákat igába fogja, fölszántja velük Arész isten mezejét, elveti a sárkányfogakat, és a kikelő sárkányfog-veteményt estére le is tudja aratni. Itt a sárkányfogakból sárkányok kelnek ki (vö. uo. 249; Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia? 165—7). Ha tehát csakis utalásnak, mitológiai illúciónak fogjuk is fel képünket, akkor is kétértelműségbe ütközünk, bár a két mondának vannak közös elemei is, olyanok, amelyek jelképpé emelkednek. De az utalás mégis csak ürügy: a verszáró képi csattanót csupán látszólag enyhítő költői fogás. Ilyen ürügy, „A vén cigány” *poklá*-nak poliszémiája is, hogy a költői merészség hangot kaphasson.

5. A színjátyszó, dinamikus képek, a képi „akkordok” helye az alkotásokban. — „A vén cigány” bővebben elemzett hat sora [45] nem áll a versnek szerkezeti szempontból kitüntetett helyén: a törzsrész közepébe épül bele. „Az emberek”-nek viszont lezárása a vakmerő kép [46]. A képek vizsgálatához nyilván nem csak az tartozik hozzá, hogy a kép-együttes milyen viszonyban áll közvetlen környezetével, hanem az is, hogy mi a helye, feladata az egész műben. „Az emberek” a legsötétebb hangú magyar költemények egyike. A meg hasonlító keserűség fokozódik benne szinte az önkívületig. Feloldó mozzanata hamis volna, ezért a képi feszültsége is a zárásában a legerősebb.

Ezzel szemben „A Guttenberg-albumba” akkor is távlatot nyit, ha a jelen sarkított ellentéteiből indul ki (vö. [29]):

[47] „Majd ha kifárad az éjs hazug álmok papjai szűnnek
S a kitörő napfény nem terem áltudományt;
(...)
Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról . . .”

A nyitás képei a legmerészebbek, itt a legerősebb a jelentés-összeférhetetlenség, aztán fokozatosan ritkulnak az ilyen inkompatibilitás esetei, s a ragyogó vers végül igen szelíd metonimiákkal ad helyet a jövőben bízó emberi értelem szavának. Más oldalról ez képi szelídülés is merészség, hisz az epigramma épp olyan olvasói várakozást ébreszt, hogy a végére ígéri a csattanót. A mondanivaló azonban itt a képi feszültségnek ilyen változását követeli, és a költő meredacolni a műfaji igényekkel.

Nem végeztem el mindenütt annak vizsgálatát, hogy hogyan tölt be szerkezeti feladatot a kép a mű egészében. Emiatt azonban semmiféle lelkiismeret-furdalásom sincs! Ismétlem a bevezetőben is megírtakat: a stílus

kutatójának nemcsak hogy joga van kiragadni a teljességből részleteket, hanem nem is tehet mást. A műelemzésben is van munkamegosztás, és egyáltalán nem ideológiai vétek, ha a nyelvész csak a maga feladatára szorítkozik. A jövő ugyan nyilván az osztatlanabb filológiáé, de ma még csak törekedhetünk erre felé („A líra: logika” 10–3; Lírai igefüggvények stilisztikája 5–13; Nyr. 98: 305–6). E közös erőfeszítéshez igyekeztem én is hozzájárulni mindazzal, ami tőlem telt.

Török Gábor

Hogy is írta Arany János?

(Szövegeltérések a Toldi régi és újabb kiadásaiban
s a kritikai kiadások helyesírási problémái)

Néhány évvel ezelőtt az Irodalomtörténeti Közlemények szavára tette, hogy az „Arany János összes művei” című sorozat (az akadémiai kritikai kiadás) némelyik kötetének szövegközlésével egyáltalán nem lehetünk elégedettek. Idézem is Rigó László ottani véleményét: „A kitűnő műfordítás-kötetek, a részhibák ellenére is színvonalasnak ítélt próza-kötetek mellett feltűnően gyengék, szövegközlésükben, jegyzetapparátusuk tartalmában és módszertanában elavultak, Arany életművének korszakos jelentőségéhez egyszerűen méltatlanok a sorozat első, a lírát és a verses epikát tartalmazó darabjai. Természetes kötelességünknek érezzük tehát, hogy — a Petőfi-kiadás példájára — már most sürgessük e kritikai kiadás rendbehozásának megkezdését, javasoljuk Arany költői oeuvre-jének szövegkritikailag korszerű, javított újradíását” (Rigó: Az Arany kritikai kiadás XI–XII. kötet. ItK. 1970: 123).

Arany János ma is legismertebb és legolvasottabb „költői elbeszélés”-ének, a Toldinak — amely száz év óta iskolai olvasmány — negyed századdal ezelőtt, 1952-ben jelent meg a kritikai kiadása, Voinovich Géza gondozásában (az „Arany János összes művei” II. kötetében). E kiadás szövegét és helyesírását az utóbbi időig minden szempontból megbízhatónak hittem. Megingott azonban ez a véleményem, amikor — előmunkálatokat végezve Arany János Toldijának szótárához — tüzetesen meg kellett vizsgálnom a Voinovich által sajtó alá rendezett Toldi-szöveget. A Voinovich-féle szöveget sorról sorra összehasonlítottam a Toldinak általam ismert legmegbízhatóbb kiadású szövegével, azzal, amelyben a költőnek — már élete utolsó évében — utoljára még alkalma volt egyet-mást javíttatni. Ez az „Arany János összes munkái” című „végleges teljes kiadás” második kötetében jelent meg, Ráth Mór kiadásában, 1883-ban. Itt a Toldinak (a trilógia első részének) szövege az 1–114. lapon található. Igaz, hogy Arany már nem élte meg e kötet megjelenését, de az előkészítésében még részt vett. Pontosabban szólva: Összes Költeményeinek szövegkiadásában javíttatta a Toldi szövegét a „végleges teljes kiadás” számára. Voinovich meg is jegyezte: „... az ÖK. kötetekben még tett egyes javításokat. Arany László ezeket nyilván közölte az ÖM. kiadóival; mondják is, hogy egyes esetekben hozzá fordultak” (Arany János összes művei 2: 251).

Voinovich a kritikai kiadásban — sajnos — nem tájékoztat a Toldi szövegközlésének s a közlés helyesírásának elveiről, az említett tüzetes összehasonlítás alapján azonban megállapíthattam, hogy számos esetben túlzottan és helytelenül „modernizálta” a szöveg helyesírását, s ezenkívül a felületes

ellenőrzés is sok betű- és írásjelhibát eredményezett. Nem hallgathatjuk el ezt már csak azért sem, mert a Toldinak az utóbbi negyedszázadban megjelent szövegkiadásai mind a Voinovich-féle kritikai kiadáson alapulnak. Ezt használták fel az 1952 óta már több millió példányban megjelent tankönyvek (pl. Magyar irodalmi olvasókönyv és szöveggyűjtemény az általános iskolák 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó, 1964.) s a Szépirodalmi Könyvkiadónál és másutt megjelent Arany-kötetek, amelyekben — céljuknak megfelelően — természetesen tovább módosul Arany János helyesírása.

Az eltérések jellegét talán jól érzékeltetheti az *ostoros gyermek* példája, melyben száz évig megvolt az *m* betű, azután egyszerre csak eltűnt. A Toldi első kiadásában (Költői pályaművek melyeket MDCCCXLVII-ben koszorúzott és kitüntetett a Kisfaludy-Társaság. Pesten, 1847.) a negyedik ének 13. versszakában Bencéről többek között ezt olvassuk: „Kezdte a beszédet Miklósnak nagyapján, (Ostoros *gyermek* volt annál *néha napján*)”. Pontosan így találjuk ezt a két sort a Toldi húsz évvel későbbi kiadásában is (Arany János összes költeményei. Harmadik kötet. Pest, 1867. Kiadja Ráth Mór.), sőt a már említett 1883. évi kiadásban is, valamint a Franklin-Társulat későbbi, évszám nélküli kiadásában, melyek már a XX. század első feléből valók. Mindegyikben *m*-mel van írva az *ostoros gyermek*, és két szóként a *néha napján*. Voinovich kritikai kiadása azután 1952-ben két helyütt is megváltoztatta a fenti idézet zárójeles sorát, ilyenképpen: („Ostoros *gyerek* volt annál *néhanapján*)”. Az *m* betű kihagyásával megváltozott a szónak nemcsak az alakja, hanem a hangulata is, a *néhanapján* egybeírásával pedig a sajtó alá rendező olyan eszközhöz folyamodott, amellyel csak a *n é p s z e r ű* kiadások élhetnek, de a *k r i t i k a i* kiadás nem. A kritikai kiadás hibája következtében az utóbbi negyed századnak minden tankönyve *m* nélkül írta: *ostoros gyerek*. Ezt találjuk a felnőttetek számára kiadott Toldi-szövegekben is, melyek az 1960-as évek óta Keresztury Dezső és Keresztury Mária gondozásában jelennek meg (Arany János összes költeményei. 2. kötet. Magyar Helikon, 1967. és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969.). Az viszont helyes, hogy *e n e m k r i t i k a i* szövegkiadásokban a *néhanapján* — mai helyesírásunk szerint — egybe van írva.

Nyilvánvaló, hogy jó *n é p s z e r ű* szövegkiadás csak megbízható kritikai szövegkiadás alapján lehet készíteni, s ez Arany Toldijára is érvényes. Sajnos, a Voinovich-féle kiadásban nemcsak az Arany János-i szöveg közlése pontatlan, hanem a jegyzetapparátus is nagyon hiányos. Például az imént bemutatott két változtatással kapcsolatban egyetlen szónyi megjegyzést sem találunk a kötet jegyzetei között. Elismerem, hogy a Voinovich-kiadás jegyzetanyaga így is értékes, csak azt állítom, hogy ez a jegyzetelés a szöveggondozás szempontjából igen szűkszavú és hiányos. Természetesen némileg mérséklésre szoríthat a Voinovich-kiadásnak, hogy 1952 táján még nem alakultak ki a korszerű kritikai szövegkiadások elvei. A Magyar Tudományos Akadémia csak 1954-ben tette közzé „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzatát”-t (I. Oszt. Közl. 5: 239–241). A Toldi új kritikai kiadását ennek, valamint a Voinovich-féle kiadás erőnyeinek és hibáinak figyelembevételével kell majd elkészíteni a nem nagyon távoli jövőben.

E kiadás alapjául az 1883. évi „végleges teljes kiadás” kínálkozik (Arany János összes munkái. Második kötet. Elbeszélő költemények. Budapest. Kiadja Ráth Mór.). Az ottani szövegtől az új kritikai kiadás szövege — véleményem szerint — csak a következőkben térhet el: 1. a *c z* betűk *Laczi* nevének kivételével mindenütt egyszerű *c*-vel helyettesítendő (Bence, ráncos orca-

járól, leckézte stb.); 2. az *a*-előtagú vonatkozó névmásokat és vonatkozó határozószókat az ottani különírással szemben egybe kell írni (*aki, ami, amely; ahogy, ahol, ameddig, amikor, amint*; stb.); 3. a szótó és a toldalék határán a kétjegyű mássalhangzót egyszerűsítve kell kettőzni, tehát pl. *jössz, megisszunk, bársonnyal, ésszel, öccsét* helyett — mai helyesírásunknak megfelelően — ez írandó: *jössz, megisszunk, bársonnyal, ésszel, öccsét*; 4. a nyilvánvaló sajtóhibákat — amikből ugyan e kiadásban nem sok van — ki kell javítani.

A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata kimondja: „... meg kell őrizni az író nyelvallapotát tükröztető írássajátságokat. Tehát feltüntetendők a mai köznyelvtől való hangtani eltérések, így a magán- vagy mássalhangzók rövidege és hosszúsága, egyéb régies és tájnyelvi vagy prozódiai különlegességek. Hasonlóképpen változatlanul hagyandók az eredeti szövegben mutakozó jellegzetességek a szavak egybe- és különírása, a nagy- és kisbetűk használata, az idegen közszők és tulajdonnevek írása, valamint a központosítás tekintetében” (i.m. 240).

Mindebből világosan következik, hogy a Toldi új kritikai kiadásában — az 1883. évi kiadás szerint — változatlanul kell hagyni: 1. a magánhangzók időtartamának jelölésében a mai helyesírástól eltérő szóalakokat: *ime, rendkívüli, rúdat, elvonul, hosszú, ígérte, birta, keserüli, körül, szünjék, ohajtott, sohajtva, ősi* (3 : 1) stb.; 2. a mássalhangzók időtartamának jelölésében a mai helyesírástól eltérő szóalakokat: a) *rosz, boszút, boszantó, köny, fenmaradt* stb. (Voinovich mindezekben megkettőzte a kérdéses mássalhangzót, csak az Aranynál egy *p*-vel írt *épen* határozószót és *-kép, -képen* határozóragot hagyta meg eredeti formájában); b) *hunnyászkodnak*; 3. meg kell tartani az eredeti mássalhangzókat Aranyak ilyen szóalakjaiban: *elalunni, fekünni, haragunmál, fekütt, megharagutt, alutt* (ezekbe ugyanis a mai *d* csak analógiával került: a valóban *d* végű *szakad, tapad, fonnyad, ered, elszéled* stb. hatására); *hegykén, szélyel, férjfiak, keztyű, megszakgatta, tehetd, látd* (ezeket Arany nem a kiejtés, hanem a szóelemzés szerint írta); 4. megtartandó a *h* betű és a hiányjel az ilyenekben: *sohse, soh'sem, sohsem, soh'se, sohse* (Voinovich ezeket modernizálva írta, bár néhány más határozószóban megtartotta a hiányjelet: *hogy', de'jszen*); 5. változatlanul kell hagyni Arany külön- és egybeírásait: *szénás szekerek, édes anyám, nem csak, itta ette, hányja veti, jó szívű, no s, rozmarin bokor, a végett, két felől, szembe szállna* stb. (Voinovich ezeknek az írásmódját részben meghagyta, részben megváltoztatta); *hogymint, minthogy, összevissza-járta* stb.; 6. mindenütt változatlanul kell hagyni Arany írásjeleit, melyekkel már a Toldiban is nagyon tudatosan élt; 7. a kezdőbetűk akkor is változatlanul hagyandók, ha Arany a verssorok belsejében alkalmazott kettőspont, kérdőjel vagy felkiáltójel után kis kezdőbetűvel folytatta a sort, például a tizedik ének 10. versszakában: *Az öreg csodálta: „ejnye! hogy a kőben Fűtta úgy meg a szél [a cipót] az átalvetőben!”* (itt Voinovich nagy kezdőbetűsre írta át az *ejnye* szót).

Arany János a Toldiban tíznél több különböző írásjelet használt: pontot, kérdőjelet, felkiáltójel, vesszőt, kettőspontot, pontosvesszőt, gondolatjelet, zárójelet, egyvonásos idézőjelet, kétvonásos idézőjelet, kötőjelet, hiányjelet és a lapalji jegyzetre utaló csillagot. Ez tizenhárom írásjel. Tizenegyediknek vehetjük nála azt, amikor a gondolat félbeszakításának jeléül három vagy több pontot tesz. Voinovich az ilyen helyeken h á r o m ponttal egységesítette a közlést, pedig k r i t i k a i kiadásban érdemes volna meghagyni az 1883. évi kiadás különböző számú pontjait. A kérdéses sorok a következők: *Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben* . . . (2 : 3; három pont); *Szépen*

nő naponkint anyja örömére . . . . .” (3 : 11; öt pont); *. . . . Állj meg, állj meg, Toldi! gyilkos a szándékod* (5 : 15; négy pont); *Végre még gyilkosa lennék, attól félek . . . . .* (6 : 14; öt pont); *Mikor a halott sem fog halott maradni . . . . ?*” (6 : 16; négy pont); *„Áldjon meg! áldjon meg!” . . . anyja eddig mondta* (6 : 18; három pont); *Megölé némely nap szerető szolgámat . . . . .*” (8 : 6; öt pont); *Legyek segítségül, ha bajba akadnál . . . . .*” (10 : 7; tíz pont).

Aranynak összes többi írásjelét együtt találjuk a Toldi tizedik éneke 12—13. versszakában. (Idézeteim mindenütt az 1883. évi kiadás szerint! P. E.) E tizenhat sorban jól megfigyelhetjük, mennyire kifejezővé és hatásossá tudja tenni mondanivalóját Arany a sokféle írásjel alkalmazásával is:

12.

Hát Miklós nem örült a váratlan kincsen?
Hogy ne örült volna, abból semmi sincsen,
Szörnyüképen örült, ugrált örömében,
A holnapi napot forgatá eszében:
Hogy’ veszen majd fegyvert, szép ruhát magának!
Hogyan veszi fejét a cseh Mikolának’!
Hogy’ lesz ez? hogy’ lesz az? — De hányféle hogy-ot,
Hányféle szép dolgot össze nem álmodott!

13.

Mikor mind a ketten eleget örültek,
Megolvasni a pénzt egy sírdombra dültek;
Toldi a tokjából egyenként szedte ki,
Bencze pedig tartá a két markát neki.
És így szóla Bencze: „no te öreg tenyér!
Ilyet sohsem kaptál, bezzeg vizskethetnél.*)
De minek beszélek, a szám majd hibázik —”
„Nem biz az, kerek szám lett: kijárta százig.

Fontos elvnek tartom a kritikai kiadásokban, hogy a sajtó alá rendező az író k ö v e t k e z e t l e n n e k v é l t helyesírását se javítsa ki. Például Arany a Toldi első énekében előbb különírja: *forgó szelet* („Vagy soha sem láttál olyan *forgó szelet*”), néhány sorral utóbb pedig már egybe („Nem is, nem is azt a *forgószelet* nézi”). Az ilyen kettősségek megtartása azért is fontos, mert néha árnyalatnyi (értelmi vagy hangulati) különbség fejeződik ki ugyanazon szókapcsolat külön- vagy egybeírásában, máskor meg — mint az iménti példákban is — azt figyelhetjük meg, hogy Arany ugyanazt a szót vagy szókapcsolatot egyszer a saját nyelvérzéke szerint írja, más alkalommal pedig a kor szokásos vagy terjedő helyesírása szerint. Érdekes példa erre a tizedik énekben az *alszik* ige múlt idejű alakjának kétféle írása: „Egy öreg czimbalmos hevert a szurdékban, Már *alutt*, de fölkelt, hallva, hogy vendég van” (10 : 19); „Úgy *aludt* el, úgy hált a hatalmas gyerek” (10 : 23 — az ének utolsó versszakának utolsó sora). Tankönyvben vagy n é p s z e r ű szövegkiadásban természetesen nyugodtan lehetne mindkét helyütt a mai *aludt* szóalakot írni.

Arany költői különírásait Voinovich néha felemás módon kezeli. A múlt idejű *odaére* igealakot Arany két helyütt is különírta: „Farkasait Miklós, a mint *oda ére*, Letevé a kertnek harmatos gyepére” (6 : 2); „S még nem ment le a nap, midőn *oda ére* Híres nevezetes Rákos mezejére” (7 : 4); — Voinovich az első különírást megtartotta, a másodikat egybeírt alakkal cserélte föl. Más példa Arany különírásaival: „Felvette a vasat lába mellől Bencze: Hát

nem *vas darab* volt, hanem *vas szelence*” (10 : 11); itt a *vas* jelzőnek egységes különírását Voinovich az első helyen kötőjeles, a másodikban egybeírt formával javítja, ugyanazon a soron belül: „Hát nem *vas-darab* volt, hanem *vasszelence*”. Voinovich több más helyen is elköveti azt a hibát, hogy kötőjelet iktat be olyan szókapcsolatban, ahol Arany írásmódjától is, mai helyesírásunktól is idegen a kötőjel használata. Például Arany ezt írta a befejezésben Toldiról: „*Csuda dolgairól* írtak krónikákat”; Voinovich ezt így közölte: „*Csuda-dolgairól* írtak krónikákat” (12 : 19).

Amikor Voinovich kritikai kiadása készült, divat volt Magyarországon az egybeírás, amit részben az 1950. évi akadémiai helyesírási szabályzat is szentesített. Arany különírt szókapcsolatainak közül Voinovich sok olyat is egybeírt a kritikai kiadásban, aminek az egybeírását mai, józanabb helyesírási szabályzatunk — amely 1954 óta van érvényben — hibásnak minősíti; ilyenek: *nagy búsán* (1 : 14), *béka módra* (4 : 16), *fél kezével* (1 : 10), *fél országban* (7 : 12), *fél szemmel* (11 : 1); *jó éjszakát* (1 : 6). Az utóbbit Voinovich nemcsak egybeírta, hanem az *éj* után — az 1950-es helyesírás szerint — egy *t*-vel is megtoldotta: *jóéjtszakát*. Ezt a Toldinak egyetlen korábbi kiadásában sem írták egybe, sőt az 1950-es szabályzat sem nyilatkozott az egybe- vagy különírásáról. Keresztury Dezső és Keresztury Mária Toldi-kiadásai (1967-ben és 1969-ben) az *éj* utáni *t* betűt már elhagyták, de megtartották a *jóéjtszakát* egybeírását, mintha bizony ez nem Voinovichtól, hanem magától Arany Jánostól származna.

Voinovich helyesírási változtatásaiban kevés az elvszerűség, sok az esetlegesség. Arany következetesen különírta a *módra* utótagú szókapcsolatokat: *béka módra* (4 : 16), *szakmány módra* (6 : 13), *kalász módra* (12 : 19). Voinovich ezt a hármat háromféleképpen írja: az elsőt egybe (*békamódra*), a másodikat külön (*szakmány módra*), a harmadikat kötőjellel (*kalász-módra*). Az akadémiai helyesírási szabályzat 1950-ben az ilyeneknek az egybeírását javasolta (*módra: parasztmódra*), de 1954-ben visszatért a különírásuk helyesléséhez (*módra: paraszt módra*). Megjegyzendő, hogy a kötőjeles írást helyesírási szabályzatunk még abban a rövid négyéves időszakban sem propagálta a különírással szemben.

Úgy látszik, Voinovich egyszerre akart kritikai kiadást adni a kutatók, és népszerű kiadást adni a nagyközönség kezébe. Az Arany-hagyományra és a kutatók szempontjaira gondolva, régiesen egy *s*-sel írja: *bölcsességét* (12 : 10); Aranynak *rosz*, *boszu*, *köny*, *hunnyázkodik* stb. szavát viszont — a nagyközönségre és mai helyesírásunkra való tekintettel — így változtatja meg: *rossz*, *bosszu*, *könny*, *hunnyázkodik*. (Az utóbbi szót Czuczor Gergely és Fogarasi János múlt századi nagyszótára még csak *hunnyázkodik* alakban ismeri, de a *köny* szónak ott már *könny* változata is van.)

Mindezek után vegyük sorra a Toldinak azokat a helyeit, ahol Arany 1883. évi szövegétől jelentősebben eltérnek a felszabadulás utáni legfontosabb Toldi-kiadások (1. Arany János összes művei. II. kötet. Akadémiai Kiadó, 1952. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza; 2. Arany János összes költeményei. II. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969. Keresztury Dezső és Keresztury Mária gondozásában). Ez az összeállításom egyrészt az utóbbi kiadások Toldi-szövegét akarja pontosabbá tenni, másrészt az új kritikai kiadás elősegítését szolgálja. Nem veszem figyelembe az olyan eseteket, amelyeknek megoldása az 1952. évi kiadásban a korszerű kritikai kiadás szempontjából ugyan nem megfelelő, de a nagyközönség, az iskolák és mai helyesírásunk szempontjából elfogadható. Például azt nem minősítem szövegromlásnak, hogy az előhang

első sorának Arany János-i szövegéből („Mint, ha pásztortűz ég őszi éjszakákon”) az újabb kiadások — 1952-től kezdve — elhagyják a *mint* utáni vesszőt, a negyedik sorban pedig a *kilencz* tíz számnevet kötőjellel és hosszú *i*-vel írják: *kilenc-tíz*. A három idézett kiadást a megjelenési évszámukkal jelölöm; az 1883. évből a problematikus sort mindig teljes egészében idézem (a végén levő írásjellel együtt), a másik kettőből általában csak azt a szót vagy azokat a szavakat, ahol az eltérés van. Elöl — a sorrendi szám után — zárójelben adom meg a versszak és a kérdéses verssor számát, pl. (2/2): második versszak, második sor. Következzék tehát a jelentősebb eltéréseknek — talán nem is egészen teljes — jegyzéke! (A dőlt betűs kiemelés mindenütt tőlem való. — P. E.)

Első ének

1. (2/2) 1883: Mélyen néz a kútba s benne vizet *kémel*:
1952: Mélyen néz a kútba s benne vizet *kémel*:
1969: kémelel
2. (6/5) 1883: Mentek-e tatárba? mentek-e törökre,
1952: Mentek-e tatárba? mentek-e törökre,
1969: Mentek-e tatárba? mentek-e törökre,
3. (6/6) 1883: Nekik jó éjszakát mondani örökre?
1952: jóéjtszakát
1969: jóéjtszakát
4. (10/3) 1883: Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja,
1952: Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja,
1969: könnyedén
5. (10/5) 1883: Hosszan, egyenesen tartja fél kezével,
1952: félkezével
1969: félkezével
6. (12/2) 1883: Szélveszes, zimankós, viharos borúval?
1952: Szélveszes, zimankós, viharos borúval?
1969: Szélvészes
Czuczor—Fogarasi nagyszótárában is van *szélveszes* címszó, a Toldinak e szavában tehát nem sajtóhibából hiányzik a második magánhangzó ékezeete!
7. (13/5) 1883: Egyik így szól: „bajtárs! mért nem jóssz csatára?”
1952: »Bajtárs! mért nem jósz csatára?
1969: „Bajtárs! mért nem jósz csatára?”
Mind a három kiadásban másféle idézőjel van. Megjegyzendő, hogy *jósz* (hosszú *ó*-vel) 1952 előtt a Toldi egyetlen általam ismert kiadásában sem található. A kritikai és a népszerű kiadásban egyaránt *jössz* alakot kellene írni.
8. (14/1) 1883: Elvonúlt a tábor, csillapul morajja:
1952: Elvonúl
1969: Elvonúl

Arany itt nyilván azért használ múlt idejű igealakot, hogy érzékeltesse az időbeli különbséget az előző versszakkal szemben, ahol jelen idejű volt ez az igealak, sőt a másik is: „*Elvonúl* a hadnép hosszú tömött sorban, Toldiról beszélnek az egész táborban . . .” Az utóbbi versszakban a második sorban sem véletlenül múlt idejű az első igealak: „*Elvonúlt* a tábor, csillapul morajja: Ezt a szél *elhordta*, azt a por *takarja* . . .” Ezzel párhuzamos szerkesztésmód figyelhető meg a harmadik ének 7—8. versszakában is: „*Repül* a nehéz kő:

- ki tudja, hol áll meg? Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?"; „*Elrepült a nagy kő, és a hol leszálla, Egy nemes vitéznek lőn szörnyű halála . . .*”
9. (14/3) 1883: Toldi meg *nagy búsan* haza felé ballag,
1952: nagybúsan hazafelé
1969: nagybúsan hazafelé
Az új kritikai kiadásban mindkét szókapcsolat különírandó; a nagyközönségnek szóló kiadásokban és a tankönyvekben — a mai helyesírás szerint — *nagy búsan*, illetve *hazafelé* a helyes írásmód.

Második ének

10. (4/1) 1883: — Mit jelent e hű-hó gyászos *özvegy házban*,
1952: özvegy-házban
1969: özvegy-házban
Voinovich itt beiktatott kötőjelének Arany aligha örülne, hiszen a verssor eleji gondolatjel és a *hű-hó* kötőjele után ugyanebben a sorban még egy kötőjelnek a használata nem esztétikus, de amellett erőszakolt is az *özvegy-házban* ilyen összekapcsolása, mivel a *gyászos* melléknév nemcsak ennek a jelzője, hanem magának az *özvegy* szónak is.
11. (4/3) 1883: Toldi Lőrincznének most *van-e* a torja?
1952: van-é
1969: van-é
12. (15/6) 1883: Elsikoltja magát s *közéjük* fut anyja,
1952: közéjük
1969: közéjük

Harmadik ének (Itt az újabb kiadásokban nem találtam lényeges hibát.)

Negyedik ének

13. (1/4) 1883: És *ezerjófűvet* tépni a sebére;
1952: ezerjófűvet
1969: ezerjófűvet
14. (1/6) 1883: Az *ezerjófűvet* írúl sem találja,
1952: ezerjófűvet
1969: ezerjófűvet
15. (2/1) 1883: Ugy bolyonga Miklós. Nyakán ült a *búja*,
1952: Ugy bolyonga Miklós. Nyakán ült a *búja*,
1969: búja.
Az 1969. évi kiadásban a sor végi vessző helyett alkalmazott pont a *Nyakán ült a búja* tagmondatot fölöslegesen önállósítja, kiszakítva ezt a vele kezdődő három és fél soros összetett mondat keretéből.
16. (6/6) 1883: Szárcsa-, vadrucának, *bíbicznek*, sirálynak,
1952: bibicnek
1969: bibicnek
E szónak rövid *i*-vel való írása nemcsak mai helyesírásunk szerint hibás, hanem a Toldi régi kiadásában sem találtam rá példát, 1847-től a felszabadulásig. (Itt jegyzem meg, hogy a Toldi szövegközlését összesen tizenegy különböző kiadásban tanulmányozom: hat 1945 előttiben és öt 1945 utániban. A múlt századi kiadások közül az 1847., az 1867. és az 1883. évek összehasonlítása látszik a legtanulságosabbnak.)

17. (12/5) 1883: Ez meg a *vörös bort* urára köszönte,
1952: vörösbort
1969: vörösbort
Ennek egybeírása ma helyesírási hibának számít, Arany is annak érezné.
18. (13/4) 1883: (Ostoros *gyermek* volt annál néha napján);
1952: gyerek
1969: gyerek
19. (17/1) 1883: Nagyon elbusúla Bencze *e beszéden*,
1952: a beszéden
1969: a beszéden
20. (23/3) 1883: *Megtörülte* szépen csillagos bicskáját,
1952: *Megtörülte* szépen csillagos bicskáját,
1969: *Megtörölte*

Ötödik ének

21. (6/5) 1883: Messze az avasba esik a *vad állat*,
1952: vadállat
1969: vadállat
Itt is erőszakoltunk érzem az egybeírást, mert ebben a mondatban e szókapcsolat jelentése nem 'vadon élő állat', hanem: 'nekivadult, feldühödött állat'. A vers ritmusa is azt kívánja, hogy az *állat*-ot külön szóként hangsúlyozzuk: „Messze az avasba esik a vad állat, Nagy darab helyütt letördeli a nádat . . .”
22. (11/3) 1883: A *farkas fiakban* sem volt már lehellet,
1952: farkas-fiakban
1969: farkas-fiakban
Kötőjellel sem Arany nem írta, sem a mai helyesírás nem íratja az ilyesmit; kritikai kiadásban külön, népszerű kiadásban egybe kellene írni.
23. (14/2) 1883: Ki mondja meg *néki*: mért tör életére?
1952: neki
1969: neki

Hatodik ének

24. (1/8) 1883: *A körül* lelkődik a fiú magában.
1952: *A körül* lelkődik a fiú magában.
1969: Akörül
Ezt ma sem írhatjuk egybe, hiszen határozott rámutatást fejez ki: „Rozmaring bokor van [Toldinének] gyászos ablakában: *A körül* lelkődik a fiú magában.”
25. (6/6) 1883: *Megérdemlenéd*, ha rá vinne a lélek,
1952: Megérdemlenéd, ha rávinne a lélek,
1969: Megérdemelnéd
26. (7/5) 1883: Maga pedig ment a *bényilő* szobába,
1952: benyfló
1969: benyfló
27. (11/5) 1883: *Érzi* Miklós, *hogymint* reszket az ölében,
1952: hogy mint
1969: hogy mint
Itt a *hogy* nem kötőszó, hanem a mellérendelő összetételű és egybeírandó *hogymint* határozószónak az előtagja. Ennek megfelelően nem a *mint*-et,

hanem a *hogy* szótagot kell hangsúlyoznunk. (Az 1867. évi kiadásban Arany még kötőjellel íratta: *hogy-mint!*)

28. (13/4) 1883: Valahogy erőt vett *rini való* kedvén.

1952: *rínivaló*

1969: *rínivaló*

Erőszakolt egybeírás! Főnévi igenévvel a *való*-t ma csak akkor írhatjuk egybe, ha együttesen főnévi jelentésük van (pl. elfogyott az *ennivalója*, nem sok a *sütnivalója*); ha viszont melléknévi jelentést fejeznek ki, akkor külön kell írni őket (pl. *enni való* gyümölcs, *sütni való* hús; *táncolni való* kedvem van).

Hetedik ének

29. (1/2) 1883: Kinek az ég alatt már senkie sincsen,

Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten.

1952: senkije

1969: senkije

Ne féljen;

A nagyközönségnek szóló kiadásban helyes volt a *j* betű betoldása (*senkije*), de a kettőspontnak pontosvesszőre cserélése nagy hiba. Aranynál a *senkie* olyanféle régiesség, mint a sor előtti mottóban Ilosvainál a *nékie*: „Oly igen megszáná az asszony siralmát, Mondá, hogy megállja *nékie* boszuját.”

30. (2/2) 1883: Nem vette tréfára Toldi György a dolgot,

Hogy az Isten nyíla feje körül forgott,

1952: istennyila

1969: istennyila

Ez a helyesírási változtatás sokat levon a kifejezés szemléletességéből, s a hangulatát is megváltoztatja. Zavaró továbbá, hogy a kisbetűsítéssel és az egybeírással megbomlik az 1–7. versszak következő kifejezéseinek egysége: „felfogja ügyét a jó Isten”, „Az Isten haragja megütött egy hajdút”, „az Isten nyíla feje körül forgott”, „mindenható Isten!”, „Isten a pokoltól soha meg ne mentse”.

31. (6/2) 1883: Követ meglágyítna keserves *sírása*:

1952: Követ meglágyítna keserves *sírása*:

1969: *sírása*;

Nem tudom, miért váltotta fel Arany kettőspontját újabban pontosvessző.

32. (7/6) 1883: Nagy zokogás miatt elállott a *nyelve*:

1952: *nyelve*;

1969: *nyelve*;

Itt is pontosvessző került a kettőspont helyébe, de még 1952-ben.

33. (10/2) 1883: Csak nem támad már fel a két vitéz *gyermek*:

1952: Csak nem támad már fel a két vitéz *gyermek*:

1969: *gyermek*;

Voinovich még megtartotta a kettőspontot, utána tértek át a pontosvesszőre.

34. (10/6) 1883: Mondja el a dolgot *Isten igazában*;

1952: *isten-igazában*

1969: *isten-igazában*

Ez a kötőjeles átirás mai köznyelvi helyesírásunknak sem felel meg. Egyébként az itteni kisbetűsítésre és kötőjelezésre is érvényes, amit fentebb írtam, hogy megbontja az ének képeinek szemléletes és szuggesztív sorát: „*Isten* a pokoltól soha meg ne mentse”, „De ne legyen nekem az *Isten Istenem*, Ha

- boszút nem állok érettök a csehen", „Mondja el a dolgot *Isten* igazában", „*Istent* káromoló gőgös beszédekkel".
35. (11/5) 1883: Kérkedik nagy *fenjen*, magát hányja veti,
1952: fennen
1969: fennen
Aranynál e határozószó kiejtése „fennyen” volt.
36. (12/2) 1883: Nem volt *fél országban* olyan pár dalia,
1952: félországban
1969: félországban
Mindenképpen a különírt alak a helyes.
37. (12/3) 1883: Nem volt a világon olyan *két jó gyermek*:
1952: jó két gyermek
1969: jó két gyermek
38. (12/8) 1883: *Istent káromoló* gőgös beszédekkel.
1952: *Istent káromoló* gőgös beszédekkel.
1969: Isten káromoló
- Nyolcadik ének
39. (5/8) 1883: Ha nem, úgy is elmegy egy *közember számban*.”
1952: közember-számban
1969: közember-számban
Itt a kötőjeles írás Arany írásmódjától is, mai helyesírásunktól is eltér.
40. (6/6) 1883: Megöle *némely nap* szerető szolgámat . . . . .”
1952: némelynap
1969: némelynap
Erőszakolt az egybeírás, hiszen a szókapcsolat jelentése: 'valamely(ik) nap(on)'.
41. (8/2) 1883: Vagy erőt vesz *rajta*, vagy keze miatt hal,
1952: Vagy erőt vesz *rajta*, vagy keze miatt hal,
1969: Vagy erőt vesz rajta vagy keze miatt hal,
A sor közepén is kell a vessző: ez nem maradhat el, amikor párosan használjuk a *vagy* kötőszót.
42. (8/4) 1883: Ha nem, úgy *vétkeért* meg leszen büntetve.”
1952: Ha nem, úgy *vétkeért* meg leszen büntetve.”
1969: vétkéért
43. (8/5) 1883: Ezt mondá a *király*; de nem örült rajta
A jó szívű bátya, sőt ekkép sohajta:
1952: [Ugyanígy.]
1969: király,
Pontosvesszővel jobb, mint vesszővel!
44. (12/1) 1883: Elmondá Toldi György és hajlonga *mélyen*:
1952: mélyen;
1969: mélyen;
Arany kettőspontját ne váltsuk fel pontosvesszővel!
45. (15/2) 1883: S így felelt *szomorán* a király szavára:
1952: szomorún
1969: szomorún
Ismeri a *szomorán* határozószót Czuczor–Fogarasi nagyszótára is, amely (1870-ben) így értelmezi: „Régiesen és tájdivatosan am. szomorúan . . .”
46. (15/8) 1883: Csak lesték a szolgák: kell-e már *kötözni*?

1952: kötni.

1969: kötni.

Arany kérdőjelét kár volt ponttal felváltani.

Kilencedik ének

47. (2/3) 1883: Úri nép jött ment *ott*: asszony, lány és férfi,
1952: jött-ment *ott*;
1969: jött-ment *ott*;
Arany kettőspontja kifejezőbb, mint Voinovich pontosvesszője.
48. (6/6) 1883: Másiknak a *bélit* ontotta ki szarva,
1952: Másiknak a *bélit* ontotta ki szarva,
1969: *belit*
49. (6/8) 1883: *Biztaták* keményen a — döglött kutyákat.
1952: *Biztaták* keményen a — döglött kutyákat.
1969: *Biztatták*
Fölösleges volt megkettőzni a *t-t*, hiszen itt nem ez, hanem az *-á* a múlt idő jele.
50. (7/5) 1883: Sikolt a *fejérnép*, esve már kétségbe;
1952: *fehérnép*
1969: *fehérnép*
Voinovich itt a *j-t h*-val cserélte föl, másutt viszont megtartotta a régi *fejér* szót (pl. 5 : 4).
51. (8/6) 1883: „*Csak kiáltozzatok*” magában gondolta,
1952: »*Csak kiáltozzatok*« —
1969: „*Csak kiáltozzatok*” —
Igaz, hogy ma gondolatjelet teszünk ilyen esetben (amikor az idézet után áll az idéző mondat), de Arany nem tett. Más idézetek után Voinovich sem iktatott be gondolatjelet az idézet és az utána álló idéző mondat közé, csak itt.
52. (9/4) 1883: Mintha szérűn pelyvát forgatna *villával*,
1952: *villával*.
1969: *villával*.
Vesszővel jobb, mint ponttal, mert ez a mondat egy hatsoros összetett mondatnak a része.
53. (9/6) 1883: Szarvát öklelőre *nagy-le bocsátotta*.
1952: Szarvát öklelőre *nagy-le bocsátotta*.
1969: *nagy-lebocsátotta*
Minthogy a *nagy-le* nem igeekötő, hanem határozószó, nem írhatjuk egybe a *bocsát* igével.
54. (10/2) 1883: Rémitő szavával *erőset* kurjantott:
1952: erősen
1969: erősen
55. (10/7) 1883: *Nagy sokára* el is jöttek azok *osztán*,
1952: *Nagy-sokára*
1969: *Nagy-sokára* el is jöttek azok *osztán*,
Arany öregkori írásmódja is, mai helyesírásunk is a különírt *nagy sokára* alakot kívánja, a kötőjel közbeiktatása tehát mindenképp helytelen volt. Az *osztán* írásmódján is kár volt változtatni, hiszen ez 1854-től kezdve több mint száz éven át minden kiadásban így van. Az *osztán* forma nem kevésbé hibás, mint ha maibb *asztán* alakját írnánk *sz* betűvel. A szó tulajdonképpeni elemei: *az-után*. Ilosvai is *z*-vel írta, s ezt még az 1969. évi kiadás is meg-

tartotta a tizenegyedik ének mottójában: „Meg kell ma itt halni tudod együnknek, Nem szükség a hajó oztán holt embernek.”

56. (17/1) 1883: Egyszer föltekinte, képe is *felvidult*,

1952: felvidult

1969: felvidult

Hosszú *i*-vel helytelen!

57. (17/6) 1883: Volt a két fiúnak fegyvere páncélja;

1952: fegyvere, páncélja;

1969: Volt e két fiúnak fegyvere, páncélja;

Az utóbbi kiadásban a névelőből mutató névmás (*e*) lett.

Tizedik ének

58. (2/7) 1883: „Hé! ki az? hová *mész?* te vagy, öreg Bencze?

1952: hová méssz?

1969: hová méssz?

Itt fölösleges volt megkettőzni az *sz* betűt.

59. (7/5) 1883: Akármerre *jársz, kelsz*, ott legyek sarkadnál,

1952: jársz-kelsz

1969: jársz-kelsz

Kár volt Arany két külön igealakjából kötőjeles összetett szót csinálni.

60. (11/2) 1883: Hát nem *vas darab* volt, hanem *vas szelencze*,

1952: Hát nem vas-darab volt, hanem vasszelence,

1969: Hát nem vas-darab volt, hanem vasszelence,

61. (12/3) 1883: Szörnyüképen örült, ugrált *örömében*,

1952: Szörnyüképen örült, ugrált *örömében*,

1969: örömében.

Helyesebb a sort vesszővel, mint ponttal zárni, ugyanis még folytatódik a mondat a következő sorokban.

62. (12/6) 1883: Hogyan veszi fejét a *cseh Mikolának*!

1952: a cseh Mikolának!”

1969: a cseh Mikolának!

Arany az utolsó két szót egyvonásos idézőjelek közé tette, mert ez Illosvai históriájának következő verssorából való: „Hamar fejét vővé az *cseh Mikolának*”. Voinovichnál e jelzés helyett csak egy — sajtóhibának látszó — páratlan „macskaköröm” áll a felkiáltójel u t á n , s az 1969. évi kiadás még ezt is elhagyja.

63. (13/8) 1883: „*Nem* biz az, kerek szám lett: kijárta százig.

1952: „*Nem* biz az, kerek szám lett: kijárta százig.

1969: Nem

A sor elején idézőjel van az 1847-i, az 1867-i, az 1883-i és az 1952-i kiadásban, de a sor végén nincs idézőjel ezekben. Így kétséges, hogy ezt Toldi mondja-e vagy a költő. Ilyen esetben a kritikai kiadásban okvetlenül kellene adni eligazító jegyzetet, de Voinovichnak ehhez a sorhoz nincs semmi megjegyzése. Az 1969. évi kiadás elhagyja a nyilván csak sajtóhibának vélt idézőjelet a sor elejéről, de megjegyzendő, hogy Lehr ezt a sort Miklós mondásának minősítette, ő ugyanis nemcsak a sor elején hagyta meg az idézőjelet, hanem a sor végén is pótolta. (Lásd: Toldi. Költői elbeszélés. Írta Arany János. Magyarázta Lehr Albert tanár. Tizenegyedik kiadás. Franklin-Társulat, Budapest. Évszám nélkül.)

64. (15/6) 1883: Egy szomjú kútágas ácsorgott előtte,

- Bencze nyerges lovát *a mellé* kötötte;
 1952: amellé
 1969: amellé
 Nem helyes ez az egybeírás, mert *amellé* határozószónk nincs; itt az *a* mutató névmás határozott rámutatást fejez ki (világosan egy bizonyos helyre: a *kút-ágas*-ra mutat, melyről az előző sorban van szó), tehát nem írhatjuk egybe a *mellé* névutóval. Más a helyzet a versszak első sorában: „Nem is messze kellett fáradni *a végett*”; itt a kérdéses szókapcsolat jelentése: „azért”, tehát mai helyesírásunk szerint egybe is írható.
65. (17/4) 1883: Három sem érkeznek vele *versenyt* enni.
 1952: versent
 1969: versent
 Voinovich itt csak azt jegyzi meg, hogy Arany eredeti kéziratában „*véle* versenyt” olvasható, de arra nem tér ki, miért lett az 1952-i kiadásban a *verseny*-ből *versen*.
66. (19/7) 1883: Ivott is, tánczolt *is*; majd leszakadt a ház,
 1852: Ivott is, táncolt is:
 1969: Ivott is, táncolt is:
 Kár volt a pontosvesszőt kettőspontra változtatni.
67. (21/7) 1883: „Ha csak ennyit tudtok,” *monda* Miklós, „inni:
 1952: „Ha csak ennyit tudtok,” *monda* Miklós, „inni:
 1969: mondta
 Főlöszleges volt betoldani a *t* betűt, hiszen a *monda* igealak *-a* jelében már benne van a múlt idő kifejezése. (Elbeszélő múlt!)
- Tizenegyedik ének
68. (1/1) 1883: Fölvevé a hajnal piros *köpenyegét*,
 1952: Fölvevé a hajnal piros *köpenyegét*,
 1969: köpönyegét
69. (1/5) 1883: Betekint *fél szemmel* egy törött ablakon,
 1952: félszemmel
 1969: félszemmel
 Nemcsak Arany János, hanem mai helyesírásunk szerint is a különírt forma a helyes, ez a szókapcsolat ugyanis nem olyan, mint például a határozószói jellegű *félvállra* vagy *félvállról*, melyeknek a jelentése már nem 'egyik vállra' vagy 'egyik vállról', hanem: 'lekicsinylően, hanyag leereszkedéssel'.
70. (2/4) 1883: Közepén egy barna *csolnak* úszott rajta.
 1952: csónak
 1969: csónak
 Arany minden kiadásban *csolnak*-ot írt, de nála ez nem finomkodó, hanem régies, népies alak. Nem a költők toldották be a szóba az *l*-et: *l*-lel hangzott ez már abban a szláv nyelvben is, amelyből átvettük a magyarba. (Vö. Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár.) Voinovich meg sem említi jegyzeteiben, hogy miért változtatta *csónak*-ra ezt a szót, és viszont miért hagyta változatlanul a *kolcsagos* ('kócsagtollas') szó írásmódját a Toldinak ebben a sorában: „És utána nyalka, *kolcsagos* legények” (1 : 8). Mindkét szó írásában meg kellene tartani az *l*-et.
71. (2/5) 1883: A *csolnakban* Toldi, nem egyéb, evezett,
 1952: csónakban
 1969: csónakban

72. (3/2) 1883: Megköté *csolnakát* a budai részen,
1952: csónakát
1969: csónakát
73. (4/4) 1883: Vett sisakot, pánczélt, *hét tollú* buzogányt,
1952: Vett sisakot, páncélt, *hét tollú* buzogányt,
1969: hét-tollú
A kötőjeles megoldás sem az Arany János-i hagyománynak, sem mai helyesírásunknak nem felel meg.
74. (9/2) 1883: Tilos volt parasztnak lépni azon *átal*;
1952: Tilos volt parasztnak lépni azon *átal*;
1969: által
Az *l* betű betoldása az utóbbi kiadásban nyilván csak sajtóhiba.
75. (10/2) 1883: S tarka-barka *csolnak* a nyeléhez kötve;
1952: csónak
1969: csónak
76. (10/4) 1883: Lobogó oda fenn, *csolnak* volt a habon.
1952: odafenn, csónak
1969: odafenn, csónak
A kritikai kiadásban mind a két változtatás helytelen volt, a népszerű kiadásban az *odafenn* egybeírása helyes, de a *csónak* írásmód itt sem helyesíthető, mert megváltoztatja a szó kiejtését, régies, népies hangulatát.
77. (12/2) 1883: Csúcsáról *fejér* toll libeg-lobog hátra;
1952: fehér
1969: fehér
Vö. 50. és 76.
78. (12/5) 1883: Mindjárt ott teremnek a király vitézi,
S eveznek a tollal, *minthogy* tisztők tartja,
A cseh bajvivóhoz a budai partra;
1952: mint hogy
1969: mint hogy
Itt is Aranyinak van igaza: ebben a mondatban egybe kell írni a *minthogy* ('amint, aminthogy') kötőszót, mert elő- és utótagja nem két külön tagmondatra vonatkozik. (Vö.: nem várt mást, *mint hogy* őt is értesítsék = nem várt mást, *mint* azt, *hogy* őt is értesítsék.)
79. (13/3) 1883: A két bajnok pedig *csolnakon* egyszerre
1952: csónakon
1969: csónakon
80. (13/6) 1883: *Csolnakát* berúgta a széles Dunába:
1952: Csónakát
1969: Csónakát
81. (14/4) 1883: „Hanem hogy egy *csolnak* elég egy embernek:
1952: csónak
1969: csónak
82. (16/7) 1883: Úgy csordúlt ki a vér minden ujja *végén*.
1952: Úgy csordúlt ki a vér minden ujja *végén*.
1969: végén,
Itt pont kell, nem vessző. A korábbi kiadásokban is pont van.
83. (18/3) 1883: De azt is *koránsem* magamnak kívánom,
1952: korántsem
1969: korántsem

Voinovichnak meg kellett volna tartania a régies, *t* nélküli *koránsem* alakot. Petőfi is *t* betű nélkül írta a János vitézben: „Kukoricza Jancsi elfutott előle, De *korán sem* azért, mintha talán félne.”

84. (19/2) 1883: S békével mentek a *csolnak* felé ketten:
1952: csónak
1969: csónak

Tizenkettedik ének

85. (11/2) 1883: „Én neked a földön ím kegyelmet adok;
Kérd Istent, *remélem*, *Isten is adni fog*;
1952: remélem Isten is adni fog;
1969: remélem Isten is adni fog;
Kell a *remélem* után a tagmondatokat elválasztó vessző !
86. (12/5) 1883: „Jól van”, mond a király, „igen a felelet? 1
1952: *igen* a felelet? [A nyomtatásban az *igen* itt kurzív. — P. E.]
1969: „*igen* a felelet? [Az *igen* szó itt is kurzív. — P. E.]
Voinovichnak kár volt *dőlt szedéssel* kiemeltetnie az *igen* szót, miután három sorral előbb („Hej dehogy mert nem-et mondani szavára!”) a *nem*-et nem emelte ki ugyanígy. A korábbi kiadásokban a Toldinak egyetlen sorában sincs kurzíválás, nincs tehát értelme, hogy a több mint tízezer szó terjedelmű költeményben ez az egy *igen* szó így legyen nyomtatva. Voinovich egyébként ezt sem indokolja jegyzeteiben.
87. (14/8) 1883: Toldinak *nyujtotta*, *s monda*: „kösd fel, nesze !”
1952: nyujtotta s monda
1969: nyujtotta s mondá
Arany bizonyára azért tett vesszőt a *nyujtotta* után, hogy így a két igealak (*nyujtotta*, *monda*) — a szünet közbeiktatásával — ne rímeljen, illetve bizonyos mértékű egybehangzásuk így szinte föl se tűnjék. Voinovich kihagyta ezt a vesszőt, az 1969-es kiadás pedig az alanyi ragozású *monda* igealakot is tárgyasra változtatta (*mondá*).
88. (19/2) 1883: Szívét nem bántá még *nyíla* szerelemnek;
1952: nyíla
1969: nyíla
Ez nemcsak Arany szerint, hanem mai helyesírásunk szerint is rövid *i*-vel írandó.
89. (19/6) 1883: *Kalász módra* hullt az ellenség előtte,
1952: Kalász-módra
1969: Kalász-módra
A kötőjeles írás az Arany-hagyománnyal is, mai helyesírásunkkal is ellentétben áll. A *módra* mindig különírandó az előző szótól: *boszorkány módra*, *férji módra*, *gomba módra*, *paraszt módra*, *szajkó módra*; *tessék-lássék módra*; stb. Itt igazítom ki az újabb kiadásoknak egy olyan hibáját is, melyről a maga helyén — a negyedik énekről szólva — megfeledeztem:
90. (4:16/2) 1883: Hogy itt *béka módra* káka között lakjam;
90. (4:16/2) 1883: Hogy itt *béka módra* káka között lakjam;
1952: békamódra
1969: békamódra
91. (12:19/8) 1883: *Csuda dolgairól* irtak krónikákat.
1952: Csuda-dolgairól
1969: Csuda-dolgairól

A Toldi új kritikai kiadásának jegyzetanyagában persze arra is nagy gondot kell majd fordítani, hogyan változott és tökéletesedett Arany kezében a szöveg az eredeti kéziratától kezdve az 1883. évi kiadásig. Sorról sorra haladva pontosan be kell mutatni a szöveg és benne a helyesírás változásait. Figyelmet érdemel itt: 1. a Toldinak eredeti — 1846. október 23-án befejezett — kézírata, 2. a Kisfaludy Társaság pályázatára beküldött kézirat, amelyet idegen kéz másolt, de Arany hagyott jóvá, 3. Aranynek egy saját kezű tisztázata a Toldi előhangjáról, első énekéről és a második ének 1—4. versszakáról (ezt a kéziratot a költő halála után Arany László Lehr Albertnek adta), 4. a Toldi első (1847. évi) kiadása, 5. a harmadik kiadás, mely 1867-ben Ráth Móránál jelent meg (a közbeeső második kiadásban, a Heckenast-félében, sok volt a sajtóhiba), és 6. a hatodik kiadás (Ráth Móránál 1883-ban), amelyben Aranynak utolsó javításai még helyet kaptak, s amely a legmegbízhatóbb alapul kínálkozik az eljövendő új kritikai szövegkiadás elkészítéséhez.

Nézzük meg például a Lehr-féle kéziratból azt a mutatványt, melyet a Nyugat 1917. március 1-i száma közölt. A mai *mely* névmás itt még *melly* alakban olvasható (1 : 2). Így van ez az első kiadásban is, de az 1867. éviben már a mai helyesírási formát találjuk. A Lehr-féle kéziratban *keresztútnál* van írva (1 : 3), de az első kiadásban már így van a kérdéses mondat: „Azt hinné az ember: élő tilalomfa, Űtve, általutnál' egy csekély halomba.” Vagyis Arany az eredeti *keresztútnál* helyébe Ilosvai históriájának megfelelő szavát tette, ebből a sorból: „Ott egy *általúton* hogy ő mégyen vala . . .”

A Toldi eredeti kéziratában Miklós így beszélt a bátyjához: „Add ki, bátya, *mindjárt*, a mi engem illet; Add ki a *jusomat*: pénzt, paripát, fegyvert: Azontúl — az *isten* áldjon minden embert.” A *mindjárt* helyébe azután az e mondatban hatásosabb *tüstént* határozószót tette. 1847-ben már így jelent meg nyomtatásban, de ugyanakkor a *jus* még az eredeti alakjában maradt (egy *s*-sel!), és az *isten* szó kis kezdőbetűje sem változott. 1867-ben az *Isten* már nagybetűs, de a *jus* változatlan. Az 1883. évi kiadásban csak mássalhangzó előtt maradt meg a *jus* („Itt a *jus*, kölok . . .”), de magánhangzók előtt Arany már megkettőzte az *s* betűjét: *jussomat*. Megjegyzendő, hogy az eredeti kéziratban még *ly*-lyel írta: *kölyök*, és egybeírta azt, hogy *arczulcsapja*. „*Itélet-napig* sem forradozna *össze*” — olvassuk itt: az első szóban még kötőjellel, az utolsóban *v*-vel; de az első kiadásban ezeket már az egybeírt forma (*Itélet-napig*), illetve a mai *össze* alak váltja fel. A kéziratbeli *közibök* alakot itt már *közéjök*-re igazította. A Toldinét és fiait együtt ábrázoló két sor így volt az eredeti kéziratban: „*Eltakarja Györgyöt s mindenképen védi* Pedig nem is Györgyöt hanem Miklóst félti.” A költő ebben a még nem elküldésre szánt példányban a vesszőkkel igen takarékosan bánt, de az első kiadás már pótolja a hiányzó vesszőket, s ugyanott erősen javítva jelenik meg ez a sor is: „*Téstevel takarja Györgyöt és úgy védi*”. Érdekes viszont, hogy a költőnek a kéziratban *l*-el írott *utolsó* szava a Kisfaludy Társaság kiadásában *utósó* alakban jelent meg („E csapás *utósó* szélütése léssen”), de az 1867. évi kiadásban már ki van javítva *utolsó*-ra. Az eredeti kézirat *csoda* szava minden kiadásban *u*-val van nyomtatva, mert Arany — talán a sok *o*—*ó* kikerülése végett — jobbnak látta így: „*Csuda* dolgairól írtak krónikákat” (12 : 19).

Érdekessége a Kisfaludy Társaság kiadásának, hogy minden *cz* betűt egyszerű *c*-vel nyomtattak benne; ott még *Laczf*i neve is így van írva: *Lacfi*. Az 1867. és az 1883. évi kiadásban — az akkori helyesírás szerint — minden *c*-t *cz*-vel írtak át. A hosszú *í, ú, ű* betűt mind a három régi kiadás megkülönbözteti rövid párjuktól.

Jó lenne, ha legkésőbb az 1883-i „végleges teljes kiadás” századik évfordulóján kezünkbe vehetnénk majd a Toldi „végleges” kritikai kiadását.

Pásztor Emil

A tételhangsúlyról

„Ma nagyon sokat tudunk a természet apróka részleteiről, akkor [régen] az emberek többet tudtak az egészről. A nagy összefüggésekről, amiket nem lehet mérleggel mérni és felvágni, mint a sonkát.”

(Szerb Antal: *A Pendragon legenda*)

„Minél kisebb, apróbb egységeiben vizsgálunk valamit a laboratóriumban, annál inkább eltűnik az élet, s előjön az anyag. Minél inkább kilépünk a laboratóriumból, s nagyobb egységeiben látunk valamit, annál inkább előjön az élet.”

(Selye János után)

1. A *tételhangsúly* szót szakkifejezésnek szántam egy ismert és mégis új fogalom megjelölésére. A „fogalom” a beszéddel hivatásszerűen foglalkozók körében ismeretes, noha megnevezni nem nagyon szokták, legfeljebb csak körülírással. Tudom, hogy az általam javasolt szakkifejezés nem a legjobb, különösen a második fele (utótagja) nem pontos. Jobbat azonban mind ez ideig nem találtam.

Próbálkoztam korábban a *szöveghangsúly* kifejezéssel. Ez jobban beleillik eddigi szakkifejezéseink sorába, mint a *tételhangsúly*: *szóhangsúly*, *szakaszhangsúly*, *mondat-hangsúly* — *szöveghangsúly*; azután: *jóhangsúly*, *mellékhangsúly*, *ritmikai hangsúly*, *érzelmi hangsúly*. Csakhogy a mondat után mint nagyobb szervezési és szerkesztési egység még nem a szöveg egésze következik, hanem — írásképeinek megfelelően — a bekezdés; szerkezeti és szerkesztési egységének megfelelően pedig a kisebb-nagyobb gondolati — logikai egységek, melyekből majd csak magasabb fokon áll össze a szövegegész — rendszerint, és a retorikai, szerkesztéstani „szabályoknak” megfelelően. De az imént emlegetett terminus technicusok sorából is „kilóg” az *ütem* szakkifejezés.

Próbálkoztam korábban a *témahangsúly* kifejezéssel. Ennek első eleme (előtagja) azonban más jelentésben már le van foglalva az aktuális mondattagolás *téma* — *réma*, ill. *téma* — *propozíció* szakszóiban a mondaton belüli (nyelvi — logikai) viszonyok jelzésére. A *témahangsúly* szakkifejezésnek pedig a mondatnál nagyobb a *szöveghangsúlyos* egységet megelőző nyelvi, szerkesztési egységben kellene — nem nyelvi, hanem — logikai-értelmi viszonyokból adódó, ezeket tükröző és kifejező intonációs eszközöket jelölnie. (Az *intonáció* szakszót tágabb értelmében használok; tehát nem csak a hanglejtést értem rajta!) S éppen ezért van baj a *tételhangsúly* utótagjával is, mert a *hangsúly* az általános szóhasználatban az intonációs eszközök (szuprasegmentális elemek) közül csak az egyik elemet, a *nyomatékot*, az újabb, pontosabbnak szánt szakszóhasználat szerint a *dinamikát* szokta jelenteni. A baj csak az, hogy a *dinamika* sem egységes értelmű, mert az eszközfonetikában azt a jelenséget¹ jelöli, amelyet magyarul *nyomaték*-nak szoktunk nevezni vagy *hangsúly*-nak; a beszédtechnikában, szövegfonetikában, kiejtésoktatásban és a beszéddel hivatásszerűen foglalkozók körében pedig a beszéd folyamat egészére jellemző hangerőt, egyéb szokásos megnevezéseivel: a „vivőerőt”, „hangzósságot”, „interzitást”, amelyen belül megfigyelhetők a dinamikai váltások (azaz a hangerő-váltások) és a nyomatékok (azaz a hangsúlyok). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *hangsúly* — *hangsúlyozás* kifejezés — noha általában azonosítani szoktuk a nyomatékolással — tágabb értelemben is használatos. Tulajdonképpen gyűjtőneve a *kiemelés* eszközeinek (a mondatfonetikai eszközöknek), mert — mint az újabb kutatások is bizonyították, s a régibb beszédtechnikai szakirodalom is utal rá — a mondaton belül a *hangsúly* — *hangsúlyozás* realizálódási formája beszéd közben nemcsak a nyomaték, hanem

nagyon sokszor a hanglejtés (melodikus váltás) és gyakran az előszünet. Azaz rendszerint az összes mondatfonetikai eszköz a kiemelést és a tagolást szolgálja a mondatban: együttesében is (konkomitáns használatában), de nagyon gyakran (a művészi beszédben) az egyes eszközök külön-külön is (azaz alternatív használatában) másodlagos biztosítókkal. Ráadásul a *nyomaték* sem egyértelmű, mert többen használják a kiemelés szinonimájaként. (Vö. Nagy Adorján 1964: 47–8.; Deme László 1970¹⁻²; Wacha Imre 1973¹; Szende Tamás 1976; Wacha Imre 1978²: 139–40., 142–50., 177–88.; Deme László 1979.)

Az adott esetben többről van szó, mint a szűkebb értelemben vett hangsúlyról, a nyomatékról. Nevezetesen még csak nem is az intonációs eszközök együttesének a mondat egész szintjén való kiemelése, súlyozása, tagoló szerepéről. Tehát nem a fontos- és kevésbé fontosnak mondatbeli elkülönítéséről, érzékeltetéséről; nem arról, hogy a mondatban kiemeljük a fontosat és süllyesszük a kevésbé fontosat vagy éppen a lényegtelenet, magától értetődőt; s nem is arról, hogy érzékeltessük a mondat szerkezeti felépítését: tagolódását—tömbösödését és a szerkezetek kapcsolódását, esetleg színteződését. Nem is az intonációnak, főleg a hangsúlyozásnak (dinamikának) és a hanglejtésnek a mondatok egymásutánjában (láncolatában) betöltött szerepéről: viszonyító, előre-hátra utaló és kapcsoló funkciójáról. Tehát nem arról, hogy a mondatok egymásutánjában elkülönítsük az előzményből ismertet, a magától értetődőt, a már említettet a mindenkori újtól, s nem arról, miként jelezzük az adott mondat kapcsolódását az előtte állóval vagy az utána következővel. Ti. ez is a mondatfonetikai eszközök funkciói közé tartozik. (Vö. pl. Deme László 1970¹, 1970²; Péchy Blanka 1964: 170–91; Wacha Imre 1973¹, 1973²: 109–56; 1974: 167–95; Szende Tamás 1976: 111–22; Wacha Imre 1978²; Szende Tamás 1979: 57–65.)

Sokkal inkább arról van szó, milyen módon, milyen intonációs eszközökkel (az intonációs eszközöknek milyen kapcsolódásával és milyen megterhelésével) emel(het)jük ki — vagy szoktuk kiemelni — egy-egy nagyobb szövegnek, szövegrészletnek, mondatok sorozatából álló gondolati egységnek (írott változatában: bekezdésnek, fejezetnek vagy egész beszédműnek, előadásnak) a leglényegét. Azt a részét, amelyet a retorikában, fogalmazástanításban (vö. Terestyeni Ferenc 1960: 18–27) mint *tételmondatot* szoktunk emlegetni. E miatt a szakkifejezés miatt alkudtam meg egyelőre, míg jobbat nem találunk — a *tétel* előtaggal. A *-hangsúly* utótaggal pedig azért, mert az utóbbi időben — mióta a mondatfonetikai eszközök együttjáró és egymást helyettesítő (konkomitáns és alternatív) voltát felismertük (vö. Deme László 1970¹⁻²; Wacha Imre, 1973¹⁻²; Nagy Adorján, 1964: 47–8 stb.) — a *hangsúly*, *hangsúlyozás* szakszót egyre gyakrabban szoktuk 'kiemelés' értelemben használni, mert beszédünkben az értelmi-szerkezeti viszonyok tükrözésében fokozott szerepe van a hanglejtésnek is. Ez a szerep nem új, csak most kezdjük felfedezni! Ti. a régi, reformkori szónoki műveket (pl. Előtvös, Kossuth beszédeire gondolok) vagy a még korábbiakat (pl. Pázmány beszédeit), de még a XX. századból származó írói műveket is szinte lehetetlen úgy megszólaltatni — stílszerűen —, hogy ne kapna bennük nagy szerepet a hanglejtés. Ennek nagy ívei fogják össze a túlbujánzó (tömbösített és színteződő) mondat szerkezeteket, az arányos, de mégis bonyolult szerkezetű, hosszú (kör)mondatokat. Ez a nagy ívekben, fennen mozgó hang adja vissza, szólaltatja meg a szövegben rejlő — nemes — pátoszt. De ugyancsak a mondat szerkezetéből és a hang ívelődő mozgásából adódhat az a deklamáló stílus is, mely korai színjátásunkat is jellemezte. Feltevésemet — azt a hangot, melyet az írott szónoki művekből, a drámai alkotásokból hallottam ki — nagy mértékben igazolta is Kossuthnak és a néhány XX. század eleji politikusunknak nemrég előkerült hangfelvétele. Igazolják azok a régi filmek is, melyeket a közelmúltban a televízióban láthattunk, hallhattunk.

A hanglejtésnek értelmező, kapcsoló és tagoló szerepe különösképpen fontos az értekező prózában és az ún. tömör rádiós műfajokban (hírek, kommentárok, rádióelőadás-

sok, konferálások), a tudományos előadásokban stb. Éppen a szövegtanon és a szövegfonetikán alapuló újabb kutatások foglalkoznak az intonációs eszközök együttesének ezzel a szerepével, főleg a szöveg megszólaltatási gondjainak kapcsán. (Vö. Bolla Kálmán 1979; Deme László 1979.) Deme László többek között az ilyesfajta, többszörösen szinteződő és tömbösödő szó szerkezetek intonációs problémáiról is szólt, mint a következő mondat alanyi szintagmája: „A Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara és Énekkara Lehel György vezényletével bemutatja Beethoven IX. szimfóniájának zárótételét.” Ebben a szó szerkezetben ugyanis szinte mindegyik szóra esik egy-egy pici, de a többivel egyenlő (szakaszhangsúlynyi vagy annál kisebb) erejű nyomaték, s az egészet egységbe foglalja a megemelt hangfekvés és az ezen belül magasban lebegő, alig-alig, csak csúszásszerűen ereszkedő hanglejtés. Ezen belül a *Magyar* szónak (a többivel azonos erejű) nyomatékához járuló melodikus emelés, amely mondathangsúlynyi erőt még nem ad neki, de súlyban mégis a többi fölé emeli. Más megfogalmazással: a *Magyar* szó első szótagjára eső, enyhén nagyobb nyomaték és az ezt felerősítő, méghozzá szakaszhangsúlylá erősítő melodikus emelés, majd a többi szó első szótagjára eső egyenlő erejű apró nyomatékok (ütemhangsúlyok) és az egészet egységbe foglaló, magasabban mozgó, enyhe ereszkedésű dallammenet, melybe pici lüktetést visz a *Szimfonikus* és az *Énekkara* szó első szótagjában megfigyelhető dallamemelkedés:

A *Ma*gyar Rádió és Televízió | *Szim*fonikus Zenekara és *E*nekkara | *Le*hel György

vezényletével | *be*mutatja | *Beethoven*^{ki} lencedik szimfóniájának záró tételét.

(A hasonló kérdésekre l. még: Elekfi—Wacha 1976; Wacha Imre 1978¹: 62—73, 80—1, 179—88; Wacha Imre 1978²: 78—109, 119—23, 144—58, 167—74 stb.)

2. De nézzük a *tételhangsúly* szakszó bevezetésének és a vele megjelölt fogalomnak, valamint a csak újabban felismert és objektív mérésekkel még nem igazolt jelenségnek a magyarázatát, s azt, miért szükséges mindezzel foglalkoznunk.

Az indokolást kissé távolabbról, a múltba visszatekintve és néhány személyes jellegű aprósággal kell kezdenem.

1964 óta rendszeresen foglalkozom a rádióbemondók beszédével. Ezóta vagyok szakmai továbbképző tanfolyamaiknak egyik tanára. Mint tudjuk, a rádióbemondói beszéd túlnyomórészt reproduktív, illetve interpretatív jellegű: a bemondók mások által írt szövegeket szólaltatnak meg, s ezeket kell a szövegnek (megfogalmazásának, nyelvezetének) és a rádiós szituációnak megfelelő — adekvát — módon, olykor pedig kifejezőbben (hanggal „gyógykozmetikázva”) tolmácsolniuk. (Vö. Wacha 1973², 1974.) Foglalkozásainkon azt vizsgáljuk, elemezzük, mik voltak egy-egy szöveg (hír, kommentár stb.) elmondásakor a hibák; s mi módon lehet, kell, kellene ezeket kijavítani; mik voltak a helyes tolmácsolás megszövegezési, értelmezési, hangtechnikai gátjai. Elsősorban azokat a formákat keressük, azokra az eszközökre ügyelünk, melyek által azt érhetjük el, hogy a szöveg és mondanivalója „ne szálljon el a hallgató feje fölött”, hanem eljusson tudatához. A gátló tényezőket elemezve pedig arra ügyelünk, miképpen lehetne kikerülni az frott szöveg megszerkesztéséből, az írásosságból adódó buktatókat, s a szöveg hangzását a felolvasó hangvételétől a beszéd felé elcsúsztatni.

E munkám mellett — vagy talán kissé ennek következtében is — kezdetek (1967.) óta egyik állandó bíráló bizottsági tagja voltam a Kazinczy kiejtési versenyeknek (Wacha

Imre 1978²: 224—7.). Ezekén a versenyeken a versenyzőknek más által írt — esszészerű (és ez nagyon fontos!) — szövegeket kell kifejező és példamutató módon megszólaltatniuk: a szövegben rejlő gondolatokat a szöveg stílusának, a gondolatok súlyának és az elhangzás helyének, körülményeinek stb. megfelelő módon tolmácsolva. A Kazinczy-versenyek megszólaltatási gondoljai tehát nagyjából hasonlítanak azokhoz, melyekkel a rádió bemondói is küzdenek, más szinten ugyan, más körülmények között és nyelvilleg sokkal igénytelenebb szövegekkel.

Itt is, ott is a szűkebb és tágabb értelemben vett kiejtésnek (hangképzés, ill. mondatfonetikai eszközök használata, beszédritmus a mondaton belül stb.) kisebb-nagyobb gondjait megoldva, gyermekbetegségei ellen küzdve s azokat többé-kevésbé meggyógyítva feltűnt, hogy hosszú ideig tulajdonképpen nem oldottunk meg — igazán — semmit. (Wacha Imre 1978²: 91—158.) Hiszen hiába helyes és jó a hangképzés, az artikulációs ritmus, egyes mondatokon belül a hangsúlyozás, a hanglejtés, a szünethasználat, hiába kifejező a mondatok belső ritmusa, a szöveg egésze nem elmondása, maga a beszéd még sok kívánnivalót hagy hátra: a szöveg egésze sok esetben még mindig nem értelmes, a beszéd nem közvetíti a szövegben rejlő gondolatokat (legalábbis nem súlyuknak megfelelően). A beszéd, szövegmondás olykor csak szépen elmondott, helyes hanglejtésű és hangsúlyozású mondatok sorozatává válik. A mondatok nem állnak össze gondolati egésszé. A szöveg és a gondolat még mindig „elmegy” a hallgatók feje felett, s az csak arra figyel, szép-e, jó-e a szövegmondás, kifogástalan-e a forma, hol a hiba... Nem ügyel azonban eléggé a tartalomra és a belső indulatra. (Horribile dictu: a hibátlan, de szenvtelen szövegmondást olykor többre tartja, mint a hibás, de indulattól, értelemről átfűtött tolmácsolást. Egészében persze nem igaz ez az éles megfogalmazás!)

Ezekre a gondokra is választ keres Deme László 1970-ben a Magyar Nyelvőrben **A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása** című tanulmánya, amelyben a mondatfonetikai eszközök használatának törvényszerűségeit már nem a mondatból, hanem a szövegösszefüggésből, sőt a szövegegészből kiindulva vizsgálja és magyarázza. Ezen felül felhívja a figyelmet a mondatfonetikai eszközöknek a mondatbeli súlyviszonyokból és a mondat be- és megszerkesztett voltából adódó konkomitáns és alternatív használatának törvényszerűségeire. (Deme László 1970¹⁻².) Ebben az időben fejeztem be magam is azt a vizsgálódást, mely az elhangzó beszéd akusztikumával, a szövegfonetikával foglalkozik. (Vö. Wacha Imre 1973¹, 1973², 1974, 1975.)

Deme László megállapításait — sajnos — tökéletesen igazolja a Kazinczy-versenyek sok tapasztalata (de nem egyszer a rádióban, tévében és a közéletben hallható szövegmondások akusztikuma is). A szövegmondásban — különösen ha a Kazinczy-versenyek kezdeti időszakát figyeljük — a mondatfonetikai eszközök használatában nem sikerült túllépni a mondat határain. A kezdeti szövegmondatok, szövegtésen túljutva előbb a szerkezetek helyes hangsúlyviszonyainak érzékeltetését, majd az „írásjeltől—írásjelig” történő szövegmondást figyelhettük meg. A hangsúlyozás, hanglejtés ezen belül volt helyes. 1969—70-től már a mondategészen belül volt jó és kifejező a mondatfonetikai eszközök használata (kivéve a beszédritmust), de maga a szöveg még az 1975 utáni versenyeken is gyakran szétesett különálló mondatok sorozatává. A mondatok nem kovacsoltak lánczá, összefüggő gondolattá. Nem is szólva arról, hogy „a hanggal való építkezés”: az elmondás módjának a szöveg egészére vonatkozó megkomponálása elmaradt. Jeleit a szabadon választott szövegek hallgatása közben megfigyelhettük. Ezeknél azonban az eszközök használata gyakran formális, öncélú, hatásvadász volt és nem funkcionális. Gyakran a szövegbe csak beillesztett, de nem belekomponált. Az intonáció eszközeinek alkalmazásában az volt az egyik fő szempont, hogy használatuk megfeleljen a „kiejtési szabályoknak”. (Vö. Wacha Imre, 1978².)

1970 után mégis lényeges fejlődés mutatható ki. Ennek következménye, hogy például az 1976-i verseny már eléggé hangsúlyozottan veti fel — most már nem a mondatfonetikai eszközök használatának, hanem — a beszédstílusnak a kérdéseit. A versenyek résztvevői ugyanis eljutottak „a szóhangsúlytól a mondathangsúlyon át a szöveghangsúly természetes menetéig [...] Nehézséget jelent még a szöveg jellegéhez kívánatos hangvétel megtalálása és az egész szöveg jellegéhez alkalmazkodó természetes összhata megvalósítása.” Többségük már képes a mondatfonetikai eszközök tagoló szerepét érzékeltetni, de az összekapcsoló szerep még nem eléggé jut érvényre. (Graf Rezső 1976; Wacha Imre 1978²: 189–92.)

Mindebből pedig az az igény rajzolódik ki, hogy nem elegendő már, ha csak az egymáshoz kapcsolódó mondatok mondatfonetikai megoldása hibátlan vagy helyes; most már azt is el kell érniük, hogy a szövegmondók (előbb, majd a beszélők később) a mondat- és szövegfonetikai eszközök együttes felhasználásával érzékeltessék a szöveg egészében meghúzódó gondolatok súlyviszonyait, kifejezzék a gondolat-sor összefüggéseit, hangjuk segítségével jelezzék az egyes gondolatoknak a gondolat-sor egészébe való beépítettségét, beszerkesztettségét és ottani súlyát. A hang tehát ne az öncélúan szép és helyes beszédet szolgálja, hanem feleljen meg a nyelvnek, de a hang és nyelv együttese elsősorban gondolatokat és érzelmeket fejezzen ki. (Vö. Wacha Imre 1978²: 192.)

Ezeknek az igényeknek és gondolatoknak kialakításában — Deme László felismerései nyomán — meg is kezdődtek azok a vizsgálatok, melyek a szöveg felől közelítették meg a mondatot, s megpróbálták feltárni a mondat-szerkesztés törvényszerűségeit, s ezek alapján kísérletet tettek a mondat-szerkesztés olyan szempontjainak, kialakítására, melyek figyelembevételével a megszerkesztett mondatok láncolata minél inkább kommunikatív lehet, akár írásban jut el az olvasóhoz, akár írásból hangosítva a hallgatóhoz. (Vö. pl. Deme László 1971, 1972; Békési Imre 1973–4, 1974^{1–3}, 1975; Deme László 1976, 1978^{1–2} stb.)

3. Ezeket a tapasztalatokat Deme László a laikus nagyközönség számára a Szónokok, előadók kézikönyvében (Deme László 1974: 116–51.) és a Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség c. kötetben (Deme László 1973³: 86–113) összegezte. A hangosítás, hangzás kérdéseiről itt viszonylag keveset szól — másutt is inkább a mondhatóság és az értelmezés kérdéseivel foglalkozik, pedig — azt hiszem — sokunknak éppen a hangzás, hangosítás jelenti a legfőbb gondot, különösen, ha a szöveg „szent”, tehát megváltoztathatatlan. Annál inkább, mert sokfelől hangzik el a vád helyesen, értelmesen felolvasó bemondók, előadóművészek és mások ellen, hogy szövegmondásuk nem él, csak felolvasás, pódiumszerű recitálás, nem beszéd, hogy a szöveget csak „közlik”, de nem „mondják”; a gondolatok olykor szétesnek mondatokká; nem fűti át a szövegmondást az értelem és az érzelem. S a Kazinczy-versenyeken is — a korábban már idézett elismerő megjegyzések mellett is — vissza-visszatér ez a gond. (Vö. pl. Graf Rezső 1973; Wacha Imre 1973^{1–2}, 1978².)

Az ilyen írásos vagy csak szóban elhangzott megjegyzések háttérében (hogy t.i. a versenyzők szövegmondása nem volt kielégítő, mert nem építkeztek eléggé a hangjukkal) az lehet, hogy a vizsgálatoknak és a szövegelemzéseknek többsége a mondathoz közelített a szöveg felől, de nem a gondolathoz és főleg nem annak súlyához, beszerkesztettségéhez és helyéhez viszonyítva. Igaz, a mondatot most már nem mint a legnagyobb, hanem mint a legkisebb egységet vizsgálták. Azt is vizsgálták — főleg Deme elemzéseire gondolok —, hogy pl. a szimultán mondatban egy-egy tömbösödő, szinteződő szó-szerkezetben rejlő információ főfunkciós-e a mondat egészében vagy sem, azaz fontos információt hordoz-e vagy sem. Az ilyen mondatokra gondolok:

„Tűnődéseim élén magától adódó, sőt magát kínáló címként leginkább ez állhatna: Nyelvünk és kultúránk a világban. Ezt terveztem eredetileg magam is. De csak addig, amíg a múlt év augusztusában Budapesten tartott III. Anyanyelvi Konferencia nyomtatásban megjelent anyagával — amelyről alább beszámolni szeretnék — közelebből meg nem ismerkedtem. [...] Így történhetett meg, hogy most, amikor a kongresszusok, konferenciák anyagát tartalmazó kiadványok sorába egyébként »szabályosan« illeszkedő, Imre Samu, Maróti Gyula és Szende Aladár gondos munkája folytán szépen összeállított és szerkesztett kötetet kézbe vettem, hamarosan azt éreztem: valamiféleképpen »szabálytalan« közegbe kerültem.” (Élet és Irodalom 1978. szept. 9. 1.)

Vagy: szintén olvasónak szánt szövegben, de még felolvasásra is alkalmasan:

„Aki a rádióban vasárnap reggelenként el-elhangzó Nagy családok című érdekes és nyelvi szempontból is tanulságos sorozatot meghallgatja, aggasztó tüneteket észlel. (Péchy Blanka: Beszélni nehéz! Magvető 1974. 92.)

Az első kritikus mondatban 11 szavas, 4 szintű alárendelő szerkezeti tömb található, a másodikban 22 szóból álló tömb, az alárendelésen belül halmozódással. A harmadikban 12 szóból álló tömb található.

Az is igaz, hogy a kutatás ezen is túllépett, mert nem önmagában vizsgálta a mondatot, hanem a mondatok láncolatában. Elemezte a mondatoknak egymáshoz való viszonyát is — egymásutániségükön belül — különös tekintettel a hangosításra, a hangzásra, a kommunikációs, információs értékre és viszonyokra (pl. az adó és befogadó szerepe, tevékenysége stb.). (Vö. Békési Imre idézett műveivel.)

Mindezek ellenére elkerülte a vizsgálók figyelmét (éppen talán a megszerkesztettség és beszerkesztettség elemzése következtében) nem a mondatokat alkotó kisebb (szó)szervezetek, mégcsak nem is mondategységek, hanem a mondategységek súlyán a vizsgálata, elemzése. Méghozzá nem is egymásutánjuk sorozatában, hanem a szöveg-egészben és a szövegösszefüggésben (ti. a gondolatsor bemutatásának, kifejtésének összefüggéseiben) betöltött szerepe és súlya. Különösen fontos pedig ez a kérdés a hangoztatás gondjait illetően.

A Kazinczy-versenyeket elemző tanulmányban (Wacha 1978²: 166—205) megpróbáltam bemutatni, mire is gondolok. Ma már — több mint egy év elmúltával — úgy érzem, hogy akkor a választ nem tudtam megadni, mert magam sem tudtam túljutni azon a szemléleten, amely ugyan a szöveg egésze felől közelít a mondathoz, s a mondatot már nem úgy látja, mint az alatta levő nyelvi állománynak legnagyobb egységét és legmagasabb szervezetszerű formáját, de a mondatot még/már úgy tekinti, mint a nála nagyobb egységnek, a szövegnek legkisebb részét. Igaz, olyan részét, mely önálló szemeket alkot, de szemei láncszerűen összekapcsolódnak. Láttam ugyan, hogy a lánc elindul valahonnan, s hogy el is jut valahová, de csak a láncot és az irányt láttam. Arra még nem jöttem rá, talán azért, mert csak rövid láncot vizsgáltam, hogy — bizonyos műfajokban ugyan! — a kommunikációs tevékenységben nem csak lánc van, hanem láncolat is; s ez a láncolat olykor több vékony láncocskából tevődik össze, s a láncolat egészében vannak különösen erős szemek is, melyek a láncocskákat összefogják.

Ezek a szövegben a kulcsszerepű mondatok (különösen a hosszabb és a sajátos műfajú szövegekben). Talán azért kerülhette el ez a kutatás figyelmét, mert az 1978-ban megrendezett szövegtani kongresszus előtt (vö. Szathmári 1979) alig-alig foglalkoztak hosszabb szövegegészszel. (Sok időt s közzétételekor nagy terjedelmet kíván ez a munka.) A kulcsszerepű mondatok is bele vannak szerkesztve a szövegegészbe, de súlyukban a többi mondat fölé emelkednek. S ha az informálás, kommunikálás folyamatát tekintem — egészében —, akkor azt mondhatom, hogy a tulajdonképpeni mondanivalót volta-

képpen ezek viszik előre, a mondanivaló lényegét ezek hordozzák, s a többi mondat mintegy ezek miatt (kifejtésük, indokolásuk végett) került bele a szövegbe. (Vö. Békési Imre idézett cikkeivel.) Az ilyen, súlyukban a többi fölélnövő mondatokat szokás a fogalmazás tanítása, a szerkesztéstan oktatása során *tételmondatnak* nevezni. (Vö. Teresyéni Ferenc 1960: 18–27.)

Hadd kockáztassam meg azt az egyéni véleményemet, hogy tulajdonképpen valahol itt keresendő beszédművelésünknek és a szövegtani kutatásoknak egyik alapbántalma, s eredménytelenségének egyik oka. (És a kiejtés művelésében az egyhelyben topogás egyik oka is.) Ott tudniillik, hogy hiába indultunk el a mondaton túlra a szöveg felé, tulajdonképpen mégsem tudtuk átlépni a mondat határait. Legfeljebb csak annyiban, s ez sem kevés, hogy most már a szöveg egésze, a beszédmű felől közelítünk a mondat vagy inkább az egymásután következő mondatok irányába. *Vizsgálódásunk középpontjában* — főleg a hangzás tekintetében — még mindig csak a *mondat áll*. Vagy legfeljebb az egymás után következő mondatok sora.

Érthető ez az eljárás — bizonyos mértékig —, hiszen minden, ami a szövegben megvan, az a mondatban — a mondatok sorozatában, a szavak sorozatában, sőt a szavakban, a szavakon — realizálódik. Gondoljunk csak arra, hogy a szakaszhangsúly is szóhangsúlyként fogható meg; a mondathangsúly a legerősebb szakaszhangsúly, s mint ilyen a mondaton belül az egyik szóra eső legerősebb szóhangsúly (nyomaték vagy dinamikai többlet, illetőleg dinamikai és melodikus emelés együtt, mindegy). És az ezzel bevezetett lejtési egységnek legmagasabbra kerülő része — a mondat dallamvilágán belül.

Igen ám, de az újabb mondatfonetikai kutatások s korábban a mondattani kutatások, (vö. Deme László 1971.) felismerték, hogy amint a mondatban a szószerkezetek tömbösödnek és szinteződnek, ugyanúgy tömbösödnek és szinteződnek — a mondaton belül — az intonáció kifejező eszközei is (konkomitáns és alternatív használat). (Vö. Deme László 1970¹²; Wacha Imre 1978²: 166–88; Deme László 1979.) Erre a tényre már utaltam, az ilyen típusú mondatokat emlegetve, mint: „A Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara és Énekkara . . .” stb.

De ahogy a szövegben a magasabb szervezettségű egységek felé haladunk a kisebbek felől, vagy visszafelé a nagyobbak irányából, tapasztalhatjuk, hogy nemcsak a szó szerkezetek tömbösödhetnek (a mondatban), hanem (a nagyobb egységben, a szöveg egészben) a gondolatok is (és természetesen a gondolatokat hordozó mondatok is). Ebből következik, hogy a szöveg szintjén gyakran egy-egy gondolat tömböt éppúgy egészében kell kiemelni (ha azt akarjuk, hogy a beszéd folyamatban megkapja az őt megillető helyet és súlyt), mint a mondat szintjén, a kisebb egységben a szó szerkezetet. (Azaz a láncolatot összefogó erősebb láncszemet.)

Lehetséges-e ez, mikor a kiemelő eszközök a legkisebb egységekben és egységeken realizálódnak? Az a gond tehát, miképpen lehet ezeket a „góccokat” hanggal „kihozni”, mikor az emberi beszédhangnak csak azok az eszközei vannak, amiket eddig is ismertünk, s amelyeknek nagy részét már a mondaton belül is felhasználjuk és — esetleg — kihasználjuk; miképpen lehet velük bekezdésnyi vagy szövegegésznyi egységből hanggal is kiemelni a tételmondatot (tétलगondolatot) — s ez mint mondat is jó legyen hangzásában is! —, vagy pedig „tételmondattá” álljon össze több, egymástól távolra szakadt (távol elhelyezkedő) szövegrészlet. Azt hiszem, itt lehet nagy szerepe az intonációs eszközök tömbösödésének és szinteződésének, és még valaminek: az eszközök újszerű, szokatlan csoportosításának. Ezt azokkal szemben kell hangsúlyozni, akik a szöveget egyes, önálló mondatok egymás után rakott sorozatának tekintik; s az egyes mondatok mondatfonetikai eszközeinek „helyes” használatát, hangsúlyviszonyait az egésznek tekintett mondatok önálló kimondása alapján próbálják megállapítani, s a mondatfonetikai eszközök használatát csak a hangsúlyozásra korlátozzák.

4. Foglaljuk össze s próbáljuk példákkal megvilágítani, ami az eddig elmondottakból következik.

Mindenki számára, aki a beszéd gyakorlatával csak egy kicsit is foglalkozik, s a beszéd elméleti kérdéseit is ismeri, s ráadásul rendszeresen tart (hosszabb lélegzetű) előadásokat, világos, hogy gondolatainkat hordozó, kifejező mondatainkban nem egyformán fontos és súlyos minden szó, kifejezés, szó szerkezet. Az is, hogy a hallgató számára a felfogás és a megértés (percepció és appercepció) érdekében a különböző súlyú részeket és a mondatokat alkotó szerkezeteket meg kell különböztetnünk, el kell különítenünk. Sőt az is, hogy nemcsak a mondaton belül, hanem a mondatok sorozatában és a mondatok egymásutánjában ügyelnünk kell az ismertnek és az újnak, a fontosnak és a lényegtelennek, a magától értetődőnek elkülönítésére, viszonyainak jelzésére. (Tudjuk, ezek szabják meg és szabályozzák a mondatfonetikai [intonációs] eszközök használatát.)

Ha most már a mondatokat nem csak magukban, s nem is csak egymásutánjukban vizsgáljuk, hanem a szövegegészben vagy a beszédműben (illetőleg annak kisebb-nagyobb egységeibe való beépítettségükben), s az ott betöltött szerepüket és súlyukat figyeljük meg, láthatjuk, hogy bizonyos szövegtípusokban, jobban mondva *bizonyos közlés-fajtákban* (pl. az értekező prózában, a magyarázó vagy kifejtő, érvelő, bizonyító, vitázó jellegű szövegekben, de — talán — nem az elbeszélőkben, leírókban — ez még további vizsgálatot igényel) a mondatok között is különbségek vannak, mégpedig a szövegben betöltött súlyukat, fontosságukat tekintve. Vannak ugyanis olyan mondatok, amelyeket nyugodtan elhagyhatnánk a szöveg lényegi mondanivalójának, fő gondolatainak sérelme nélkül, mert nem hordoznak fontos, lényeges tartalmat — legalábbis a mondanivaló tekintetében nem —, legfeljebb szemléltetik, részletesebben kifejtik, magyarázzák, elisméltik, kerekké teszik más mondatok gondolatait, információját. Ugyanakkor találunk olyan részleteket, mondatokat, amelyek tulajdonképpen az egész szövegnek vagy egy-egy gondolati egységnek a magvát sűrítik magukba: szinte definíciószerűen összefoglalják, megfogalmazzák a mondandó lényegét. Minden, ami előttük áll vagy hangzott el, hozzájuk vezetett el, s minden folytatás csak miattuk fogalmazódott meg. Olyan „esszenciái” a gondolatnak, melyek megelőznek (s ezért indokolnak) egy kifejtést, vagy pedig lezárnak, összegeznek egy gondolatsort, és együttesükben a szöveg gerincét alkotják. (Vö. Deme 1959; Hernádi 1969; 1976.) (Talán lehetne gerincnyomatékos résznek nevezni őket!)

Ezek a tételmondatok többféleképpen helyezkedhetnek el a szövegben, illetőleg a gondolati egységben.

a) A Bárczi Géza Nyelvművelésünk című kötetéből vett bekezdésnyi részletnek a „leglényege” a bekezdés vége felé található egyetlen, hosszú és bonyolult mondat. (A szövegben ritkítással és dőlt szedéssel jelezzük ezen az egyetlen mondaton belüli súlyviszonyokat.)

„Mindenkiben, aki szívén viseli anyanyelve sorsát, kell élnie többé-kevésbé tudatosan egy nyelvi eszménynek. Sokszor kérdezik — nem szakmai oldalról is —, mi is valójában ez a nyelvi eszmény. Vajon nem csak szépen hangzó szó, de ködös fogalom, melyen használói sem igen tudják, mit értsenek. Pedig a nyelvi eszmény egyáltalán nem valami ködös, rendkívüli tudományos kiötöltség. Mindenki, aki megállapítja például Móra Ferencről, hogy nyelve szép, ízesen magyaros, vagy kipécézi a mindennapi használatban egy-egy nyelvi fonáságot, ezzel máris elárulta, hogy él benne, ha esetleg homályosan is, egy nyelvi eszmény amelyhez hasonlítja azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekről ítéletet mond. Az egyénben élő ilyen eszménynek kétségtelenül lehetnek és valószínűleg vannak is szubjektív elemei, de bizonyos, hogy tárgyilagos szemlélettel is meg lehet találni azokat a vonásokat, melyek kiemelten jellemzik. A nyelvi eszmény egy olyan magyar nyelv, — mind a művészi igényű írásművekben (s elsősorban ezekben), mind pedig a nyelvhasználat minden egyéb területén, a tudományos okfejtésekben, a mindennapi beszédben és a kérész életre szánt írásokban is —, mely éppen őrzi a maga

hagyományos, értékes tulajdonságait, azaz a tömörséget, a finom árnyaltságot, a világos szabatos hangzást, továbbá a rugalmasságot, mely magában foglalja nemcsak a különféle műfajokhoz, hanem a megváltozott igényekhez való simulást, anélkül, hogy szakítania kellene ősi jellemével. Ezek persze általánosságban jellemzik nyelvünket, a tovább bontásban ki kell keresnünk azokat az eszközöket, melyek segítségével az említett erények megvalósulnak, tehát a nyelv egész felépítését, hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét. [...]” (Bárczi Géza: Nyelvművelésünk. Gondolat, 1974, 24—5).

Láthatjuk, hogy a kiemelt mondat több, mint egy egyszerű mondat a bekezdés mondatainak láncolatában. Ezért a mondatok sorozatából ki kell emelkednie akkor is, ha a szöveget nem olvassuk, hanem megszólaltatjuk. Mivel pedig a kiemelésre beszéd közben csak a mondat- és szövegfonetikai eszközöket használhatjuk fel, ezeknek az eszközöknek másfajta csoportosítására lesz szükségünk, mint amilyenekhez eddig (a kiemelési szabályok hagyományos szemlélete alapján) hozzászoktunk.

b) Bálint György *Intelme*k kezdő felháborodókhoz című írásának következő részletében a szerző mondanivalójának tétलगondolata beleépül az egész szövegbe: mintegy elosztva húzódik végig a gondolati egységen, körülveve kevésbé lényeges gondolatoktól, részletektől. (A gondolati pilléreket alkotó mondatokat kurziválom):

„*Mi háborítja fel a szellem emberét? Semmi esetre sem személyes ügy.* Ez csak bizonyos gyakorlati reflexet válthat ki belőle, haragot, irigységet, esetleg taktikus lépéseket. Hozzájárulhat ez is a felháborodáshoz, de — önmagában nem elég. *Valami személyentűli kell hozzá, valami általános elvi.* Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: *a tömegnél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi, oszthatatlannal egy.* Az entellektüelnél, akinek gondolkozása és munkája magányos jellegű, *más a helyzet.* A tömeg személyes sérelme az ő számára elvi sérelmet jelent, és csak ezen keresztül válik személyes élménnyé. *A tömeg ügye az ő személyes ügyévé lesz — ha az az segíti a megfelelő elvi funkció, a felháborodás.* Csakis így érthető, hogy vannak jómódban élő szellemi emberek, akik az éhező tömeg ügyének harcosaivá lesznek, és vannak nyomorgó szellemi emberek, akik rongyos ruhában, kínosan összekolbált két pengővel a zsebüken is a birtokon belül levők hívei maradnak. Újra meg újra vessétek emlékezetekbe, ifjú entellektüelek: nem a személyes sérelem a döntő. Emlékezzetek néhány híres, szociális író esetére? Személyes sérelmük vitte őket a tömeg közelébe, ahelyett hogy a tömeg sérelme vált volna, az elv közvetítő közegen keresztül, az ő személyes ügyükké. Idővel valahogy belefáradtak a sértődésbe, melyre már kevesebb okuk is volt. Személyi ügyeik javultak, és ők megkötötték a maguk különbékéjét. *Íffjú entellektüelek, okuljatok a példájukon. A ti felháborodástokhoz elvi alap kell, sőt, bizonyos fokig elméleti alap.* Nincs magasrendű felháborodás elmélet nélkül. Tudni kell bizonyos dolgokat: csakis így háborodhattok fel egy hazug ember, egy csúnya szobor, egy pongyola gondolat vagy egy hazug, csúnya és pongyola társadalom ellen.” (Bálint György: *Intelme*k kezdő felháborodókhoz. A toronyór visszapillant. Bp. 1966. Magvető 1: 689—90.)

Ha igazán helyesen akarjuk megszólaltatni akár Bárczi Géza, akár Bálint György szövegét, hangunkkal úgy kell építkeznünk, hogy a szövegnek egyetlen fontos része se vesszen el, a legfontosabb része azonban mindenképpen kiemelkedjék a szövegből, s a hallgató megértse, majd meg is jegyezze.

A szöveg megszólaltatójának azonban tulajdonképpen nincsenek más eszközei, mint amelyeket eddig is ismertünk: a mondat- és szövegfonetikai eszközök. (Rendszerezésükre, funkcióikra l. Wacha 1973¹, 1978²: 175—88.) Csakhogy ilyen nagy gondolati (s következésképpen hosszú) nyelvi egységben azonban már nem elegendő az önálló mondaton belül szokásos és „szabályos” használatuk ahhoz, hogy a szövegegészből megfelelő és érzékelhető módon ki tudja emelni a leglényegesebb részeket.

Ehhez az erőteljes ritmusváltás eszközeire van szüksége a beszélőnek. Arra, hogy a hangsúlyozás, hanglejtés és tempóváltás nyújtotta eszközöket mintegy összesítve, „agyon-

vagy túlhasználva", esetleg „szabálytalanul” alkalmazza. Az ilyen mondatoknál éppen az eszközök sűrítése, a „rendhagyó”, a normától eltérő használat segíti elő az elválasztást, a többi eszköz és rész fölé emelést.

c) Olvassuk el figyelmesen a következő részletet Marx Györgynek Vár a Tau Ceti népe c. tanulmányából. Érzékelhetjük, hogy — noha egy nagyobb műnek részlete — tulajdonképpen kerek egész: magában is önálló beszédműnek, gondolati egésznek tekinthető.

„[I/1:] A csillagközi tér sötét óceánján ember önerejéből nem kelhet át. [I/2:] Legfeljebb képernyőn láthatja a távoli bolygón élő testvér-lényeket, Morse-jelekből sillabizálhatja ki matematikájukat és költészetüket, de nem szívhatja magába az idegen világ illatát, nem vegyülhet el az idegen város forrágatagában. [I/3:] Olyan ez a korlátozás, mintha azt kínálnánk barátunknak egy itáliai út helyett: olvasson Petrarca-versfordításokat, és nézegessen olaszországi képeslapokat.

[II/1:] A korlátozó okot ismerjük: a Földről elszakadt rakéta elveszti támaszát. [II/2:] Magánosan halad az űrben. [II/3:] Gyorsításhoz, lassításhoz, irányváltozáshoz magának kell támaszt teremtenie, és ez a támasz, a kifúvott gázfelhő, igen szegényes.

[III/1:] Ez azonban csak addig van így, amíg egymaga akar manőverezni az űrhajó. [III/2:] Egy Földre támaszkodó sugárforrás (pl. lézer-készülék) energianyálábjával hátulról megtolhatja, felgyorsíthatja az űrhajót, akár a fénysebesség közelébe. [III/3:] A hatások — a technikai megvalósítás nehézségeit most nem tekintve — nagyon jó lehet, hiszen a visszalökés impulzusát most a Föld fogja fel. [III/4:] A célhoz közeledő űrhajó magát fékezni sem képes. [III/5:] Szükséges, hogy a fogadó fél — talán a Tau Ceti népe — hasonló sugárnyalábbal lefékezze az érkező űrhajót, majd a látogatás után a vendégbolygóra támaszkodó sugárral indítsa hazatartó útjára.

[IV/1:] Nem a technikai részeket a fontosak. [IV/2:] Az elvet szeretném hangsúlyozni: néhány ember által vezetett rakéta nem képes átszelni a világtér óceánját, az impulzus és energia megmaradásának törvénye lehetetlenné teszi az egyoldali akciót, az erőszakos inváziót. [IV/3:] Két egymást értő és egyet akaró civilizáció azonban még a csillagközi óceánon is elérheti egymást. [IV/4:] Ha két értelmes nép önerejéből felépíti saját maga civilizációját, ha rádióval felkutatja társát, ha a fejlettebb a maga szintjére emeli a fejlődőt, megtanítja saját technikájára — akkor esetleg személyesen is átkelhetnek az egyetértésben épített hídon.” (Marx György: Vár a Tan Ceti népe. In: Jövünk az Univerzum. Bp. 1969. Magvető Könyvkiadó 376 — 79. nyomán.)

Érdemes megfigyelni, miként építi fel a szerző az elibénk tárt gondolatsort, hogyan szerkeszti meg, milyen logikai rendben közli mondanivalóját.

A középiskolában a magyar órákon, de már az általános iskolában a fogalmazás-órákon annyit minden diák megtanul, hogy egy-egy fogalmazás megírásakor (azaz ha kerek egészként akarja elmondani őket), gondolatait rendeznie, csoportosítani, végül rangsorolnia kell. Ha nem több, hát legalább három nagy csoportba: bevezetés, tárgyalás, befejezés. Tudjuk, hogy a bevezetés tovább tagolódhat. Lehet benne megszólítás, hangütés, a figyelem felhívása, a cél kitűzése, a tétel kimondása stb. A tárgyalás is több részből állhat kifejthetünk, bizonyíthatunk benne egy vagy több tételt, állítást, következtetéseket vonhatunk le, más tételeket cáfolhatunk, ellenérveket sorolhatunk fel stb. Az sem ismeretlen, hogy a befejezést is lehet kisebb részekre bontani. Helyet kaphat benne a konklúzió, azaz a tanulságok összegezése, levonása, a határozat kimondása, az elbúcsúzás stb.

Ez az a sablon, amelyet általában szerkesztéstan néven meg szoktunk tanulni. De viszonylag ritkán alkalmazzuk (főleg az előszóban).

Marx György is többé-kevésbé ezt a szerkesztésmódot követi, még írásának ebben a kis részletében is. Az első bekezdésben tulajdonképpen mondandójának lényegét közli: az ember önerejéből nem juthat el más világba. Egy kiegészítéssel folytatja: legfeljebb közvetett úton szerezhet róla tudomást. Mindezt egy hasonlóan látja meg: olaszországi út helyett Petrarca-fordítások olvasása, képeslapok nézegetése.

A második bekezdés az okot magyarázza meg, miért nem juthatunk el más bolygóra: kevés az űrhajó energiája.

A harmadik bekezdés az előző gondolatait viszi tovább, új szempontokkal egészíti ki: kifejti a nehézségeket, egyben azonban a technikai megoldásokra is rávilágít: ha a Földön kívülről is segítséget kap az űrhajó, áthidalható a két világ közötti távolság.

A negyedik szakasz a tanulságot mondja ki: két világ összefogva, közös erővel még a csillagközi óceánon át is elérheti egymást, ha megteremti ennek előfeltételeit.

Ha ezek után a logikai felépítést is megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a tulajdonképpeni bevezetés az első bekezdés. Ez egy állítást, egy tételt mond ki. (Lényege az első mondat. Ez az ún. tételmondat.) A tárgyaló rész a második és a harmadik szakasz. Ez részben magyarázza a bevezetésben kimondott tételt, részben pedig újabb állítással és ennek bizonyításával egészíti ki. A befejezés pedig a szöveg negyedik bekezdése. Ez a gondolat sor eredményét összegezi, a konklúziót tartalmazza.

Ha mindezt megfigyeljük, megértettük Marx György gondolkodásának menetét. Tovább léphetünk. Megvizsgálhatjuk, milyen nyelvi eszközökkel fejt ki a szerző a gondolat sorát.

A gondolatokat hordozó nyelvezet két nagy nyelvi rétegbe (és stílusrétegbe) sorolható: a szaknyelv kifejezései alkotják az egyiket, a szépirodalom és köznyelv fordulatai pedig a másikat. A kettő ötvözetéből választékos értekező prózai (esszé) stílus bomlik ki, mely mondattani, és ennek következményeképpen dinamikai és ritmikus szempontból is érdekes képet mutat:

Az első bekezdést egy viszonylag rövid kijelentő mondat indítja [I/1]. Ebben a (mondattanilag) egyszerű mondatban már összekapcsolódik a két nyelvi réteg, hiszen a szerző a *csillagközi tér sötét óceánjára* beszél; a szaknyelvi kifejezést az irodalmi nyelvből vett metaforává alakítja át. A második mondat [I/2] hosszabb, bonyolultabb halmozás. Tulajdonképpen ellentétes mellérendelő összetett mondat, mely két nagyobb, önmagában is két-két arányos egységre bontható tagból áll. Az ellentétpárnak mind az első fele, mind a második része két-két párhuzamosan mellérendelt kapcsolatos tagmondatból áll. Ebben ismét egymás mellett fut a két nyelvi réteg szókincese (*morze-jelekből sillabizálhatja ki . . .*). Ez a mondat bizonyos mértékig az első mondat állítását módosítja. Végül az egész bekezdést egy szemléletes hasonlat világítja meg: „*Olyan ez a korlátozás, mintha . . .*” Ez a mondat egyébként egy főmondatból és további láncolatossággal majd halmozott mellékmondatok sorából áll. Ezek szinte hozzátoldásszerűen követik egymást [I/3].

A második és harmadik bekezdés nyelve szakmaibb töltésű, mint az előző. Legfeljebb egy-egy, de nem több szokatlan szó szerkezet billenti némiképp az irodalmi vagy a köznyelv stílusa felé. (*A kifúvott gázfelhő igen szegényes. A szegényes szakmai szempontból nem éppen pontos, mégis tökéletesen világos kifejezés.*) A mondatok szerkezete a második bekezdésben eléggé egyszerű és világosan tagolt. Az első mondat [II/1] mellérendelő összetett mondat, második tagmondata kifejtő magyarázó. A második [II/2] egyszerű bővített, a harmadik [II/3] mellérendelő összetett mondat. Ennek első tagmondatát jól ritmizálható felsorolás indítja. Második tagmondatában egy közbeékelődő értelmező pergeti meg kimondásának ritmusát.

A harmadik bekezdés mondatai már bonyolultabbak. Első mondata [III/1] egy időhatározói mellékmondatral záruló összetett mondat. A többi is bonyolultabb, mint az előző bekezdéseké; közbeékeléseket, felsorolásokat tartalmaznak. Noha mindegyik eléggé hosszú, apróbb mondat egységekre, ezért kisebb ritmikai egységekre tagozódnak. E ritmikai mondat egységek hossza azonban változatos, tehát a mondatok változatos, lüktető ritmikai képet adnak. Érdekes még az is, hogy a bonyolultabb összetett mondatok közé [III/1., 2., 3., 5.] beleékelődik egy egyszerű mondat [III/4.]. Ennek nyugodtabb tempója ritmusváltást idéz elő az összetett mondatok pergő, lüktető tempójához képest.

A lezáró részben, a befejezésben (ez a negyedik szakasz), mely egyben az összegezés is, megint szaporodnak az átvitt értelemben használt szavak, kifejezések. Enyhítik a

szakmai jelleget, közérthetővé teszik a gondolatot. Viszont ennek a szakasznak mondatai a legváltozatosabbak. Itt találjuk meg az egész szöveg egyik legrövidebb mondatát [IV/1], de a leghosszabbat is [IV/4]. Ha a mondategységek és a mondategész viszonyát nézzük, ebben a bekezdésben a legváltozatosabb a kép. Következésképpen ennek a bekezdésnek a ritmusa a legváltozatosabb, leginkább lüktető.

A mondatok szerkezetéből (hosszából, tagoltságából) adódó ritmusképlet felett ott áll a szöveg szerkezetéből (felépítéséből) és a tartalmat hordozó mondatoknak a szövegben betöltött szerepéből, logikai súlyából és a szövegben — a mondatok sorozatában — kapott súlyából adódó szerkezeti és logikai ritmus.

A szöveg tehát három nagy ritmikai (mert logikai) egységre oszlik. A bevezetésnek felfogható első bekezdés az egyik, a tárgyaló résznek megfelelő második és harmadik bekezdés a második. (Ez azonban önmagán belül két kisebb egységre is felbomlik!) Végül az összegező negyedik bekezdés a harmadik nagy ritmikai egység. Ezeket hosszabb szünettel és a beszédtempónak, a beszédritmusnak a megváltoztatásával különítjük el.

Elősegíti az egyes szerkezeti egységek közötti ritmusváltást és az egységek elkülönítését az a belső ritmus, amely — a mondat szerkezetekből adódó ritmusból és ezen felül — a mondatoknak a bekezdésben (logikai egységben) betöltött súlyából adódik.

Az első bekezdésben tulajdonképpen az első mondat [I/1] a legsúlyosabb. Ennek átlagos tempója lesz a leglassúbb, ennek legerősebbek a hangsúlyai, tehát ennek legnagyobb a tagoltsága, s ezért a legpregnansabb a lüktetése. Hozzá képest a második mondat [I/2] kevésbé fontos. Éppen ezért némiképp felgyorsul. Ritmusa pergőbb, ritmikai egységei már nem az egyes szó szerkezetek, mint az első mondatban, hanem a mondategységek (tagmondatok). Egészének dinamikája kisebb az előző mondaténál, a hangsúlyok is gyengébbek. A lejtés a mondategységeket fogja össze, nem a hangsúlyszakaszokat. A mondanivaló tekintetéből legkevésbé lényeges a bekezdés utolsó mondata [I/3], mely tulajdonképpen magyarázó jellegű hasonlat. Irama — mint mellékesé — a legpergőbb, hangereje, tagoltsága a legkisebb.

Használó felépítésű és tagolódású a szünet után következő második bekezdés is. A legfontosabb, ezért a legsúlyosabb mondattal indul [II/1]; ez a leghangosabb, leglassúbb, legtagoltabb. A valamivel gyorsabb, de kisebb súlyú mondat követi [II/2], melyhez hozzácsapódik — a pontot szinte eltüntetve — a bekezdést lezáró legsúlytalanabb, legpergőbb mondat [II/3], jóllehet ennek utolsó tagmondata egy kissé lelassul. Ugyanis ez már átvezet a harmadik bekezdéshez, melyet ismét egy súlyos, tehát erőteljesen tagolt, lassú, nyugodt ritmusú mondat [III/1] indít. A továbbiakban azonban már csak a közbevetések megperdülő irama, elsúlytalanodó hangereje ad ritmusváltást, mert a bekezdés többi mondata [III/2–5] az átlagos súlyú mondatok közepes, átlagos hangerejével, tagoltságával, dallamával és tempójában szólal meg.

Ezeket ismét ritmusváltás választja el a negyedik bekezdéstől, mert ezt hosszabb szünet után két tagolt, lassú lejtésű mondat vezet be [IV/1–2], majd némi gyorsulás után [IV/2–3] egy nagyon, viszonylag rövid hangsúlyszakaszokon tagolt, erősen hangsúlyos, lassú iramú, hosszabb összetett mondat [IV/4], az egész szövegnek az összegezése zárja le olyformán, hogy ez az utolsó mondat tulajdonképpen már nem is tételhangsúlyos mondat, hanem szöveghangsúlyossá válik, mint nem egy írásban az a rész, mely a fő gondolatot hordozza.

5. Mi következik mindezekből? Nem több, csak annyi, hogy meggyőződéseim szerint 1. a helyes hangsúlyozás, hanglejtés, beszédritmus törvényeit nem elegendő önmagukban, s különösképpen nem a hangsúlyozásból kiindulva vizsgálni, arra szűkíteni. (Ez nem új dolog.) 2. A mondatfonetikai (intonációs) eszközök használatának törvényszerűségeit nem szabad — mert nem elegendő — csak magában a mondatban, s csak magából a mon-

datból kiindulva vizsgálni és tanítani. (Ez sem új). 3. Éppígy nem elegendő az intonáció eszközeit és az intonálás törvényszerűségeit csak a mondatok egymásutánjából, egymásutánjához viszonyítva vizsgálni, magyarázni és tanítani, hanem 4. csak a szövegegész és a szövegegész összefüggéseinek vizsgálata, elemzése alapján. Ebből következik az is, hogy 5. ami esetleg a mondat és a mondatok egymásutánjának szintjén a formális szemlélő számára esetleg helytelenségnek, logikátlanságnak tűnik, az a szövegegész szintjén már nem az, sőt csak az a jó. Éppen ezért azt hiszem, 6. magasabb irányból újra kiindulva sokaknak revízió alá kell fogniuk az intonációs eszközök használatának kérdéseit (különösképpen a mondatfonetikai eszközök helyes—helytelen használatáról alkotott nézeteiket), mert ezek törvényszerűségeinek megállapításában a dallamvilág és a beszédritmus, de főleg az emfázis meg a nagyobb összefüggés, a közlési szándék fel nem kutatott területeinek megismerése sok meglepetéssel járhat. Nem szólva arról, 7. milyen változásokat idézhet elő a beszédben az egyéniség átsugárzása. Aligha szabad egy vélt nyelvi helyesség érdekében uniformizálni az egyéniséget, kiiktatni az emfázist. Végül 8. még egy idevágó tanulság: ha magától a nyelvtől nem lehet minden körülmények között megkívánni a teljes egyértelműséget, nem szabad megkívánni az intonációs eszközöktől sem. A nyelv szerencsére van annyira redundáns, hogy különleges biztosítókkal rendszerint megakadályozza — kisebb lapszusok esetében — a félreértést. A beszéd hallgatói, a beszédpartnerek is gondolkodnak annyira a beszélővel együtt, hogy a kisebb elcsúszásokat (hangsúlyeltolódás stb.) automatikusan helyreigazítják. Ez lehet a magyarázata annak, hogy senki sem érti félre az ún. álvonatkozói mellékmondatokat („A vonat nekiment a teherautónak, mely az árokba borult”), és még soha sem sikerült első olvasásra és hallásra megéreztetnem a komikumot Fekete Istvánnak ebben a mondatában:

„Az történt, hogy egy szép, csendes nyári estén nagymama szobájában, a nyitott ablak alatti kis asztalon éppen Csejte vár asszonyáról olvastam, szinte reszketve a történetektől, mert a hetedik csodaszép szüzet éppen akkor ölelte magához a fürdőkád végében a »vasszűz« (ebben a történetben a bestia Báthori Erzsébeten kívül minden nő szűz volt . . .), akinek a karjaiból acélkések nyíltak ki, s a vér csak úgy locsogott a fürdőkádban . . . amikor valami mély torokhangú hörgés szólalt meg a Compó bácsi kertjéből, de a sötét ablakban, ami teljesen elvegyült a szegény szűz halálhörgésében . . .” (Ballagó idő, Móra könyvkiadó, 1970. 165.)

Azt tudniillik, hogy egyrésről a közbeékelődő zárójeles rész miatt alanyváltás következik be a mondatban, s ezért az *aki*-vel bevezetett jelzői mellékmondat már nem a „vasszűzre” vonatkozik, hanem a többi szűzre, azaz: „minden nő szűz volt, akinek a karjaiból acélkések nyíltak ki”. Az olvasót segíti a zárójeles látvány. A hallgatót nem. S „meghallatni” sem sikerül vele a „zárójelet”, mert még nagyon gyakorlott felolvasóknak is nehéz feladat tökéletesen érzékeltetni a hosszú közbevetésnek beékelődés jellegét. (Ilyen terjedelmes közbeékelődést nem vagy csak hosszas gyakorlás, kísérletezés után lehet hangfekvéssel és ritmussal kihozni.). Mégsem következik be félreértés. Másrésről szintén nem okoz megértési zavart, még felolvasva, hallgatva sem, hogy a mondat végének „hennyé” szórendje következtében a *hörgés* szóhoz kapcsolódó vonatkozó mellékmondat szintén távolra szakadt, ezért az *ablak* szóhoz kapcsolható. Ha pontoskodni akarunk így kellene átfogalmazni: „amikor a Compó bácsi kertjéből, de a sötét ablakban, valami mély, torokhangú hörgés szólalt meg, ami teljesen elvegyült a szegény szűz halálhörgésében.”

Még egy példát hadd idézzek. Senki sem érti félre ugyancsak Fekete Istvánnak azt a mondatát, mely írásban pongyolán szerkesztettnek hat, de az élőszó gondolkodását, mondat szerkesztését nagyon szépen tükrözi. Senki sem gondol arra, hogy a magyar ember a vendégeket az istállókban és az épületek körül látta volna szívesen, s itt is azért, hogy a legyeket pusztítsák. Pedig a mondat ilyesfélét (is) sugall:

„Igen, akkor még — ezelőtt ötven évvel — talán több százmillió fecske pusztította a több százmilliárd kártékony rovar az épületek körül, de az istállóban is, s a magyar ember olyan szívesen látta a fecskéket, mint saját vendégeit, az épületek körül, de az istállóban is, amelyek kizárólag a legyeket s más káros repülő rovarokat pusztították, amelyek nem hagyták pihenni a jószágot, és betegséget is terjesztettek.” (Ballagó idő 125.)

Éppen ezek a mondatok és tények sugallnak egy olyan gondolatot, hogy a mondatok intonálásának formális helyességénél fontosabb, hogy — egy bizonyos magas szintű nyelvi műveltség elérése után, — a beszédalképzés és a kifejezőképesség bizonyos magas fejlődési fokának elérése és birtoklása révén a gondolat egésze szólaljon meg; hogy (még ha a nyelvi helyesség kisebb-nagyobb károsodásával is) szabadon érvényesülhessen, juthasson kifejezésre az értelem, érzelem, az indulat teljessége és a beszélő egyénisége; hogy személyisége teljesen megnyilvánulhasson. (Ez persze — ismét hangsúlyozom —: lehetetlen egy bizonyos fokú nyelvi műveltség és nyelvi — beszédbeli helyesség nélkül!) Ezért hallgatom szívesebben — példamutató színészeinknek, előadóművészeinknek, bemondóinknak — azt a beszédét, melyet nem tesz sterillé a nyelvi kiejtési hibától való — görcsös félelem, a kiejtési szabályokhoz való merev és rosszul értelmezett ragaszkodás, hanem — akárha kisebb intonációs hibák szeplősítik, mégis — átsüt rajtuk a szellem és az egyéniség.

Wacha Imre

Hivatkozások:

- Békési Imre 1973—4: Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 18—19 [1973—4]: 8—18. — 1974¹: Az ötmondatos bekezdésnyi beszédmű kísérleti vizsgálatáról — A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1974. 161—84. — 1974²: A fogalmazás mint logikai konstrukció — *Tantárgypedagógiai Közlemények*, Baja, 1974. 59—66. — 1974³: Egy baleseti hír szerkezete. *Nyr.* 98 [1974]: 414—21. — 1975¹: Egy konstrukciótípus megjelenési formái. *Nyr.* 99 [1975] 424—38. — 1975²: A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és színteződésének vizsgálatáról. *Ált.NyelvTanulm.* XI [1975], 15—25. — 1975³: Kétmondatos hírek tematikai és logikai jellemzői. Juhász Gy. Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1975. 83—91. — 1975—75: Békési Imre: A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése négymondatos beszédműben. *Nyelvészeti dolgozatok*, Szeged, JATE BK. 149. sz. — 1977¹: A négy és ötmondatos újsághírek konstrukciós formái. Juhász Gyula Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1977. 51—61. — 1977²: A szövegkonstrukciós forma és az esemény „logikája”. *Nyelvészeti dolgozatok*, Szeged, JATE BK 159. sz. 1977.
- Bolla Kálmán 1979: A beszéd folyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése. *Fonetikai Füzetek* 3. sz. 1979., 19—30.
- Deme László 1959: A versolvasástól a versmondásig — In: *Iskolai nyelvművelő*. Tankönyvkiadó 1959. 198—211. — 1970¹: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Pozsony. — 1970²: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. *Nyr.* 94 [1970]: 270—80. — 1971: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. *Akadémiai Kiadó*, 1971. — 1972: A rádió hangjáról. *Rádió és Televízió Szemle MRT TK IV. évf.* 1972. 1. sz. 147—56. — 1974: Deme László: A szövegalkotás szerkezeti szerkesztési kérdései — In: *Szónokok, előadók kézikönyve*. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 116—51. — 1976: A rádióban elhangzó beszédéről. *MRT TK Tanulmányok VIII. évf.* 1976. 4. sz. — 1978¹: A rádióhírek szövegalkata és hangzásformája. *Rádió és Televízió Szemle MRT TK X. évf.* 1978. 2. sz. 48—55. — 1978²: Deme László: A rádióhírek szövegezése és elmondása. *MRT TK Tanulmányok X. évf.* 1978. 1. sz. — 1978³: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Könyvkiadó, 1978. — 1979: Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. *Fonetikai Füzetek* 3. sz. 1979. 7—13.
- Elekfi — Wacha 1976: Elekfi László — Wacha Imre: Textliche und intonatorische Faktoren der Sprechwirkung — *Sprechwirkung*. Martin-Luther-Universität ... Wissenschaftliche Beiträge 1976/2. 67—74.

- Graf Rezső 1973: „... amit hagyok, úgy hiszem azt! hevíteni fog szíveket...” Magyar-tanítás 16 [1973]: 286–8. — 1976: Értő tolmácsolás. Magyar-tanítás 19 [1976]: 511–2.
- Hernádi Sándor 1969: Beszédtechnika a tanítóképzésben — A tanítóképző intézetek tudományos közleményei. Debrecen 1969. 139–45. — 1976: Beszédművelés. Tankönyvkiadó 1976.
- Nagy Adorján 1964: Színpad és beszéd. Magvető, 1964.
- Péchy Blanka 1974: Beszélni nehéz! Gondolat, 1974.
- Szathmári 1979: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk.: Szathmári István és Várkonyi Imre. MNyTK 154. 1979.
- Szende Tamás 1976: A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó 1976. — 1979: A szó válsága. Gondolat, 1979.
- Terestyéni Ferenc 1960: A fogalmazás művészete. In: Nyelvtan, stílus, szónoklás. Kossuth Könyvkiadó, 1960. 11–95.
- Wacha Imre 1973¹: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK. 75 [1973]: 77–103. — 1973²: A bemozdító beszéd akusztikus stílusának gondjairól. In: A rádióbemozdító beszéde MRT TK 21. 1973. 103–70. — 1974¹: Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus kategóriáiról. ÁltNyelvTanulm. X. 1974. 203–16. — 1974²: A szöveg hangos megjelenítése. In: Szónokok, előadók kézikönyve, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 152–95. — 1975: System und Zusammenhänge der textphonetischen Ausdrucksmittel. ALH 25 [1975]: 39–75. — 1978¹: Beszéljessünk a beszédéről! Kossuth Könyvkiadó, 1978. — 1978²: A Kazinczy-versenyek és beszéd kultúránk fejlődése. In: Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978.

Ő se jobb a Deákné vásznánál. Ezzel az 'ő se különb a többinél, neki is megvannak a hibái, vétkei' jelentésű, rendszerint tréfásan használt (l. O. Nagy: MSzK.) szólással a szakirodalomban először Trócsányi Zoltán foglalkozott bővebben. Típussá lett régi, egyszerű magyar emberek című cikkében azt írja, hogy a kifejezés valamilyen anekdotából származott, s eredetileg egy már rég elfeledett Deákné nevű asszonyra vonatkozott, aki „valószínűleg olyan rossz minőségű háziszőttess vásznat hozott forgalomba, amelynek az anyaga nem az volt, amit ígért. Nem bírta a mosást, szapulást” (Nyr. 72: 61). Persze nyilván az is lehetséges lenne, hogy az a bizonyos Deákné csak rossz vásznat készített, s nem feltétlenül kereskedett vele. Mivel a *Te sem vagy iob az Deákné vásznánál* szólás — a latin *Ego ac tu idem trahimus iugum* [én és te ugyanazt az igát húzzuk] megfelelőjeként — már Baranyai Decsi János 1598-ban kiadott Adagiorumáiban (l. 204. hasáb, vö. még NySz. *vászon* a.) szerepel, Trócsányi szerint bátran föltehetjük, hogy az anekdota alapjául szolgáló történetet Magyarország-szerte már sokkal korábban is emlegették. Trócsányi (i. h.) részben a NySz.-ből szólásunknak még három korai adatát idézi, amelyek az eredeti helyen szövegkörnyezettel és pontosabban így hangzanak: 1630: „Mert noha az Romai *Caligula* Császárr igen frísen vífelné magát, és minden nap oly pompás ékelségbe öltözvén járna, mint az *triumfatorok* Boktanak, de ugyan még sem vólt jób az Deákné vásznánál: Merő őrdög vólt affelől, utálatos Bőrnýű fertelmes fene *bestia*.” (Szenci Molnár Albert: *Discursus de Summo Bono*, 223); 1669: „*Qualis Vervex, talis offa*. [Amilyen az ürü, olyan a falat.] Itt sem jób a Jefuita, a' Deák-né Váznánál” (Czeglédi István: *Redivivus Japhetke*, 138); 1749: „Keresztény atyámfia, légy ámbár világ bíró Sándor, de hitesd-el magaddal, hogy te sem vagy jobb a' Deákné vásznánál . . . jobb akarsz lenni a' Deákné Váznánál” (Egyedül Valóság . . . Szent Beszélgetések . . . 197, 323: Nyr. 72: 61). Megemlítem, hogy a szakirodalom ugyan nem tud róla, de a szólás Decsinél még egyszer előfordul. A 394. hasábon a kifejezést *Nem iob ő is az Deákné vásznánál* alakban és a következő latin megfelelőekkel találjuk: *Afinus afinum non prehendit* [számár a számarat nem fogja meg (nem akadályozza)]; *Qualis veruex, talis offa* [amilyen az ürü, olyan a falat]; *Tanti offa, quanti intinctus panis* [annyit ér a falat, amennyit a bemártott kenyér]. Szenci Molnár, Czeglédi és Decsi utóbbi példája mutatja, hogy az idiómának erősen eltérő értelme is volt, ami szerintem részben máig megmaradt, mert én a szólást '(bizony) (meglehetősen) sok (vagy súlyos) hibája, fogyatéka van neki' jelentésben szintén ismerem.

A kifejezés eredetének Trócsányi által megírt általánosan vallott magyarázatát O. Nagy Gábor is elfogadja. Az anekdota keletkezését ő sem deríti ki, mint írja, tulajdonképpen „a személy- vagy helynevet tartalmazó köznyelvű szólásaink közül *csak igen kevésnek ismerjük az eredetét*”. Így hát, hogy „ki volt az a bizonyos *Deákné* (vagy talán *deákné* 'tanítóné'), akinek a vásznához a nem valami kifogástalan vagy éppen valamiben

ludas embert hasonlítani szoktuk, valószínűleg örökre titok marad. Annyi bizonyos, ha egyáltalán élő személy volt, előbb élt mint a XVI. század közepe. Kezdetben valami helyi adoma hőse lehetett, és eleinte csak a hozzá fűződő mendemonda ismerői hivatkoztak rá szólásunkkal, talán már akkor is tréfásan. Később a mendemonda feledésbe merült, de a szólás országszerte elterjedt, és hosszú századokon át élő maradt." Ismeretes, és O. Nagy szintén írja, hogy sok ilyen szóláshoz utólag is született magyarázat, adoma. Kifejezésünkkel kapcsolatban például Pálóczi Horváth Ádám kéziratos gyűjtése úgy tudja, hogy egyszer „a Deákné vászna a padrúl leesett, és mindjárt szösszé vált”. Erdélyi János (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851) szerint pedig „a deákné vagy falusi mesterné [mai szóval: tanítóné] a férjét nevezte *vásznának*, kit mint ezt, meg is sulykolt néha korhelysége miatt”. (L. O. Nagy: Mi fán terem? 2 Bp., 1965. 54–5).

Szólásunkról, főleg O. Nagy könyve révén általában annyi volt ismeretes, amennyit a fentiekben bemutattam, illetve Decsi második adata nem, a Trócsányiúi pedig kevésbé, mert az ő cikkére O. Nagy könyvének csak második kiadásában, az irodalomjegyzékben van hivatkozás. Említsük még meg, hogy a kifejezés Szenci Molnár Dictionariumának második, 1611-i (vö. EtSz.) és további kiadásában, a magyar–latin részben ugyancsak megtalálható: „Nem job az Deákné vaſnánál, *Prov. Qualis verex talis offa*.” Ugyanitt a *deákné* (*Deákné*) jelentése 'uxor literati viri'. Az, hogy Decsi után néhány évvel a szólást Szenci is beveszi a szótárába, Decsinél pedig már több jelentés, jelentésárnyalat van, arra vall, hogy a kifejezés akkoriban már szélesebb körben ismert volt. Kisviczay Péter 1713-as *Selectiora Adagia* . . . -ja valószínűleg Decsitől merített: „Ego & tu unum trahimus jugum. *Te sem vagy jobb a' deákné váſnánál*” (137). 1896-ban Margalits Ede Magyar közmondások és közmondásszerű szólások című gyűjteménye Kisviczayra hivatkozik, de az ő *sem jobb a deákné vásznánál* formát adja (385, *jobb a.*). Margalits magyarázatul zárójelben megjegyzi: „A falusi tanítóné, deákné korhely urát verte, mikor kérdezték mit csinál: a hetes vásznat tót szappannal szapulom”. A kifejezéshez, népszerűségéhez érdekes adalék, hogy Kner Izidor agyafűrt alakjai³ (Gyoma, 1926.) egyik történetének szintén A Deákné vászna a címe: „— Kedves tanárbarátom, nem csudálnám, ha a teremtő Őristen egyszer csak leseperné a földről ezeket az ezer bűnökben leledt halandókat . . . — Ugyan, lelki atyám! Hitvány emberférgek mint félistenek éljenek, amikor a mythosz istenei is istentelenedtek!?” (i. m. 79.). Kölőink közül használja a szólást például Petőfi („A deákné vászonánál | Ő se' jobb” — Az 1843-ban írt Szeget szeggel c. versben) és kissé módosítva Ady („A Deákné vásznánál hőszerűbb | Magam se vagyok, de én is az alkut, | Két kézzel adnák, még akkor se kérem:” — 1912-ből, a Margita és Ottokár c. vers, A Margita fia c. rész).

Mint látható, a nyelvészeti szakirodalom szólásunk pontos eredetét eddig nem fejtette meg. Ezért is örültem, amikor a Magyar Remekírók legutóbbi kötetében, amely a Balassi Bálint és a 16. század költői (1–2. köt. Bp., 1979.) címet viseli, s amelyet Varjas Béla válogatott és gondozott, rábukkantam a kifejezés igen valószínű eredetére. A gyűjtemény 253., Varjas által a 16. század végére datált darabja ismeretlen szerző műve, a címe pedig Az deákné vászna (i. m. 2: 965–9). Az ének Illyés Bálint később elkallódott kolligátumában maradt fenn kéziratban, s Barla Szabó János adta ki a Vasárnapi Ujság 1864-i évfolyamának 133. lapján. (A kolligátumra l. A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. Összeáll. Stoll Béla. Bp., 1963. 85.) Barla Szabó írásának a címe A Deákné vásznáról. Utána egy kis bevezető áll, majd — cím nélkül — a versszöveg. A kolligátumról való első cikkében meg azt olvashatjuk, hogy a gyűjtemény harmadik részében „*Cantiones elegantissimae* etc. cím alatt leginkább házasságra tartozó versezetek vannak. Köztük a *híres Deákné vásznáról*.” (Vasárnapi Ujság 1864: 7. l.). Nála tehát biztosan nem állapítható meg, mi volt, vagy volt-e az éneknek címe. Több leírás a kezdősora szerint említi. Varjas nyilván helyesen járt el, amikor az éneknek címet adott, de ré-

szemről Barla Szabó cikkei és a korabeli címadási szokások alapján jobbnak tartanám az Az deákné vásznáról címet. Varjas gyűjteményében is vagy három tucat *-ról, -ról* ragos vers-cím van. A szövegből ítélve szólasunktól függetlenül is valószínű, hogy a verset gyakran A deákné vászna néven, illetve ennek valamilyen toldalékos alakjával emlegették. Az alábbiakban Varjasnak a Barla Szabó közlésén alapuló, de azt szakavatottan javító szövegét idézem. A filológiai hűség kedvéért azonban, ha az eltérés nemcsak vagy nem feltétlenül helyesírásbeli, vagy a kis és nagy kezdőbetűvel való írásra vonatkozik — amit itt fontos lehet —, szögletes zárójelben a Barla Szabó-féle formát szintén föltüntettem. Megjegyzem még, hogy az ének a Vasárnapi Ujságban tizenegy meglehetősen szabálytalan hosszabb részre, szakaszra van osztva.

Az a két sor, amelyből kifejezésünk származik, a bevezetőben, a második versszakban szerepel:

Jeles vigasságot hallani kik kívántok
Szíveteke azzal, hogy vigasztaljátok,
Óságban úságot [Ujságot] tülem majd hallotok.

Az [A] deákné [Deákné] vásznát néktek majd megbeszéllem,
Ti is annál jobbak nem vadtok, jól értem,
Kérlek, ezt jó néven vegyétek éntőlem [éntöllem].

Ezután az ének elmondja, hogy egy kis faluban volt egy szegény Máté diák, aki nősülni készült. Elővigyázatosan nem ünnepnap, hanem pénteken ment a szomszéd faluba, hogy ne csak a szépségüket lássa a lányoknak, hanem azt is, milyen dolgozók. Máté mégis beleválasztott, mert egy gyorsan forgolódo özvegyasszony szép, de lusta lányát kérte meg:

Temérdek [sok] szép ruhát asszony [Asszony] leánynak [leánnak] nyújta,
Fehér ruhát bőven leányának ada,
Ilkóját Máténak ekképpen eladá.

Máté Ilkóval együtt sok időt élt vala,
Mivelhogy a dolgot [dolgott] ő nem szokta vala,
Ilkó is a fonyást nem tanulta vala.

Ruhájok lassanként elszakada nékiek,
Végre egy-egy imegre szerek érkezék,
Szegény Máté deák [Deák] úgy megszegényedék.

Dorgálja Máté deák [Deák] Ilkót nagy restségért,
Igen komor reá imeg nem fonyásért,
Felel Ilkó urának dorgálásáért:

„Én tehozzád, jó uram, azért megyek vala,
Hogy engem ruhával, gyolccsal tarts jó gazda,
Azért kurva fonnyon: gondod legyen kontyra!”

Egyszer pestisjárvány volt a faluban, s Máté arra gondolt, ha meg találna halni, nem lesz szemfödele. Ezért „Deák módra egy okosságot gondola”, betegnek, majd halottnak tettette magát. Ilkó asszony nagy keservesen jajgatott:

„Jaj uram [Uram], jaj uram [Uram], háromingó jó uram [Uram]!
Az egyiket szántam, másikat gondoltam,
Harmadik, isten [Isten] tudja, főv [fővő], van szapuban.”

...
Háromingó uram [Uram], addig ne haltál volna [meg ne halsz vala],
Míg szemfödélnek vásznat [vásznott] szőhettem volna,
Vásznom nincs, szemfödélt nem tudok adnia.”

Aztán eszébe jutott, hogy lánykorából van egy kis orsó fonala. Előhozta a kamarában levő tökből (Varjas szerint a *tök* jelentése itt 'hólyag, bőrzacska', i. m. 2: 1033), s a fonál végét Máté lábujjára kötötte. Majd Máténak „Ritka fogaiban fonált matolálá, | Lába ujjaira s fogára hálolá”. Ilkó sírva fakadt, minek is mondhatná most kedves, jó urát:

Mondhatnálak matolának, de az sem ilyen,
Szövőszéknek, még a szövőszék sem ilyen,
Fonáltekerő ha volnál, az sem ilyen.

...

Tovább nem türheté, Máté deák [Deák] fölugrék:

„Nem látod-e [-e], kurva leánya, ki vagyok?

Húrt háloltál [hálloltál] rám, agg ebb [a: eb], pengő lant vagyok [pengen ag eb lant vagyok]!”

Ilkó asszony [Asszony] hátát Máté megdobogató,
Mégis a fonyásra meg nem tanéthatá,
Máté deák [Deák] míg élt ez árnyék világba. [Amen.]

Ez a költemény még a korabeli ilyesfajta énekek között is a leghatásosabbak, a legmulattatóbbak közé tartozhatott, köszönhette ezt humoros történetének, az ebbe szőtt bizonyos oktató célzatnak, s az élénken festett, szinte komédiába kívánczó kacagtató jeleneteknek is. Valóban nem tartom teljesen kizártnak, hogy az esetet meg is jelenítették. A fonás és a vászon gyakori említése, a diák furfangos csele, s Ilkó asszony neveltetőn részletezett fonási kísérlete mind-mind azt eredményezték, hogy a hallgatók nem egykönnyen felejtették el a deákné vásznának történetét, s bizonyára többször példálóztak vele. Nyilván előbb az énekből, majd attól elvonódva született és alakult szólásunk. Láttuk, hogy a deáknének tulajdonképpen nem volt vászna. A jelentésfejlődés, a már a versben meglevő jelentéskapcsolódás tehát azon az alapon képzelhető el, hogy a rossz, hitvány személy ugyanolyan „jó” vagy nem jobb mint a deákné meg sem szőtt vászna, ugyanannyi haszon van belőle, mint amennyi Máté deáknak a felesége „szánt” és „gondolt” vásznából volt. Mivel pedig hibái minden embernek vannak, humoros túlzással mindenkit vagy legalábbis az átlagosnál több hibával rendelkezőket szintén lehet a deákné vásznához hasonlítani.

Csak távoli és részleges párhuzamként említem, hogy a feleség hitvány voltát, s azt, hogy nem tud vagy nem akar vásznat szőni, és sajnálja a férje halotti leplét egyes (tréfás) balladákban és siratóparódiákban szintén összekapcsolják. A Rossz feleség című, típusú, főleg Erdélyben ismert népballadánk egy 1912-ben Kodály által Kásonújfalun gyűjtött változatának utolsó versszakát idézem: „Jöjjön haza édesanyám, | Eltemették édesapám! | Jaj, jaj, lepédöm, | Szép fehér lepédöm! | Mer én urat még kapok, | De lepédőt nem szabok | Mer én fonni nem tudok, | Lepédőt sém csinállok.” A magyar ballada legkorábbi följegyzése a XVIII. század végéről való, de Vargyas Lajos is régi (középkori) balladánk közé számíltja. A lepedősiratás motívuma és „erősen valószínűen” maga a ballada is francia eredetű, s a közvetlen francia–magyar kapcsolatok révén a XIV. században kerülhetett Magyarországra. (L. Vargyas L.: A magyar népballada és Európa. Bp., 1976. I: 60–7, II: 436–43; vö. még A Magyar Népzene Tára V. köt. Bp., 1966. 1094).

Később szólásunk egyre inkább elszakadt a feledésbe merülő énektől, rendszerint egy gyakori szituációval, az adásvétellel társították, majd a deáknén (Deáknén) többnyire asszonynevet értettek, s a szólást eredendően az ő általa árult, készített rossz minőségű vászonra vonatkoztatták. Persze, mint Erdélyinél (és Margalitsnál) láttuk, a kifejezésnek más értelmezése szintén születhetett, de az kevésbé terjedt el. A korabeli névhasználat

és helyesírás következtelenségei miatt (például a *deák* szót akkoriban köznévként is sokszor nagy kezdőbetűvel írták (l. Decsi: *Adagiorum*, 206. hasáb), az írásképből nem lehet megállapítani, vajon Decsinél és Szencinél a *Deákné* köz- vagy tulajdonnevet jelent. Az első lehetőség a valószínű. A szólás forrásául szolgáló ének, a Szenci által szótározott *deákné* [Deákné] és Kisviczay kis kezdőbetűs alakja szintén ezt támogatja. Különben a kérdést ez esetben nem is lehet ilyen egyértelműen föltenni. Nálunk a 16. században és még később is, bizonyos foglalkozási csoportokba tartozó emberek, például a papok, bírók, tisztségviselők gyakran egynevűek. „A tisztségviselőknek és mesterembereknek a címük (pap, deák, bíró, mester, kovács, szabó stb.) pótolja a nevüket, és ebből idővel vezetéknev is alakulhat” (Kálmán Béla: *A nevek világa*. Bp., 1967. 71). Máté deákot a versben szintén a keresztnévvel és a foglalkozásával nevezik meg. A nők elnevezésének mai szokása meg a 16. század második felében alakul ki, de még sokáig ingadozik (Kálmán: i. m. 75–6). A *deákné* ’latinos műveltségű személy felesége’ névként vagy megkülönböztető jelölésként való használata szépen vizsgálható az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból (SzT.), csak a példák egy részét ideiktatva: 1554: *Leorincz deakne*, *Myhal deakne*, 1570: *Orsoly azzon Leorincz deakne*, *Anna ferench deakne*, *Anna Jerney ferench deakne*, 1584: *Olaz Mihaly deakne*, 1586: *Janos Deaknenak*, 1590: *Homoros (!) János deakne Sophia de Vdarhelj (!)*, 1593: *Hamaros (!) Janos djakne Sophja*, 1596: *Theomeoswary Istwan deakne*, 1600: *Gyeörgy Deakne Margith Bogardfalui*, 1628: *Radnoti Istuan deakne Asszoniom*, 1636: *Andras Deakne Azoniom*, 1652: *Jakab Deakne Asszonyom*, 1655: *János deaknetul*, 1660: *Marton Deakne Ferencz Annok*, 1735: *Bálint Déákné Susanna Primipila de Alsó Torja*, 1742: *Kertész Ersok aliás Miklos Déákné*, 1752: *Lisznai Kese Mihaly Déákné Asszonyom* stb. A közbeszédben a rövidebb formák nyilván még gyakoribbak voltak, mert az SzT. forrásainak jó része hivatalos irat. Decsi és Szenci idejében még föltehető, hogy a szólásnak és az azt útjára indító verses történetnek a kapcsolatával sokan tisztában voltak (Decsi második adatának és a Szenciéné a latin párhuzamai mintha utalnának is erre). Ugyanez Kisviczaynál szintén elképzelhető, de nem túl valószínű. A XVI. századi vándorénekesek, deákok szerzette (rövidebb terjedelmű) lírai verstípusokról Varjas Béla azt írja, hogy kevés maradt fenn belőlük, hiszen könnyen terjedtek szóban is, és így ritkábban jegyezték le őket, az „újabb szerzemények pedig elfeledtették a régebbieket”. (A Magyar irodalom története I. köt. Bp., 1964. 406). Mindenesetre a 19. századra a vers már biztosan nem mondható ismertnek, mert a szólásnak másfajta utólagos magyarázatai születnek. Deákné azonban még ekkor is érthetik tanult embernek, falusi tanítónak, írnoknak a feleségét, (vö. pl. TESz., SzT.), s a tulajdonnévként való értelmezés csak újabban, a *deák*, *deákné* szavak e jelentéseinek eltűnésével, lesz általánossá. Mellékesen jegyzem meg, hogy a *deák*, *diák* szónak ’kántor(tanító)’ jelentése csak 1636-tól mutatható ki, s főleg Erdélyben a román görögkeleti és görögkatolikus egyház tisztségviselőire alkalmazva (l. SzT., TESz.).

Az idióma alanya és állítmánya már kezdetben sem kötődhetett szorosan nyelvtani számhoz és személyhez, de a beszédhelyzeteknek megfelelően már akkor is inkább az egyes számú második és harmadik személyű alakokat használták.

Fel kell még vetni egy olyan kérdést, amely az irodalmi művekből származtatott szólásoknál mindig megvizsgálandó: nem fordítva történt-e a dolog, nem a már meglevő kifejezést használja-e fel a mű? (Vö. O. Nagy: MNyTK. 87: 22–4). Szólásunkkal kapcsolatban ez egyáltalán nem valószínű. A vers keletkezésének föltehető korából ítélve, a „szólás” itt bukkan föl először. Illetve, és ez a döntőbb érv, a kifejezés itt még nem szólás, konkrétan értendő, így illeszkedik az egész mű cselekményéhez. Szerkezetileg pedig a későbbi szólás elemei külön mondatokban és más szavaktól elválasztva két külön részre vannak osztva. Lévéen az egyes dolgoknak szintén fogyatékságai, s közöttük is akadnak olyanok, amelyeknek sok vagy súlyos hibája van, a (később) rossz minőségűnek gondolt

vászonnal való összehasonlítás legalább olyan jól illene az élettelen tárgyakhoz, mint az élő személyekhez. A kifejezést mégis szinte mindig csak személyekre vonatkoztatják, és ez ugyancsak arra mutat, hogy az idióma az említett énekből sarjadt, ahol a kifogás, a korholás az embereknek, a hallgatóságnak szól. Az aligha képzelhető el, hogy egy már meglevő szólás utólagos magyarázatául ilyen viszonylag hosszú versezetet írtak volna.

Szólásunk és az ismeretlen szerző éneke közti egyezés eléggé nyilvánvaló. Hangsúlyozni kívánom, hogy ezt már a költemény mindkét közlője észrevette. Jelzi Barla Szabó, aki talán közleményének címével is ezt akarta kiemelni. Ugyanakkor a szólás és a vers viszonyát illetően meglehetősen bizonytalan volt, mint írja: „*Te sem vagy jobb a Deákné vásznánál.*” Ezen példabeszéd nézetem szerint egy a legrégibbek, s legelterjedtebbek közül hazánkban. A róla szóló, s alább következő versezet szerzőjének neve és a versezet származásának éve előttem ismeretlen. De kétségtávol egy ez a régi korbeli versezetek közül. Mert Kutassi István 1683-ban írta le. Régiségét mutatják szerzője eme szavai is: „*Óságban Újságot tőlem majd hallotok.*” Úgyisint az írásmód (styl) is, mely benne mutatkozik. Azon történeti alapon kívül, melyen ezen példabeszéd jelen versezet szerint épül, én más történeti alapját is láttam ennek Trattner—Károlyi, „*Nemzeti kalendáriuma*” 1851-ik évi folyamában. De lehetnek ezeken kívül még más történeti alapjai is, melyeknek e lapok útján leendő közlése, általam teljes tisztelettel kéretik” (i. h.). Az újság következő számaiban nincs reagálás a kérésre. A Trattner és Károlyi szerkesztette és kiadta Közhasznú és mulattató nemzeti vagy hazai kalendárium magyarországi és erdélyi katolikusok’, evangélikusok’ és o hitűek számára. Krisztus urunk születése után 1851^{dik} . . . esztendőre (Pest) című kötet névtelenül megjelent Némely eredeti példabeszédeink történeti ismertetése anekdotákban című írását (l. [52—5] l.) nyelvészeti és néprajzi szempontból egyaránt érdemes számon tartani. A kalendáriumban, amely talán Erdélyinek és közvetve Margalitsnak is forrása volt, szólásunkról a következőt olvashatjuk: „(T e s e m v a g y j o b b a ’ D e á k n é v á s z n á n á l.) Deákoknak nevezték hajdan falukon azokat, kik deákul tanultak vagy tanítottak. Egy ilyen iskolamesternek felesége igen tiszteletes vala: ellenben a’ Deák legrosszabb erkölcsű. Az asszony sokkal tenyeres talpasabb levén, férjét gyakran megkongatta, meg is sujkozta, azt mondván neki: hogy ő az ő hetes vászonya, ’s ugyan azért gyakran meg kellene mosni tót szappannal. Mások előtt is csakugyan azt mondotta, hogy urát valamint a’ hetes vásznat jól megsujkolta. Ezután mindenütt gyalázták a’ Deákné vásznát. A’ rosszat a’ Deákné vásznához hasonlították” (i. m. [52]).

Varjas a címadással és a Jegyzetekben mondottakkal utal a szólás és az ének kapcsolatra. A Jegyzetekben azt írja, hogy bár a vers csak Illyés Bálint 1683-ból való kolligátumában maradt fenn, az ének „XVI. századi szerzemény lehet, mert a ’deákné vászna’ szólást Baranyai Decsi János *Adagium* [o: *Adagiorum*]-a (Bártfa, 1598. [. . .]) is ismeri, s verselése is inkább XVI. mintsem XVII. századi keletkezés mellett szól” (i. m. 2: 1020; uo. a 965. lapon Varjas az időpontot a XVI. század végére teszi). Varjas tehát már nyilván helyesen látja az összefüggést, a verset a szólásnál korábbiak tartja. Részemről a vers kronologizálásához annyit fűznék hozzá, hogy mivel az Illyés-féle kolligátumban más, korábbiól való másolatok is vannak, például Batizi Andrásnak egy 1546-ban szerzett verse, és mivel a mondatok, szószervezetek, idézetek közhasználatú szólássá válásához bizonyos idő kell, az ének születését a 16. század közepére, második harmadára tehetjük. Láttuk, O. Nagy a föltett adoma keletkezésének idejét a 16. század közepe előtti időben jelöli meg.

Noha az irodalomtudományban kifejezésünk eredetével utalásszerűen már Varjas és Barla Szabó is helyesen vagy helyes irányba tapogatózva foglalkozott, úgy vélem, a részletes nyelvészeti szempontú vizsgálat nem tanulság nélküli. Azért sem, mert Barla Szabó cikkét gyakorlatilag elfelejtették, Varjas gyűjteményének megjelenése után közel fél

évvel pedig, mint megérdeklődtem, számba jöhető nyelvészeti folyóiratba még senki sem adott le a szólásra vonatkozó cikket. Varjas Béla jeles, kézikönyvnek is számító összeállítását, igaz, nem fenyegeti az a veszély, hogy feledésbe merül, az ottani Jegyzetek alapján azonban a deákne vásznáról szóló ének első közlése nehezen található meg. A Jegyzetekkel szemben ugyanis az a Vasárnapi Ujság 1864-i évfolyamának nem a 7. számában, hanem a 14. számában, a 133. lapon van. Az Illyés-féle gyűjteményt ismertető első frás olvasható az évfolyam 1. számának 7. és 8. lapján (nem 7. számában).

Végül megemlítem, hogy a 16. század közepe körüli időre datálható énekünkben, az általam is idézett részekben egy-két szónak az eddig ismertnél korábbi előfordulása található. A *szapu* 'lúgos mosólé' jelentését a TESz. 1748-tól, a *motollál* igét 1708-tól tartja nyilván, a *háló* 'hálózatot alkot valamin' értelmére pedig a NySz.-ban sincs adat.

A. Molnár Ferenc

Sumák, sumákol. 1. Göcsej első néprajzkutatójának, a kiskanizsai születésű és negyven éven át Nován plébánoskodó Pländer Ferencnek (1796–1867) 1832-ben közzétett, „Zala Vármegyei Göcsei szőejtés (dialectus) 's annak némely különös szavai” című tanulmányában olvashatjuk: „*Sumák*: ostoba, tudatlan” (TudGyfjt. 3 : 81). Kizárólag dunántúli, főleg zalai és somogyi adatközlések nyomán az MTsz. a *sumák*-ot még a következő jelentésekben is nyilvántartja: 1. 'sunyi, alattomos, kétszínűsködő, gyanús szerepet játszó, titokszerű, sötét tekintetű (ember)'; 2. 'konokul hallgató'; 3. 'bolond'. Az Ormán-ságban az OrmSz. szerint *sumák* 'az, aki sumagol', azaz 'ravaszul, hallgatva tartogat valamit magában'. Az ÚMTsz. anyagában az egykori Zala vármegyének Dráván túli részén fekvő, ma Horvátországhoz tartozó Légrádról, valamint a Zselicségből van adat a *sumák*-ra. Újabban a *sumák* már nemcsak a Dunántúl tájszava, hanem — nyilván a Délnyugat-Dunántúlról beköltözők, ott katonáskodók révén — elterjedt Budapesten, de máshol is a diáknyelv, bizalmas társalgási nyelv elemeként 'sunyi, kétszínű'-féle jelentésben. Így ismerem én magam is Budapestről az ötvenes-hatvanas évek óta. Szülővárosomban, Debrecenben, ahol 1954-ig éltem, még nemigen találkoztam vele, legalábbis nincs róla emléképem. Pedig Végh Antal használja abban a kisregényében, amelynek cselekménye 1952-ben játszódik Debrecenben. A Református Kollégium egyik kapusát a következőképpen jellemzi: „Portás Lajos is megéri a pénzét! Tud latinul, és minden tanárt tegez. Valamikor itt diákoskodott ő is, de idő előtt belegyökkent a tudományokba. Nagy *sumák*. Mielőttünk elázattja a tanárokat, a tanároknak meg kifecseg rólunk mindent.” (Végh Antal: Akkor májusban esett a hó. Bp., 1979. 35–6.)

A *sumákol* ige 1874-ben tűnik fel a Somogy megyei Szókedencsen gyűjtött nyelvjárási anyagban: „*sumák*: titokszerű, sötét tekintetű ember; *sumákónyi*” (Nyr. 3: 231). Dunántúli forrásokból mutatja ki az MTsz. a *sumákol* igét ezekben a jelentésekben: 1. 'félíg-meddig alszik, pislog'; 2. 'lapít, fülel'; 3. 'sunnyiskodik, alattomoskodik, kétszínűsködik'; 4. 'konokul hallgat'. Ugyancsak dunántúli tájszó az MTsz.-ben külön címszóként szerepeltetett, de a *sumákol*-al összevetett *sumagol* 1. 'sunnyiskodik, alattomoskodik, kétszínűsködik'; 2. 'bambán, szótlanul ül, mogorván hallgat' és *sumókol* 'settenkedik'. Az ÚMTsz. a *sumákol* igét számos dunántúli forráson kívül egy 1959. évi szegedi forrásból is nyilvántartja. Felbukkant a *sumákol* a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Encsen (Nyr. 73: 382), valamint a „fattyúnyelvben” (Zolnay—Gedényi) is. A *sumagol*-ra az ÚMTsz.-nek Dél-Dunántúlról vannak adatai. Szerepel az OrmSz.-ban is. Zalában „oda *csummagót*: oda lopódzott” (MNY. 11: 186) alakváltozatot is feljegyeztek.

2. Az elmúlt száz év alatt a *sumák*, *sumákol* etimológiájáról négy figyelemre méltó vélekedést nyilvánítottak. 1870-ben a CzF. (5: 925) ezeket írta a *sumák*-ról: „Göcseji tájszó s am. ostoba, tudatlan, együgyű, gyüge. Alapértelemre rokon a *sunda* szóhoz, s gyökre *sum* a *suny*, *huny*, *kum* gyökökhöz, mintha volna: *sunyák*. Alakjára olyan mint a *szul* (szúr) gyökből származott *szulák*, és az *iszik* származéka: *iszák*.”

Az EtSz. (1: 1214) 1925-ben a dunántúli *csummog* 'alattomoskodik, ólálkodik; nem akar valamit kimondani' ígéről a következőket állapította meg: „Eredete nincs tisztázva. Talán a dunántúli *sümmög*, *sumagol*, *sumákol* 'alattomoskodik, ólálkodik, mogorván hallgat' MTsz. családjába tartozik vagy ennek alakv.-a. A MTsz. a *sunnyog* 'hunyorog, ólálkodik' tájszóra utal.”

Kniezsa (SzJsz. 480–1) 1954-ben a (délnyugat-)dunántúli tájszóként bemutatott *sumák*-ot kaj-horvát jövevényszónak, mégpedig a Habeliétől már 1670-ben szótározott *šumák* 'ostoba, buta ember' (Pleteršnik 2: 650) átvételének minősítette. Úgy vélte, hogy a kaj-horvát főnév talán a *šum* 'bódulat' származéka.

A TESz. (3: 616) 1976-ban a *sumák* és a *sumákol* közül az utóbbit tette meg címszó-nak, a *sumák*-ból pedig alcímszót csinált. Anélkül, hogy e szavak nyelvjárási hátteréről, földrajzi elterjedéséről tájékoztatott volna, a következőképpen etimologizálta őket: „A szócsalád alapja, a *sumákol* ige valószínűleg származékszó: a *sunyik* ige tövéből keletkezett gyakorító -ákol képzőbokkal; vö. *szipákol*, *pőfékel* stb. A *sumákol* m-je a *sunyik* eredetibb n-jére mehet vissza; vö. *huny* ~ N. *hum*, *kum*, továbbá *talán*, *hiszen* stb. Az m-es változatok egyéb, etimológiailag ide tartozó szavakban is feltűnnek; pl.: *summog* 'sompolyog', *sümmög* 'alattomoskodik' (ÚMTsz.); *csummog* 'alattomoskodik, ólálkodik' (MTsz.). Jelentéseit a *sunyik*-ban és családjában (*sunyi*, *sunnyad* stb.) uralkodó 'meglapul, alattomosan viselkedik', 'szemét behunyja, hunyorog' stb. jelentések jól magyarázzák. — A *sumák* a *sumákol* igéből való elvonás. Szláv származtatása nem valószínű.” A szócikk végén utalás található a *sanda*, *sunyi*, *szundít*, *szunnyadozik* címszókra.

Az ismertetett vélemények két csoportra oszthatók. Az egyikbe Kniezsáé tartozik, a másikban pedig a CzF., az EtSz. és a TESz. vélekedése foglalható össze. Vizsgáljuk meg őket közelebbről.

3. Kniezsa — mint láttuk — a dunántúli *sumák*-ot a kaj-horvát *šumak* 'ostoba, buta ember' átvételének tartotta. A kaj-horvát nyelvjárás a szerb-horvát nyelvterületnek az északnyugati részét foglalja el Zágráb körül. Északnyugat felől a szlovén nyelvterülettel, északkelet felől Dél-Zala és Dél-Somogy magyar nyelvjárásaival, kelet és dél felől a što-nyelvjárással, délnyugat felől pedig a ça-horvát nyelvjárással szomszédos. A kaj- és a što-nyelvjárás közötti határ nagyjából megegyezik az egykori török hódoltság határvonalával: a što-nyelvjárás területe török kézen volt, a kaj-horvát terület viszont nem. — Az 1670-ben Habeliétől már szótározott kaj-horvát *šumak* előfordul egy 1794-ben írt franciabarát forradalmi versben is, amelyet az ismeretlen kezektől Zágráb főterén felállított szabadságfára függesztettek ki: „Szpametnessi naj ravnaju, | Priproszteši naj szlussaju. | Groff je sztokrat velik bedak, | Plemenitass vecs kak *sumak*.” [= Az értelmesebbek irányítsanak, Az együgyűbbek engedelmeskedjenek. A gróf százszorosan tökfilkó, A nemes több mint ostoba.] (László Hadrovics: *Kajkavische Literatur. Eine Auswahl mit Einleitung, Anmerkungen und kurzem Glossar*. Wiesbaden, 1964. 41. A szójegyzékben, a 69. lapon a *šumak* német ekvivalense 'Tölpel'.) — A *šumak* etimológiáját Skok (EtRj. 3: 423) adataira támaszkodva lehet tisztáznunk. Az összsláv ősiségű szerb-horvát *šum* 'nesz, susogás, moraj' főnév igei származékának, a *šumiti* 'susog, suhog, zizeg, morajlik' igének 'ostobán, bután beszél' (Skok: i.h.) jelentése is van, s az e jelentésben használt igéből nyelvjárási (Lovran, Isztria) *šuma* 'félbolond' (Skok: i.h.) posztverbále alakult. A *šuma* 'félbolond' főnévből a *glühāk* 'süket ember', *lèvāk* 'balkezes', *lūdāk* 'bolond; elme-

bajos', *pròstāk* 'közönséges alak, faragatlan fráter', *šurāk* 'sógor' (< : *šura* 'ua'.) stb. analógiás hatására *šumak* 'ostoba, buta ember' képződött. L. még kaj-horvát *šumast* 'ostoba, buta; mámoros, ittas' [1740: Belostenec: Gaz. 2: 493], *šumast* 'süsü, lüke, hülye, együgyű' (SzbhvMSz. 3: 331). — Horvátország északnyugati vidékein meglehetősen gyakori a *Šumak* családnév, amelyet az 1948. évi népszámlálás kérdőívein alapuló horvát családnév-tár (LPH. 665) húsz helységről mutat ki. A HASz. (17: 875) szócikkírója, Pavičić szerint a *Šumak* családnév előzménye a *šumāk* 'erdőben lakó (vagy: erdőben lakóként viselkedő) ember', amely a szerb-horvát *šuma* 'erdő' származéka. Ez ugyancsak a fentebb bemutatott szerb-horvát *šum* 'nesz, susogás, moraj' családjába tartozik. — A kétféle előzményre visszamenő szerb-horvát *šumak*-ot Pop.² (2: 474) közös szócikkbe vonta össze 'ostoba, együgyű ember; erdei ember' jelentéssel.

Skok (EtRj. 3: 423) a *šumkē* ~ *šumkē* 'lopva, lopakodva, lopódzkodva, suttymoban' (SzbhvMSz. 3: 331) határozószót is a *šumiti* igével kapcsolta össze. Ezzel nem értetünk egyet. A *čutkē* 'hallgatva; csendesen, magában', *ležēčke* 'fekve', *puzēčke* 'csúszva, mászva, kúszva', *trčkē* 'futva, szaladva' stb. határozószókkal azonos képzésmódú *šumke*-nak — amint már A. Leskien (Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. I. Heidelberg, 1914. 413) megállapította — a *šumati se* 'lopakodik, somfordál; sündörög, settenkedik' (SzbhvMSz. 3: 331) ige az alapszava. Ez az ige pedig nem választható el a Skoktól (EtRj. 3: 422) onomatopoeitikus — nyilván hangfestő — eredetűnek tartott *šuljati se* 'lopakodik, somfordál; sündörög, settenkedik' (SzbhvMSz. 3: 330), *šunjati se* 'lopódzik, lopakodik, somfordál; ólálkodik, sündörög, settenkedik' (SzbhvMSz. 3: 331), *šunjati* 'szimatol, szaglász, vizslat' (uo.) igéktől. L. még *šunjalo* 'alamuszi, sunyi személy' (uo.) is.

Vizsgálódásainkból annyi tanulságot máris lezűrhetünk, hogy a göcseji *sumák*-nak a kaj-horvátból való eredeztetése ellen semmiféle kifogás nem emelhető. E származtatás teljes mértékben összhangban van a szóföldrajzzal és az időrenddel. Alaki és jelentésbeli nehézsége nincs. A *sumákol*-ra vonatkozólag azonban csupán a CzF., EtSz., TESz.-féle vélekedés taglálása után tehetünk észrevételeket.

4. A CzF.-től, az EtSz.-től és a TESz.-től képviselt nézetnek az a közös sajátossága, hogy a belső keletkezésűnek gyanított *sumák*, *sumákol* tövét több-kevesebb határozottsággal összekapcsolja a *sunyik* 'lopva, kaecintva néz; meglapul, alattomosan viselkedik', *sunnyog* 'lapul, alattomosan viselkedik; sompolyog, ólálkodik' stb. igével.

A CzF. a *sumák* előzményét a *sunyik* igéből képzett *sunyák-ban látta, s szóképzési párhuzamként a *szulák*-ra és az *iszák*-ra hivatkozott. Ez az érvelés teljesen hamis. A magyarban deverbális -ák nomenképző nincs, a *szulák* és az *iszák* nem magyar képzés, hanem jövevényszó.

A CzF. koncepciójának lényegét a TESz. úgy próbálta megmenteni, hogy a *sumák* főnév és származéka, a *sumákol* ige közötti valódi viszonyt megfordította, és a *sumákol* igét tekintette elsődlegesnek, a *sumák*-ot pedig az igéből való elvonás eredményének állította be. Csakhogy ez az eljárás nem más, mint az alapszó és származéka közötti természetes kapcsolatnak a feje tetejére állítása, ami ellen a kronológia a legmerevebben tiltakozik. Ha a magyar forrásból 1832 óta adatolt göcseji *sumák* történetének kezdetét visszautoljuk kaj-horvát előzményének, a vele azonos jelentésű *šumak*-nak az első, 1670. évi szótározásáig (jól tudva azt, hogy a szótárba kerülés előtt egy szónak már hosszú-hosszú életpályája lehet), akkor azt látjuk, hogy a *sumák* < *šumak* kétszáznegy esztendővel az 1874-ben feljegyzett *sumákol* előtt már szótárban rögzített szó volt. Ez a tény önmagáért beszél. A *sumák* és a *sumákol* közül csakis a *sumák* vehető alapszónak.

Elfogadhatatlan a TESz.-nek az az eljárása is, hogy a *sumák* és *sumákol* jelentéstartományáról szólva éppen a legrégebbiről, a *sumák*-nak 1832, illetőleg — a *šumak* révén — 1670 óta kimutatott 'ostoba, együgyű ember' jelentéséről a m a g y a r á z a t b a n

egyetlen szót sem ejt, úgy tesz, mintha az nem is volna, s csupán a *sunyi*, *sunnyad* szócsaládban is meglevő jelentések, jelentésárnyalatok léteznének a *sumák(ol)* családjában is. E fontos jelentésnek az elhallgatása elszurkíti és eltorzítja a *sumák(ol)* valódi szemantikai képét.

5. Az előadottakból teljes határozottsággal levonhatjuk azt a következtetést, hogy a göcseji *sumák* főnevet szerb-horvát jövevényszavaink között kell nyilvántartanunk. A *sumák* azonban a magyarban származékot fejlesztett, a *sumákol* igét, s számos alakváltozattal és jelentéssel gazdagodott annak következtében, hogy bekerült a *sunyik*, *sunnyog* stb. morfoszemantikai mezejébe. (A morfoszemantikai mezőhöz l. Kiss: NytudÉrt. 89. sz. 36–7.) A *sunyik*, *sunnyog* stb. (TESz. 3: 617–8) szócsalád a *sumák*-kal és a *sumákol*-lal nem tartozik össze genetikailag, de az ismétlődő használat folyamán egy morfoszemantikai mezőbe terelődtek. Innen van alaki és jelentésbeli összehajlásuk, konvergenciájuk.

Hasonló konvergencia a szerb-horvátban is végbement, s mint fentebb, a 3. pont második bekezdésében láttuk, még Skokot is megtévesztette a *šumke* határozószó eredetét illetőleg. Az ott bemutatott szerb-horvát szócsalád egyébként még a magyar *sunyi* családjá szempontjából sem lehet érdektelen. És ugyanúgy: a szerb-horvát *šunjati se*, *šunjalo* vizsgálatában is hasznosnak bizonyulhat a magyar *sunyi*, *sunnyog* stb. figyelembe vétele.

Minél jobban belemélyedünk a nyelvi valóság tarka világába, amelybe szomszédainkat is mindenkor bele kell értenünk, annál igazabban magyarázatát adhatjuk a nyelvi jelenségeknek, s annál nehezebben esünk rabul előre kialakított nézeteknek, prekoncepcióknak.

Sumár, sumárerdő. Az 1853-tól 1867-ig a szegedi piarista gimnáziumban tanító Csaplár Benedek (1821–1906) szegedi tájszógyűjtése alapján az MTsz. ekként értelmezi a két szót: *sumár* 'fűz- vagy nyárfabokrok, melyek a partokon a vízhordta iszapban víz-hordta gallyakból nőnek', *sumárerdő* 'fiatal fűz- vagy nyárfaeerdő, amelynek fái vízhordta gallyakból nőttek'. A SzegSz. pontosabb értelmezést ad: *sumár* 1. 'fiatal sűrű fűzfaerdő a Tisza árterületén, amely még bokornak, cserjének hat'; 2. 'a *Populus canescens* [azaz: szürkenyár] fiatal sarja', *sumaras* 'ahol sumár van', *sumárerdő* 'fiatal fűz- vagy nyárfaeerdő, amelynek fái vízhordta magokból nőttek'.

A *sumár* azonban nemcsak Szegeden él vagy élt, hanem másutt is. A Bajától délre levő Bátmonostor jegyzője, Rudanovits István jegyezte fel 1864-ben: „A' mély uttol a' községet keletnek nyulva a' *sumár erdő* (suma = erdő) kerité, mely azonban kivágatván földje most szántatik” (Kőhegyi Mihály–Solymos Ede: Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában. Baja, 1973. 34). 1866-ban Csopor Gyula főjegyző Bajáról írta: „Erdeje csak az egy nagy *Sumár*, a várostól mintegy másfél órányira, melyet többek állítása szerint hajdan aranyos erdőnek hívták, de a dalmaták által mai neve lőn általánosan elfogadtatva” (Kőhegyi–Solymos: i.m. 20). Kiskundorozsmán a *sumár*-nak 'a fák tövéből kinövő hajtás' (ÜMTsz.) a jelentése.

A magyar *sumár* '(fiatal) erdő' nyelvi forrása a szerb-horvát *šuma* 'erdő' gyűjtőnévi funkciójú *-ár* képzős származéka, a nyelvjárási *šumār* 'fiatal erdő, fiatalos' (HASz. 17: 876), 'alacsonyabb bükkösből álló bozót, cserjés, bükksűrű' (Skok: EtRj. 3: 422). L. még *Šumar* 'olyan határrész tulajdonneve, ahol egykor fiatal erdő volt' (HASz. 17: 876).

Nyelvjárásainkban van egy másik — ugyancsak szerb-horvát eredetű — *sumár* is 'erdőőr' (SzlavSz. 3: 76) jelentéssel; alakváltozata a *summár* 'erdőkerülő' (Nyr. 43: 167). Ennek előzménye a *šuma* 'erdő' főnévből foglalkozásnévi funkciójú *-ár* képzővel alakult *šumār* 'erdész; erdőkerülő, erdőcsész' (SzbhvMSz. 3: 330). L. Kniezsa: SzJsz. 481 is.

Surjánfalva ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti. A magyar személynévek világában különlegese a növénynevekből, a növényi részekből, a növényi fejlődési fokozatokból keletkezettek. Erre egy ízben rámutattam (MNY. 1967: 359). Vizsgálatom tárgya most is hasonló — személynév — tartalmú helységnév. E név a XV. sz. elején Szatmár megyében bukkan fel (Maksai: A középkori Szatmár m. Bp., 1940. 103—6, 208) Nagybánya város panasza során (Maksai i.h. 103). Falunk a „possessiones wolachales”-ek sorában áll, s ezzel kapcsolatban Maksai (i.h. 106) azt állapítja meg, hogy „az »oláh birtokokat« valóban románság kellett, hogy alapítsa, mert a magyar képzési neveikben őrzött személynévek főképpen a románság körében használatosak s csak a várossal érintkezésbe lépett telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozhatnak”. E faluk — szerinte — Balkfalva, Sándorfalva, *Surjánfalva*, Oroszfalva, Györkefalva. A *Balk*, azután a talán Drágfi Sandrin nevét őrző *Sándor* Maksai feltevését támogatja. De *Surján*, *Orosz* és *Györke* aligha foghatók fel gyakori román személynéveknek.

Minket elsősorban az említett *Surjánfalva ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti* nevének első tagja, illetőleg a román név alapját is képező *Surján ~ Sürgye* személynév eredete érdekel. Constantinescu „Dicţionar onomastic romînesc” című munkájában (Bukarest, 1963.) ezzel azonosítható, esetleg vélelmezhető nevet nem találtam, jöllehet igen sok, magyarból is eredeztetett személy- és családnevet tárgyal. Hasonlóan nemleges eredményt nyújtott a Márton—Péntek—Vöd: „A m. nyelvjárások román kölcsönszavai” (Bukarest, 1977.) c. munka is. — E vizsgálatok után a személynévet a magyar *surján ~ sürgye* szóval azonosítom. Ennek jelentése — TESz. nyomán — ’fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő’ ~ ’fekete gyűrű; Acer tataricum L.’ (lásd MNYj. 1969: 105—10).

A TESz. (3 : 619) *surján* címszó alatt sem e szatmári, sem a Temes megyei *Surjánfalvát* (< *Surjánpéterfalva* Kázmér: Falu 239) nem tárgyalja, így szónkat csak 1565-től tudja adatolni. *Surján ~ Surján* helységnévet Kolozs mellett és az Alföldről ismerünk (Hnt. 1944 és FNESz. 587), személynévi eredetük is feltehető, de valószínűbb a magyar *bükk* > *Bükk* típusú finnugor eredetű névképzés.

Benkő Loránd a *Csepel* név vizsgálata során (MNY. 1966 : 297) a szócsaládra jellemzőnek tartja, hogy az ismétlődő ’növendék, sarjadék erdő’, ’bokor, cserje’, ’bozót, bokros sűrűség’, ’fiatal növény, csemetefa’, ’stb.’ jelentések az alapjelentés csekély mértékben módosult változatai. Úgy látom, ez elmondható a *surján* szóról és rokonságáról is. Ezért látom az ilyen jelentésű közneveket alkalmasnak személynévi szerepre. — Benkő (i.h. 305) ugyan hangot ad azon véleményének, hogy *Eresztvény*, *Berek*, *Liget*, *Pagony*, *Csalút* stb. növényzeti fogalmak jelentésköre nemigen volt alkalmas személynévesülésre. Ez igaz. Azonban a cseperedés, sarjadzás, serdülés jelentésű fogalomkör — bővíthető az eredés, megeredés fogalmával is — amely előbbi köznevektől (kivéve az *Eresztvény*-t) elválasztandó, igen is alkalmas, sőt *gyermekre* kifejező név lehet. Például az *Erdő* személynév meglehetősen gyakori (1412/456: Blas. fil. Valent. fil. *Erdev* de Andrasfalwa, Nic. fil. Ladislai fil. *Erdev* de Gywlakwtha SzékOkl. 8 : 45), s az *Eresztvény* családnév is ismert (1690: *Eresztvény* András — székely, Magyar-zsidó Okl. 2 : 176).

A középkori, részben elpusztult magyar nyelvterületről ismerjük a Kudzsíri havasok legmagasabb csúcsának a nevét, *Surján*-t (2061 m) Hunyad megyében. 1883—1890: *Surian* Gönczy atl., 1915: *Surján* Révai lexikon „Kudzsíri havasok” címszó alatt, 1965: muntelui *Şurian*, Iezerul *Şurian* — în Munţii Sebeşului [!] (Pop E. — Sălăgeanu N.; Monumente ale naturii din România. Bukarest, 1965. 105. lap, 51. kép és a 174. lapot követő térképen). A név magyar volta támogatja Knieszsa *Kudzsír* névfejtését (MNY. 1946: 66—7).

Ezek alapján a szóban forgó — Szatmár megye népnyelvében is ismert — *surján* köznév (vö. SzamSz. 2 : 307 *sűrján*, *sűrján*g ’sűrű bokor, cserjés hely’) személynévesülése is várható volt, különösen, ha az OrmSz. 485 *surgyán* címszavának ’sudár, nyulánk, egye-

nes, szép termetű' jelentését is figyelembe vesszük. Így a *surján* szó jelentkezése hely- és helységnévben helynévadásunk szokásainak megfelel.

A Szatmár megyei *Surjánfalva* általam összegyűjtött történeti adatai a következők: 1411: *Swrgyanfalwa*, 1491: *Swryanfalwa* Maksai, Szatm. m. 208; 1566: *Swrgafalwa* Maksay, Urb. 623; 1592: *Sürgyefalu* [kiadótól átirat alak ?] KárOklt. 3 : 533; 1688 *Surgya-falu* Maksay: Urb. 630—4; 1720: *Sürge Falu* Kázmér: Falu 285; 1723: Lacz-, *Sorgye*-et Nigrefalvam versus ErdOklt. 1 : 650; 1780: *Szurgyefalu* ~ *Szurgyefalú* Windisch: Geogr. Ung. 2 : 162, 315; 1786: *Surgyefalu*, *Surgyeschti*, *Sfurgessty* KorabLex. 743 és „Zweytes Register” függelékben; 1804: *Szürgyefalu* KorabAtl. LVI. térk.; 1808: *Sürgyefalu* Kázmér: i.h.; 1848.: *Sürgyefalu* GörögAtl.²; 1870: *Sürgyefalu* CzF. 5 : 946; 1882: *ua.* Hnt.; 1907: *Dióshalom*, *Sürgyefalu* Hnt.; 1926: *Dióshalom*, *Surdesti* [3: *Şurdeşti*] Hnt.; 1933: *Dióshalom*, *Surdesti* Hnt.; 1941, 1944: *Dióshalom* Hnt.

A történeti adatok sora több kérdést vet fel. Az egyik *Surjánfalva* és *Sürgyefalu* nevek alatt említett helységek azonossága. Ezt Maksai művei megnyugtatóan igazolják, Makkai László (Magyarok és románok 1 : 397) és Kázmér Miklós is elfogadja munkájában (Falu 285). Az adat beleillik abba a *falva* > *falu* változásba is, amelyet Szatmár területéről utóbbi ki is mutat. — Nehezebb kérdés az előtag *Surján-* illetőleg *Sürgye-* változása. Makkai László megfigyelte, hogy az erősen magyar jellegű tájak román falvai sokkal kisebb hullámnást mutatnak, sokkal kevesebb tűnik el vagy változtat nevet közülük. (i.h. 1 : 378). Tárgyalt helységünknel mégis névváltozás (?) figyelhető meg. — Az előbbi *Surjápéterfalva* (Kázmér: Falu 239), az utóbbi a pákoni *Sürgye* (1447—8, 1449: *Swrde*, *Swrge* Csánki 1 : 47) család nevéből ismerjük. Fehértói Katalin a XIV. sz.- magyar megkülönböztető nevek körében végzett gyűjtése során ily nevet nem közöl (NytudÉrt. 68. sz.).

Magyarázatként, megoldásként több lehetőséget említek: az illető falutelepítő személy váltakozva használta egyrészt a *Surján* ~ *Sürgye* nevet, vagy másrészt családján belül (pl. testvérek) viseltek hasonló jelentésű köznévsoporthból választott nevet, s talán telepítő-, tulajdonosváltozást fed a névmódosulás.

Gombocz Zoltán (NyK. 1901 : 245) az 1723. évi *Sorgyefalwa* nevet 'Sörgyefalvá'-nak olvassa. Olvasatát megerősítik az előző és későbbi *Sürgyefalu* adatok. „Gyűrű(fa) és sörgye(fa)” c. dolgozatomban (MNYj. 1969 : 99—111) a *sörgye* köznévi eredetét azonosnak mutattam ki *cserje* > *csörje* ~ *csörgye* illetőleg *csernye* szónkkal, s annak dezaffrikált *serje* > *sörje* ~ *sörgye* ~ *sürgye* tájnyelvi változatának állapítom meg.

Mint tudjuk, a románba átkerült magyar szók, amelyekben az *ö* ~ *ü* hang előfordul — időben korábbi átvételeknél — ezt *u* (esetleg *i*) hanggal helyettesítették (lásd Tamás: EtWb. der ung. El. im Rum. passim, Kniezsa, *Kügyér > Kudzsír MNY. 1946 : 66). Így jelentkezik ez helységnevünknel is. Bár a párhuzamos román névről csak 1786-tól van adatom *Surgyeschti* ~ *Sfurgessty* írásképpen, amit 'Surgyest'-nek kellene olvasni. Ezzel megegyező a mai *Şurdeşti* román helyesírású névalak.

Az *-eşti* képzőre vonatkozólag, hazai előfordulásait vizsgálva, Kniezsa azt állapította meg, hogy a párhuzamos — magyar—román — helynévadások *-eşti* képzős helynevei a legfiatalabb névréteghez tartoznak (M.-ok és románok 1 : 147 lap 3. jegyz. és 146. lap 5. jegyz.).

Reuter Camillo

Ebajos — **abagos**. „Mijen gyerekekre monták, hogy *abagos*? Abagos az, amelyiket így, amelyik szőrös vót. Aszt monták, hogy *abagos*. Hát, az az abagos, akit kicserélnek, az *abagosodik* még, a másik nem” (Hegedűs: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 130.)

Az idézetben szereplő *abagos* szavunk az *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' -s képzős származékának alakváltozata. *Abagos* formában csak néhány nyelvjárás-

ban él, másutt *ebagos*. Történeti-etimológiai szótárunk így ír a fenti szavunkról: „Összetett szó. Előtagja a 'kutya' jelentésű *eb* főnév, utótagja ismeretlen eredetű szó. Az utótag *agos* származéka 'egyfajta sorvasztó betegségben szenvedő <csecsemő>' jelentésben önállóan is él a nyelvjárásokban (vö. 1838: TSz.), s ennek további származékai is kimutathatók. Minthogy a XVIII. sz.-ból van „*aggott* gyermek” adatunk is (vö. EtSz. 1: 20 *ag-* a), további vizsgálatot érdemel az a lehetőség, hogy az összetétel utótagja az *agg* 'ó, régi, öreg' családjába tartozik; ez utóbbi *agg*, *aggik* alakban igeként is élt” (TESz. 1: 702). Munkám ez utóbbi megállapításhoz csatlakozik, mert adatokkal alátámasztható, hogy az *ebagos* szavunk utótagjának *ag* alapszava valóban az *agg* 'ó, öreg, régi' szóval függ össze.

Czuczor–Fogarasi szótára is rámutat erre a lehetőségre: „*Agos*, *Ebagos* = szőrös, mintegy idő előtt elaggott formájú, csenevész gyermek” (1: 41), ill. „*Agos* . . . Így nevezik a székelyek azon gyermeket, csecsemőt, kinek arcza, sőt egyéb teste is szőrös, szőr-férges. Páriz Pápainál: *ebagja*. Minthogy az emberi test rendszeren később fejlőd korban szőrösödik, valószínű, hogy e szó gyöke azon *ag*, mely vénet jelent, ti.: az *agos* gyermek teste mintegy idő előtti vénségre mutat” (CzF. 1: 48).

Néphagyományunk szerint az *ebagos* gyermek „olyan, a melyik nem kifejlődve jön a világra, se körme, se haja nincs” (Kiss: Ethn. 30: 87), „fekete, száraz, szőrös” (Istvánffy: Ethn. 22: 294). A moldvai csángók az *abagos* szót a következő jelentésekben ismerik: „lottyadt bőrű, szőrös, síró gyerek”, ill. „angolkóros” (Hegedűs i.m. 303). Az *angolkóros* gyermekre van egy másik elnevezésük is: „*vátod* gyerek” (Hegedűs i.m. 346). Somoskán azt mondják: „Hát az az *abagos*, akit kicserélnek, az *abagosodik* még . . .” (Hegedűs i.m. 130), a *váltott* gyermekről pedig ezt: „Nálunk a faluba eméllig gyereket kiváltották, hogy az a gyerek nem nőtt, nem fejlődött eggyátallán és mékszőrösödött” (Hegedűs i.m. 129). Kálmány Lajos szerint „Ha sorát ejtheti a Szépasszony a társaival, a gyermeket felváltja, vagyis a boszorkányok az anya gyermeke helyébe a magukét teszik, az anyáét pedig elrabolják. Az ilyen gyermek ismertetőjelei közé tartozik, hogy nagy szakálla van, nagy fejű, szótalan, a neve Váltott” (Az ősi magyar hitvilág 344).

A szegedi nép azt tartja: „*Váltott* gyerek: 1. búbajosoktól megrontott, kicserélt gyermek; 2. sovány, vézna gyermek” (SzegSz. 2: 642). Az Ormánságban a „*vátott*” gyermek 'csenevész, rosszul fejlődő gyerekféle'. „Mintha nem is attól az apától, anyától származnék, hanem a gyerekágyon vátották, kicserélték volna a rosszak” (OrmSz. 580). Mások szerint: „A növesben visszamaradt, angolkóros, vízféjű és más testi hibájú gyermekek teremtettkék meg a *váltott* gyermek alakját . . . A váltott gyerek vagy *váltottka* nagyfejű, nagyhajú, rövidlábú, öreges arcú, folyton sír, sivító szótagokat hangoztat, mintha beszélne” (Szendrey: Ethn. 49: 264), „Váltott gyerek a satnya, hiányos csontalkatú, nagyfejű, görvényes (rachiticus): angolkóros. A váltott gyereket félesztendő korában ellopják.” (Kiss Vásárhelyi hétköznapiak 154).

Az eddigiekből láthattuk, hogy a fejlődésben visszamaradt, idétlen gyermek megnevezésére a nép két nevet használ: *ebagos* ~ *abagos* és *váltott* gyermek. Az első elnevezés a kisgyermek külsejére, testi állapotára utal, a második pedig tudatja, hogy valamilyen gonosz erő avatkozott bele a gyermek életébe.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy az *ebagos* ~ *abagos* ~ *váltott* gyermek jellegzéseiben vannak olyan vonások, amelyek arra mutatnak, hogy az utótag valóban az 'ó, öreg, vén' jelentésű *agg*. A népi gyógymód pedig bizonyítja is ezt.

Az *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' gyógyítása az asszociációs analógia módszerére épül. Ennek lényege: „a betegség okában benne van a gyógyítás eszköze is” (MsgNépr. 4: 193). Szlavóniában a következő eljárást alkalmazzák: „Ha a kisgyermeket megigézték, akkor az anyja újhoid vasárnapján éjfélkor beleteszi a gyermeket egy fazékba, a tűzhöz teszi (még a konyhában, a szenes házban !), a »szakács« megkeveri. Közben az anyja levetkőzik meztelenre, s így háromszor megkerüli a házat. Minden fordú-

lóban beszél a szenesházba: »Mit főz?« A »szakács« felel rá: »*Ag húst*« (Penavin: Szlav Kísszót.: SzlavHétkn. 185). (Kiemelés tőlem. — G. L.)

A csángóknál is hasonló a gyógy mód: „És még az is vót az örvössága, hogy a kilences nyistéköt beakasztotta éggy a nyákába és kerülte a lakást kereken s aki bem vót ak kérdette, hogy a, kérdette, hogy, nem, tették a az üzsdbé a gyereket főzni, s tettek álája kilenc csutkát, kilenc csókánt . . . Igen, kilenc csókánt ésszeszették, s a az a kilenc csókány az üst alatt, nem gyútották mék csak, szóval ugy ésszetették, miha tüzet csináltak vóna, és a másik kérdette, — hogy a az ablakon bé — hogy: »Mit főssz?« »Örek hust, vé hust.« »Hát, főzzed, főzzet, hogy éfiaggyék!« Akkor mék került kerekén, mék kérdette . . . » (Hegedűs uo. 129).

Ezek szerint az abagos gyermeket feltették főni, s az „öreg húst, vén húst” azért főzték, hogy ifjadjék meg.

A fenti két adat kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' szavunk utótagja az *agg* 'ó, öreg, vén' szó családjába tartozik.

A nép ismer egy *öregség* nevű betegséget is. „*Öregség*: Ez egy betegség. A nép hiedelme szerint a satnya ember szenved benne, ki nem nő, testfejlődése megállapodik, s így szervezete előregül” (Gönczy: Ethn. 16: 358).

Az agos gyermek csenevész, nem nő; aki öregségben szenved, annak fejlődése megáll. A jelentéspárhuzam tételünket bizonyítja. Moór Elemér következő adata pedig megerősíti, hogy az *-ag* utótag 'öreg' jelentésű: „Azon a napon sem nől (a csecsemő), amikor »kis öregnek« mondják” (Ethn. 45: 180).

Az *ebagos* szó vizsgálatánál még két dologra kell kitérni. Czuczor—Fogarasi szótárában a következő olvasható: „*Ebaga* . . . 1. Bőr alatt termő szőrféreg. 2. Ebnyavalya, azaz nagytűség” (2: 443).

Egyes vidékeken a nép szerint a satnya, csenevész gyermek, aki nem fejlődik, „*aszalványban*” szenved. Ennek oka a szőrféreg. „Mert van annak (a csecsemőnek) a köldökibe szőr. A szőrféreg. Az mindig böki a gyereket. Ettől rí a gyerek. Tuggyuk? Mer ez egy féreg. Főlemészti a gyereknek a jó vérit” (Loschdorfer: Ethn. 46: 170). A szőrférges gyermek sem fejlődik, csak *aszalódik* (> *aszalvány*), tehát olyan, mint az *ebagos* gyermek.

A néphit szerint a betegségek oka között, gonosz erők mellett, szerepet játszanak különböző, a testbe bebúvó állatok: gyík, béka stb., így a szőrféreg is. CzF. fenti adata ezt a hitet őrizte meg.

László Gyula Az „agos” (szőrösen született) gyermek megfőzése című cikkében rávilágít arra, hogy a néphit szerint miért lesz az *ebagos* gyermek nagytű, belpoklos. „Gyakori eset, hogy a csecsemő két hónapjának betöltése után hirtelen visszaesik, nem fejlődik, sápadt, sovány lesz, mindent jól eszik, de látszatja nincsen, testét szőrök borítják. A székelyszáldobosi néphit szerint az ilyen gyermekben »gonosz« van . . . amit ha ki nem űznek belőle, akkor az ilyen gyermek belpoklos lesz. Mert az ilyen gyermeknek nemcsak a testfelszíne szőrös, de a belseje is tele van apró szőrökkel, amelyek a bevett táplálékot mind elvonják a testtől s felemészti; ez az oka, hogy a gyermek senyved, sínylődik, de nem fejlődik semmit. Az ilyen »ag«-gyermeket hat hónapos kora előtt »meg kell főzni« . . . » (Ethn. 45: 186).

Arra a kérdésre, hogy az *ebagos* szavunk valóban szinonimája-e a *szőrférges* szónak, feleljen Kiss Lajos művének egyik részlete! „*Ebagos* gyermeke olyan asszonynak van, aki állapotos korában a kutyaéhoz rugdos. Az *ebagos* gyermeknek szőr van a hasában” (Kiss: VäsHétk. 154).

A fenti adatok és a belőlük levont következtetések határozottan azt bizonyítják, hogy az *ebag* 'sorvasztó, soványító gyermekbetegség' szavunk *-ag* utótagja összefügg az *agg* 'ó, öreg, régi' szavunkkal, annak családjába tartozik. Bizonyítják ezt a néprajzi, különösen a csángó adatok.

Galgóczi László

Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból

Nyelvtudományi értekezések 94. 1977. Akadémiai Kiadó, 110 oldal

A nem nyelvész olvasó számára alighanem elriasztóan hat e tanulmány körülményes címe. Pedig az értekezésnek a tárgya sokkal jelentősebb, mint amit a címe sejtet. Fontos tudományos lépés ahhoz, hogy az alárendelt mondatok szokásos iskolai elemzésén túlmenve ne csak arra figyeljünk, hogy a mellékmondat milyen mondatrésze a főmondatnak (s hogy ezt milyen kötőszó fejezi ki), hanem azt is vizsgáljuk, mi van a mellékmondatban, mit akar jelenteni és hogyan értékelendő az, ami az alárendelő kötőszó után következik.

Törjük fel előbb a nehézkes cím kemény burkát. A *tartalmatlan* jelző itt nem az összetett mondatokra, hanem a *hogy* kötőszóra vonatkozik: megkülönböztetjük vele azt az igen gyakori kötőszót, mely önmagában sohasem mondatrész, attól az 'ahogy, ahogyan' jelentésű *hogy*-tól, amely a mellékmondat kötőszavaként egyúttal módhatározó vagy időhatározó szokott lenni. Ezzel a határozói értékű, tartalmas (vonatkozó határozószói) *hogy*-gyal a szerző nem foglalkozik. A tartalmatlan *hogy* annál inkább ráirányítja érdeklődését arra, ami e kötőszó előtt és után van.

Fordítsuk tehát figyelmünket a tartalomra: az értekezés tartalmára és a benne tárgyalt alárendeléses mondatok tartalmára. A munka fejezetbeosztása olyan világos és következetes, hogy a tartalomjegyzék szerint haladva jól behatolhatunk a szerző által feltárt nyelvi titkok lényegébe.

1. A dolgozat problematikájának kialakulásáról, céljáról és módszeréről szóló bevezető fejezethez kapcsolódva jó tudnunk azt, hogy az összetett mondatok kutatásában volt egy olyan irány, melyben a munka Simonyi óta a legújabb időkgig elakadt: annak vizsgálata, hogy a tartalmatlan *hogy* kötőszóval milyen tartalmú főmondathoz kapcsolhatunk mellékmondatot. Hadrovics László és Zsilka János mutattak rá arra, hogy a főmondat konkrét jelentésű szavaihoz nem, csupán elvont jelentésű szavakhoz kapcsolódhat a szó tartalmát kifejtő *hogy* kötőszós mellékmondat. Van tehát ilyen mondatkapcsolás: *Azt mondta, hogy . . .* ; *Az a terve, hogy . . .* ; de nincs ilyesmi: *Azt törölgeti, hogy . . .* ; még általánosabb értelmű igével sincs: *Azt termeli, hogy . . .* Ezen az alapvető megállapításon kívül már Molnár Ilona önálló észrevétele az, hogy a főmondatban a mellékmondatot vonzó szavak nem egyforma jelentésviszonyban állnak a mellékmondatokkal. A főmondat szavait és a mellékmondatot összekötő „szemantikai lánc” többféle lehet.

2. A tartalmatlan (aszemantikus) *hogy* kötőszó fogalmát kifejtve a szerző rámutat, hogy az elnevezést Klemmtől ismeri, a mellékmondatoknak ez a típusa pedig nagyjában azonos a Simonyi-féle „főnévi mondat”-tal. A kérdéses szempontból többnyire teljesen mindegy, hogy egy ilyen mellékmondat milyen része a főmondatnak, hiszen utalószava lehet a főmondatbeli ragtalan az névmás és annak valamennyi ragos és névtűtő alakulata: *az, hogy . . .* ; *annak, azzal, anélkül, azóta (, hogy)* stb.

3. A vizsgálat alapelve és alkalmazásának problémái c. fejezetben azt tudjuk meg, hogy — Simonyinak egy gondolatát továbbfejlesztve — a szerző minden ilyen *hogy* kötőszós mellékmondat tartalmát egy-egy elvont főnévi fogalomba igyekszik sűríteni. Pl. ezt: *Jó, hogy itthon vagyunk*, így fejtí ki: *Jó az a tény, hogy itthon vagyunk*. Ez az átalakíthatóság nincs meg a vizsgált mondat típus egyik fajtájában, pl. *Nem szabad, hogy észrevegyék*. A szerző nem foglalkozik olyan *hogy* kötőszós mondatokkal, melyekben a főmondat nincs közvetlen mondatrészi viszonyban a mellékmondattal. A *Dicsekszik, hogy sokat keres* ugyanis más típusú mondat, mint ez: *Azzal dicsekszik, hogy sokat keres*. (Erről külön tanulmányt írt: MNy. 70: 181 — 92, 298 — 307.)

A vizsgált anyag irodalmi gyűjtésen alapul, de a mondatok nem eredeti, hanem köznyelvív egyszerűsített alakjukban szerepelnek. A típuson belüli osztályozáshoz öt nagy magyar nyelvtani munkából egészítette ki a szerző a példaanyagot, és bőségesen felhasználta az idevágó magyar és külföldi szakirodalmat.

Vannak e mondat típusnak olyan fajtái is, melyekben az átalakításhoz nem elég a főnévi elemmel való kiegészítés (s ezzel a mellékmondatnak jelzőivé való alakítása), hanem a kifejtéshez többlépcsős átalakítás szükséges. Pl. *Akkora sár volt, hogy alig tudtunk menni* — *Nagy sár volt, ...* — *Nagy sár volt, s ennek az a tény volt a következménye, hogy ...*

Amikor a főmondatban nincs a mellékmondatra vonatkozó elvont főnév, többnyire ezekkel a főnevekkel egészíthetjük ki: 1. *tény, esemény, eset, jelenség, körülmény*; 2. *tett, tevékenység, cselekvés*; 3. *állapot, helyzet*; 4. *gondolat, lelkiállapot*; 5. *közlemény, mondat*. A nyelv persze sokkal gazdagabb és változatosabb, ezek a kiegészítések nem minden mondatban hajthatók végre.

4. A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok két fő szemantikai típusát a következő mondatok szemléltetik: a) *Emlékszik arra, hogy nyár volt*. b) *Sokat erősödött azáltal, hogy sportolt*. Az a) típusban a mellékmondat a főmondat igéjének *v o n z a t a* (az *emlékszik* ige ti. majdnem mindig 'valamire' jelentésű állandó határozót kíván). Ebben a típusban az utalószó (*arra*) könnyen kiegészíthető egy elvont főnévvel (*arra a körülményre*). A b) típusú mellékmondat az utalószóval együtt *s z a b a d s z e r k e z e t i t a g*, és az utalószó (*azáltal*) nem vagy nehezen egészíthető ki elvont főnévvel. E két típus elemzésében akadnak ugyan nehézségek, mert vannak olyan vonzatos szerkezetek, melyekben a vonzat konkrét jelentésű, de a szerző kimutatja, hogy a konkrét jelentésű szó gyakran elvont tartalmat takar. Nagyjából tehát helytáll az az észrevétele, hogy a vonzatszerű mellékmondat főmondata kiegészíthető a mellékmondat tartalmát sűrítő elvont főnévvel, a nem vonzatszerű mellékmondaté pedig vagy kiegészíthető, vagy nem, mert az ilyen főmondat konkrét jelentésű. A célhatározó pl. általában nem vonzat, ezért egyaránt mondhatunk ilyesmit: *Azért takarít* (konkrét), *hogy ...* és *Azért figyel* (elvont), *hogy ...*. De a tárgy mindig vonzat, tehát csak elvont jelentésű állítmány után lehet *hogy* kötőszós mellékmondata: *Azt figyeli, hogy ...*, konkrét jelentésű mellett nem (*Azt takarítja, hogy ...*).

A vonzatszerűségnek és az elvontságnak ezt az összefüggését a szerző megvizsgálja előbb a következményes mondatokban, majd a nem következményes időhatározói, okhatározói, állapot- és körülményhatározói, módhatározói, fokhatározói, célhatározói, állítmányi és jelzői mondatokban. A következményes mellékmondat nem vonzat, a vizsgált határozói mellékmondatok általában nem vonzatok, a nem következményes állítmányi és jelzői mellékmondatok azonban sokfélék, ezeket bővebben részletezi. Némelyik megállapítása töprengésre késztet, mégis ajánlatos számbavenni. Így következtetése szerint a módhatározói mondatok azzal utalósós változata vonzat, *úgy* utalósós változata nem vonzat (*Azzal szórakozik, hogy ...*, ill. *Úgy szórakozik, hogy ...*), pusztán

annak a kritériumnak alapján, hogy az az névmás kiegészíthető (pl. *azzal a cselekvéssel*). Ennek tisztázása szerint is további vizsgálatra vár.

5. A „szemantikai láncot” alkotó mondat típusainak bemutatását az előző fejezet megállapításának összefoglalásához kapcsolja. *Sétálni ment | azután* [az után az esemény után] |, *hogy befejezte munkáját*. Ez a *hogy* kötőszós mellékmondat nem vonzat: a *sétálni ment* állítmányi részhez bármi egyéb is kapcsolódhatna, helyette is sok más állhatna (’bármit tett’). Az utalószó kiegészíthető ugyan a mellékmondat tartalmát összefoglaló elvont főnévvel, de ennek nincs belső kapcsolata a főmondat többi részével. Másik típus ez: *Örül | annak* [az eseménynek], | *hogy befejezte munkáját*. Ebben a mellékmondat és a vele összefüggő elvont főnév szemantikailag kötött (s egyúttal vonzati) viszonyban van a főmondat többi részével. Itt a mellékmondat és a főmondat részei „szemantikai láncot” alkotnak.

Az ilyen szemantikai láncok tagjainak egymáshoz való viszonya nem egyforma, hanem legalábbis kétféle. Egyik fajtájában a két szomszédos láncszem különböző jelentésű: *Örült (2) annak (az eseménynek) (1), hogy ...* (Az 1-es szám a mellékmondat tartalmára utaló névmásnak és főnévnek a jele, a 2-es a főmondat másik tartalmas részéé.) *Az örül és az esemény két különböző jelentésű szó. Ugyanígy: Megbánta (2) azt (a tettét) (1), hogy ...* Másik fajtájában ezek az összetevők azonos vagy rokon jelentésűek: *Azt (a hírt) (1) újságolta (2), hogy ...* A *hír* és az *újságol* azonos jelentéskategóriába tartozik. Néha a kiegészítés teljesen fölösleges, sőt természetellenes: *Azt [a gondolatot] (1) gondolta (2), hogy ...* Itt az (1) és a (2) azonos jelentésű. Még inkább ebben: *Az [a vélemény] (1) a véleménye (2), hogy ...*

Ezt az utóbbi fajta viszonyt Molnár Ilona *belsőnek* nevezi, mert a mellékmondat azt a kifejtett tartalmat adja meg, amely aktuálisan azonos a főmondatban névmási vagy elvont főnévi alakban általánosan megjelölt kerettel, azt mintegy kitölti. Az előbbi viszonyfajta (az *esemény* és az *örül*, a *tett* és a *megbánt* viszonya) ezzel szemben *külső*.

Egy mesterkéltszerű szerkesztésű, de igen tanulságos példán mutatja be a szerző egy fontos ígének egyidejűleg kettős (és kétféle viszonyú) vonzatát (*gondol vmiről vmit*): *Arról az eseményről, hogy befejeződött a tanév, az a gondolata támadt, hogy befejeződött a tanév, és azt mondta, hogy befejeződött a tanév. Az esemény a gondolat tartalmával külső viszonyban van, a második mellékmondat belső viszonyban (a harmadik pedig ugyanaz a tagmondat egy másik főnévvel belső viszonyban).* A korábbi szakirodalom ezeket mind együtt tárgyalta mint tartalomkifejtő *hogy*-kötőszós mondatokat, nem vizsgálva a belső, a külső és egyéb viszony közti különbséget. Molnár itt különösen Hadrovics megállapításait idézi és fejleszti tovább.

6. A belső viszony közelebbi vizsgálata szójelentéstani megfigyelésekhez vezet. A szerző felsorol és mondatpéldákkal bővíti kilencven olyan főnevet, mely a mellékmondattal belső viszonyúnak bizonyul: *ábránd, aggodalom, ajánlat, akarat, állapot* stb. Feltárja az elemzés nehézségeit, a besorolás és az értelmezés vitatható pontjait és azt, hogy a bonyolult jelentéstani kapcsolatokat hogyan befolyásolja az, ha a főnév alanyi, a mellékmondat állítmányi szerepű. A felsorolt főneveknek más mondatrészi helyzetére is kitér: az olyan jelzői értékű határozós és birtokos szerkezetekre, mint *ajánlat arra, hogy ...*; *annak a reménye, hogy ...* A belső viszonyú főnevek legtöbbjének igei párja is van: *ábrándozik, aggodódik* stb.

Sok az átmenet a belső és a külső viszony között. Finom megfigyelések után kapunk egy külön felsorolást azokról a főnevekről, amelyeknek semmi vagy igen kevés a külső viszonyhoz. Ezek főleg az állapot, a történés, a cselekvés, a lelki működés és a beszélés, a közlés legelvontabb, legáltalánosabb szavai.

Igen tanulságos a kitérés arra, hogy a mellékmondat tartalmának reális volta hogyan függ össze a belső és a külső viszonytal. Azt [a tettet] teszi, hogy . . . Itt a kötőszó után valóságos tettet elbeszélő mondatot várunk. Azt [a gondolatot] gondolja, hogy . . . Itt a gondolat kifejtését várjuk, nem a realitást. De nemcsak az ilyen belső, hanem a külső viszonyú mellékmondatok is lehetnek reális és nem reális tartalmúak. Ez már a mellékmondatok igazságértékének kérdéskörébe tartozik, külön bővebb kifejtést igényel. Részletesen vizsgálja ennek a f a k t i v i t á s n a k is nevezett jelenségnek problémáit Kiefer Ferenc. (Ebből a tárgykörből a magyar nyelvre nézve egyelőre csak külföldön jelent meg egy angol nyelvű tanulmánya: *Studies in Language* 2 [1978]: 165–97.) Molnár Ilona inkább arra mutat rá, hogy az előbb felsorolt főnevek fogalomkörén kívül eső igék más-más jelentésben különböző viszonyúak lehetnek, és hogy gyakran különbség van igekötő nélküli igék és igekötős változataik közt.

7. A külső viszony közelebbi vizsgálata annak bemutatásával kezdődik, hogy két belső viszonyú szó is kapcsolódhat úgy egymáshoz, hogy külső viszonyban vannak. Pl. *Arról a tevékenységről, hogy összegyűjti faluja régi szokásait, mindenkinek az a véleménye, hogy nagyon értékes.* A *tevékenység* is, a *vélemény* is belső viszonyban áll saját mellékmondatával, egymással azonban külső viszonyban vannak, mert más jelentéscsoportba tartoznak.

A mellékmondatra utaló szavaknak ilyen elemzése és rendszerezése alapján képet kapunk a — bonyolultabb, olykor két mellékmondatot tartalmazó — *hogy*-os alárendelő mondatok szemantikai-szintaktikai kiépítéséről. Az *ígéretet*, *javaslatot*, *megjegyzést tesz*, *megbízást ad*, *választ kap* típusú szerkezetek kifejtése és más ilyen — tartalomadó mellékmondat várására felkészítő — főnevek további jellemzése után rövid kitekintés következik az ilyen tartalmakat minősítő, értékelő melléknevekre (*Helyes az az állítás, hogy . . .*) és az igés mondatok ilyen továbbépülésére (*Pista megharagudott Péterre azért [a cselekvéséért], hogy azt mondta, hogy elutazik*), majd egy részletes felsorolás a mellékmondatral külső viszonyban levő szavakról. A belső viszonyú főnévvel kapcsolatos külső viszonyú szemantikai elem legtöbbször névszó vagy ige. Ilyen főnevek: *ajándék, baj, boldogság* stb. (érzelmi, értelmi vagy erkölcsi minősítés, pl.: *Ajándék a sorstól az [a körülmény], hogy itt élhetünk.*); *alkalom, ár, eredmény* stb. (valamely összefüggésben betöltött hely, szerep, pl.: *Erre jó alkalom lesz az [a helyzet], hogy holnap mindannyian együtt leszünk.*); *tény, valóság* (létezmódra vonatkozó állítás, pl.: *Tény [az a helyzet], hogy a névsorban ő nem szerepel.*); de nemcsak alanyban, hanem birtokos jelzőben kifejtett mellékmondat is tagja lehet efféle szemantikai láncnak. Melléknevek hasonló helyzetben: *borzasztó, bosszantó, csodálatos* stb. (minősítés); *bizonyos, bizonytalan, elképzelhetetlen* stb. (létezmód, bizonyosság); ilyen és másfajta melléknevek határozói vonzattal, pl.: *Ő alkalmas arra [a tevékenységre], hogy gyermekekkel foglalkozzék*; *Bizonyos abban [a gondolatban], hogy helyesen cselekedett.*

A mellékmondatban kifejtett állítás, ítélet modalitását kifejező szavak jellemzését és a külső viszonyú határozószók érintését követi e munkának talán legbősegebb szótárszerű része: azoknak az igéknek a felsorolása, amelyek külső viszonyú szemantikai elemként kapcsolódnak ilyen tartalomkifejtő mellékmondatához. Ezek az igék nem abszolút betűrendben, hanem vonzatuk betűrendjében csoportosítva találhatók e fejezet második részében, tehát így: 1. *a b b a*: *b e l e n y u g s z i k*: *Belenyugszik abba [a ténybe], hogy egyedül kell élnie.*; 2. *a b b a n*; *e g y e t é r t*: *Egyetértettek abban [a gondolatban?], hogy felül kell vizsgálni az ügyet.*; stb. Ez a vonzatok szerinti rendezés azt is elének tárja, hogy sok ilyen igének áll *arra, arról, attól, azon, azzal* vonzattal, de jóval több áll *az* alakú, alanyi mellékmondatra utaló névmással és még több a tárgyi mellékmondatot (vagy mellékmondatra utaló jelzővel álló elvont tárgyat) vonzó tárgyazs igének (*azt* névmással vagy anélkül). A mellékmondatra utaló határozószók közül az *úgy* érdemel külön figyelmet, mert

sajátos megkülönböztetésre alkalmas: *úgy emlékszik, hogy . . .* (de nem biztos benne), ill. *emlékszik arra, hogy . . .* (tény).

A könyv érdemi része azoknak a jelentéskategóriáknak a felsorolásával végződik, amelyekbe a tisztán külső viszonyú szavak tartoznak. Ezek közül kettő megvan a belső viszonyú szavaknál is (de ott más a viszonyuk a mellékmondatához), a többi tizenöt csak a külső viszonyúakra jellemző.

8. Összefoglalását a szerző két kérdésre adott válaszként adja meg: *a)* milyen szemantikai szerkezetek jellemzők a tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatokra?; *b)* milyen jelentésű szavaktól függenek az ilyen mellékmondatok? Az összegezésben nemcsak áttekinthetővé teszi a dolgozat egész gondolatmenetét és főbb megállapításait, hanem velük érintkező újabb kérdéseket is fölvet.

9. Aki a kezdeti nekirugaszkodás után figyelemmel végigolvassa ezt a munkát, örömmel veheti észre, hogy gondolkodásunk és nyelvünk rejtett összefüggéseinek egy igen fontos részterületén gazdagodott ismeretekben. Molnár Ilona nem csupán az érdeklődő olvasót vezeti lépésről lépésre nyelvünk egy elvontabb szférájának megismerésében, hanem közben a saját útkeresésének módszerét (esetleges zsákutcáit is) feltárja. Rámutat a mondatok és a szavak jelentésének számos összefüggésére (sőt egymásrautaltságára), mégpedig olyan területen, melyet némelyek talán nem is a nyelvészet, hanem a logika illetékességi köréhez sorolnának. Pedig ennek a területnek a kutatásához éppen olyan szakember kell, aki ízig-vérig nyelvész, de a logika és az ismeretelmélet területén is jártos, mint Molnár Ilona. Eredményei viszont most már nélkülözhetetlenek lesznek nemcsak a mondattanban végzendő további mélyfúrásokhoz, hanem a logika tudományának ezutáni fejlődéséhez is.

Külön ki kell emelnünk ennek a nem nagyon terjedelmes, de igen tartalmas értekezésnek a stílusát: izes, de nem különösen fűszerezett, hanem az elvontságokat is jól érthetően tálaló, természetes egyszerűségű, a szakzsargon buktatóit ügyesen kerülő nyelvet. Inkább tárgyának bonyolultsága, mint a szerző fogalmazása okozza azt, hogy itt-ott nehezen követhető, vagy hogy egy-két példa talán nem a legodaillóbb. Tárgyalásmódja így is mintaszerű lehet mindazoknak, akik elvont összefüggéseket akarnak szellemileg fejlett nagyközönség számára érthetővé tenni.

Elekfi László

Domokos Pál Péter: „. . . Édes Hazámnak akartam szolgálni . . . ”
Budapest, 1979. Szent István Társulat kiadása, 1520 oldal

A „moldvai magyarság”, közkeletű megjelöléssel a „csángók” világa fekszik előttünk Domokos Pál Péternek, XX. századi „felfedezőjüknek” szerető és tudós összeállításában.

A csíksomlyói ferences barátok évszázadokon keresztül tevékenykedtek a magyar kultúra szolgálatában, ápolásában. Tevékenységük egyaránt kisugárzott a Kárpátokon túli Moldva magyarságára és a közeli székelységre, a vallásgyakorlaton keresztül egybekötve a földrajzilag és sok évszázadig államigazgatásilag is elkülönülten élt magyarságot. Furcsa módon a ferencesek igazi, aktív tevékenysége akkor szakadt meg, amikor a katolikus magyarság közös államigazgatás alá került. Domokos Pál Péter e kötetben emléket és példát állított az egyetemes emberi kultúra munkásainak, akik közül az egyik: Kájoni János „oláh” származásának, a másik: Petrás Incze János „magyar” származásának

vallotta magát egész életében. Egyek és példamutatóak voltak abban, hogy a magyar kultúra értékeinek megőrzésével és fenntartásával, ápolásával szolgálták a magyarságot és az egyetemes emberi kultúrát.

Kájoni János 1676-ban, néhány évvel a török Budáról való kiűzése előtt, az európai központoktól távoli csíksomlyói klostromban a körülményeket illetően példátlan vállalkozásba kezd a Kárpátok inneni oldalán lakó katolikus székelység és a Kárpátokon túli moldvai magyarság számára. Közel 800 oldalon megjelenteti *Cantionale Catholicum* címmel énekeskönyvét, melyben 560 magyar, 260 latin nyelvű egyházi éneket ad közre. Az énekeskönyv megjelenését széles körű gyűjtés, másolás előzi meg. Kájoni hosszú életútjának, melyet Domokos sokoldalúan ismertet, nem ez az énekeskönyv az egyetlen nagy vállalkozása és teljesítménye. Kiadott nagy növénytani munkát, versgyűjteményt, fellejegyzett népi táncdallamokat; a legrégibb írott, kottázott magyar táncdallamok lejegyzése tőle származik. Foglalkozott a székely rovásírással, épített, javított orgonát és tanította az orgonajátékot. Kájoni életútjának, munkásságának felvázolásán kívül a *Cantionale Catholicum* teljes szöveges gyűjteményét is nyújtja Domokos Pál Péter saját zenei gyűjtéseinek, lejegyzéseinek kiegészítésével, mellyel 300 év után is pótolni tudta az első kiadás nyomdatechnikai — kottametszési — nehézségeit. A Kájoni gyűjtemény dallamainak adatközlői jórészen a moldvai és bukoviniai magyarok közül kerültek ki, napjainkban! Az emlékezet és hagyomány ilyen szívósan és kitartóan őrizte meg számunkra...

Ez önmagában nagy vállalkozáshoz kapcsolja Domokos e kötetben Petrás Ince János forrófalvi és klézsei kántornak és áldozópapnak a Magyar Tudományos Akadémiával, majd később a Szent László Társulattal való levelezését, az abban foglalt tudományos közlések, gyűjtemények közreadásával. Petrás Ince János életművének méltó megírásához Domokos összegyűjtött minden eddig fellelhető anyagot, mely a kötet talán legaktuálisabb és legdrámaibb része.

Nagy adósságból törlesztett a Szent István Társulat e kötet megjelenésével. Kevésbé ismeretes ugyanis, hogy az 1600-as évektől kezdve a Római Szentszék volt az, ahonnan tudatosan gátolták e területek akkor még mintegy fele részben magyar lakosságának magyar nyelvű papokkal való ellátását, az egyházi — az akkor egyetlen közösségi életforma — magyar anyanyelven történő ápolását és fenntartását. A török függőségben élő moldvai vajdaság a katolikus egyház számára „határhozvet” az összefüggő keleti ortodox egyház érdekeltségi területe felé. A Római Szentszék az ortodox egyházzal való rivalizálás miatt ezen területet még az 1500-as években ún. „missziós területté” nyilvánította és a „Propaganda de Fide” hivatalhoz rendelte. Ez az intézkedés azzal járt, hogy megszűnt a magyar püspökök fennhatósága és először lengyel, majd olasz püspökök és papok látták el az egyházi szolgálatot. Csak ritka esetben szenvedték el néhány magyar ferences szerzetes pap jelenlétét, akik számára nem egy esetben a meghurcoltatás, vagy az orgyilkosság jutott osztályrészül tőlük, mint Petrás esetén is történt. A múlt századtól kezdődően az e területre érkező missziós papok számára a katolikus olasz püspökök biztosították a román nyelv megtanulásához szükséges tanárokat — a magyar anyanyelvű falvakba delegált papok számára is — tudatosan mellőzve a magyar nyelvű lakosság vallásos és emberi igényeit. De ezek már a legutóbbi évszázad történetéhez kapcsolódnak.

Domokos Pál Péter 1929-ben írta első könyvét „A moldvai magyarság”-ot. E most megjelent művében is rövid, tárgyyszerű és tényszerű összefoglalást nyújt róluk, mert „A statisztikában eredménytelenül keressük őket. Ők már a statisztikában sem kapnak helyet »Nincsenek«. A hatalmas népzenei-, népnyelvi-, és egyéb néprajzi anyag olyan nép ajkáról gyűjtődött, amelyik nincs” — állapítja meg róluk keserű tárgyilagossággal.

A moldvai magyarságról szóló híradásokat a kunok Erdély délkeleti szomszédságában való megtelepedése előzi meg. 1086-ban ezek a kunok egymás után törnek be a keleti és a déli Kárpátokon. Szent László veszi fel velük a harcot, s a végén a Temes-parti

Pogányosnál tönkreveri és kifűzi a kun sereget az országból. Száz évvel később a kunok újra megtámadták az országot, és feldúlták a Barcaságot. II. Endre a határok megvédésére először a német lovagrendet telepíti le, majd miután önkényeskedésük miatt el kell űznie őket, helyükre magyar határvédők kerülnek. Ezek a határvédők a Kárpátok gerincének túlsó oldalára is települnek. Amennyiben a későbbiekben sem kerül bizonyosság arról, hogy Etelközből nem minden magyar költözött be a Kárpát-medencébe, úgy ezeket a határvédő magyarokat tekinthetjük a „csángómagyarok” első csoportjának. (A Tatrosz és Olt folyók Kárpátokon kívüli völgyeiben lakó magyarokról van szó.)

A második csoport, melyről már írásos tudomásunk van, a kunok megkereszteléséhez kapcsolódik. Szent Domonkos rendje alapításának egyik célja a kunok megtérítése volt. A térítő missziót maga Szent Domonkos akarta vezetni, ezért növesztette meg szakállát, ezért tanult meg kunul. Előre hajlott kora és betegsége miatt erre nem került sor, s az első misszió tagjait a felbőszült kunok le is ölték. A második misszió azonban sikerrel járt és Borz Membrok a kúnok fejedelme saját fiát küldte a dominikánusokkal Esztergomba a magyar primáshoz, hogy keresztelő papokat kérjen. A pápa a magyar primást nevezte ki a térítő misszió legátusává, aki Béla herceggel, számos püspökkel és sok kísérvél vonult Kunországba, a mai Moldvába, hogy az ott élő kunokat megkeresztelje. Domokos Pál Péter fakszimilében teszi közzé a Vatikáni Titkos Levéltárban készített fényképfelvételeit, melyek a pápa és a magyar primás közti levelezéséről szólnak a kunok megtérítése ügyében. Béla herceg ez alkalommal fogadja a kunok hódolatát, s ettől kezdve viselte címében a Rex Cumaniae címet. Az új püspököt, akit magával vitt, a magyar püspöki kar tagjaként nagy kísérettel Milkovban hagyta. E kíséret nyilván számos papból, katonából, kiszolgáló, védő személyzetből is állt, akikhez további magyarok is csatlakoztak. Így az írott források által is ismert csángómagyarok csoportjaként tekinthetünk rájuk. Ez a milkovi püspökség 1227-ben alakult, ismerjük a püspökök névsorát.

1238-ban e Kunországból (Magna Cumania) 40 000 kun család Köteny királyuk vezetésével Magyarországra való betelepedési engedélyt kért és kapott a magyar királytól, IV. Bélától. Ezek sodródtak bele a tatárjárás előtti eseményekbe. A Kunországból maradt kunok és magyarok minden valószínűség szerint átvészelhették a tatárjárást, miután nem estek a tatár sereg fő vonulási irányába. A Kunországból Magyarországra távozott 40 000 kun család üresen maradt helyeire ebben az időszakban kezdődött meg a Balkánról a különböző összetételű román pásztortörzsek felhúzódása, akik Róbert Károly uralkodása idejére már meglehetősen számottevőek voltak. A magyar király ebből a magyarcsángó—német és román népességekonglomerátumból szervezi meg az Ungro-Vlachia vajdaságot. Ez a név változott a későbbiekben Munténiára, magyarul Havasalföldre, latinul Transalpiniára. Tehát ebbe az országba nemcsak a mai Moldva, hanem Havasalföld is beletartozott. Moldvát tulajdonképpen Nagy Lajos szervezte meg Kara-Bogdania nevű vajdaságként. Ungro-Valachia első vajdája volt Basarab (1324.). Halála után Alexander vajdával Nagy Lajos igen jó viszonyt tartott. A vajdaság székhelye Kimpulung volt (Campo-Longo=Hosszúmező). A székhely magyar kultúrájáról a kimpulungi templom falában ma is ott levő síremlék kapcsán tájékozódhatunk. Ott olvasható ez a felírás: „Comes Laurentius de Campo Longo MCCC.” azaz „Hosszúmezei Lőrinc gróf 1300”. A Szeret-i Vadász Miklós püspök síremléke 1418-ból jelenleg a győri székesegyházban található, compendiuma pedig a müncheni állami levéltárban.

A mohácsi vész bekövetkezése után széjjelesett az addig egységes magyar királyság. Erdélyben önálló fejedelemség alakul, mely 1541-ben indul útjára. Megszervezője: Martinuzzi Frater György röviddel utána áldozatul esik. Már János Zsigmond alatt mondják ki a világon elsőnek a „szabad vallásgyakorlatot”, de a valóságban ezt a deklarációt csak a négy „bevett” vallásra értették: a reformátusokra, az unitáriusokra, az evangélikusokra és a katolikusokra. A szabad vallásgyakorlatot Tordán kimondó főurak

azonban Gyulafehérvárra érve a katolikus püspököt elűldözték, javait elvették, s a püspököt az erdélyi fejedelemség alatt vissza sem engedték. Ilyen körülmények között a moldvai katolikus magyarok az erdélyi püspökök támogatására nem számíthattak, sőt valószínűleg a római Szentszék magyarellen es lépéseiben ez a körülmény is szerepet játszhatott. Az erdélyi fejedelmek reformált beállítottsága ellenére a székelyek megtartották katolikus vallásukat, s emiatt nem egy esetben a fejedelmekkel is harcba keveredtek. Ebből az ellentétből a későbbiekben sok nyomorúságuk származott, de nem tágtítottak.

A legkeletibb sarokba szorult székelyek lelki gondozásában különösen nagy szerepet játszott az erőteljesen magyar érzelmű csíksomlyói ferencesek közreműködése, akiknek gondoskodása a veszélyes vallásmozgalmak idején a Kárpátokon túli moldvai katolikus magyarokra is kiterjedt. Bákö és Tirgovist ferences kolostorainak Csíksomlyó ferences magyarsága és anyaháza adta a rendfőnököket; névszerint is ismerjük őket. Csíksomlyó 1567 óta Székelyföld és Moldva népének katolikus búcsújáróhelye pünkösdi ünnepén. (János Zsigmond hadain ekkor vettek győzelmet az egyesült csíki és udvarhelyszéki székely hadak. A templom falán ugyanennek az eseménynek az emlékét őrző tábla 1559-et említi.)

A XVI. század végéről Sánta Péter vajda feljegyzést készíttetett Moldva lakosságáról. Moldva lakóinak száma eszerint 47 167 fő volt 1592-ben, melyből mintegy 20 000 a magyar.

Az új vallások megosztották a magyarságot és a székelységet. A szászság teljes egészében protestánssá lett. Az ortodox románság a maga külön útját járta.

Az új vallás papjai és kántorai már az 1600-as évek táján számos énekeskönyvet jelentettek meg, hogy ezzel is segítsék az új vallások terjedését, ismerve a nép „énekéhségét”. Ennek ellenhatásaként a katolikusok is énekgyűjtésbe kezdtek. Már az 1600-as évek első harmadában megjelentek az első katolikus énekeskönyvek, melyek hangjegyes lejegyzéseket is tartalmaztak. A Kájoni énekeskönyv is ezek dallamaira hivatkozik, nem lévén módjában kottákat is közölni nyomdatechnikai okokból. Domokos Pál Péter be is mutat néhány kántort, akik közül talán Petri András végezte a legnagyobb munkát. Az Udvarhely-Szentkirály-on és Kisasszonyfalván (Csíkrákos) működő kántor Énekeskönyvében 207 magyar és 32 latin nyelvű énekszöveget gyűjtött össze és adott közre. Domokos közli Petri énekeskönyvének ősforrásait is, mert gyűjteményében nemcsak az akkor általánosan ismert darabokat használta fel, hanem régi kiadványokból, kódexekből is merített. Ezek az énekeskönyvek tartalmukban összefoglalták a közösség hagyományos együttléteinek az alkalomhoz illő rituáléit, segítve ezzel ezen együttlétek utáni igény és szükség fennmaradását, számos hasonló közösségi megnyilvánulás kultúrájának továbbélését.

Moldvában minderre sokkal nagyobb szükség volt az idegen környezet szaporodása és az idegen nyelvű, magyarul nem tudó papok elzárkózása miatt. Ez az állapot mérhetetlen elkeseredést szült az amúgy is sanyarú körülmények között élő magyarság körében. 1671 októberében „Szabófalva és a többi öt községbeli magyarok” magyar és latin nyelvű levélben fordultak sérelmeikkel a római Szentszékhez.

Róma vizsgálatokat rendelt, látogatások történtek, de nem változott semmi sem. E látogatásoknak annyit köszönhetünk, hogy ma olvashatjuk Diodat és Bandinus püspökök jelentéseit, melyek lényegében tudósítások a meglátogatott magyar településekről.

Ezek a jelentések nemcsak a katolikus magyarok lélekszámának alakulásáról számolnak be (akkor a valláshoz való tartozás, bizonyos etnikai hovatartozást is jelentett), hanem a parókiák helyzetéről, kolostorok állapotáról, vagyoni helyzetéről, lényegesebb műtárgyairól, a hívek magatartásáról is szólnak.

A moldvai magyarság nyomorúságos élete mindezek ellenére — nem egy esetben — az egyetlen életlehetőségnek kínálkozott a Magyar-, vagy Erdélyországból elűldözt-

teknek. Az ide menekült huszita magyaroknak köszönhetjük valószínűleg az első magyar nyelvű bibliafordításunkat, melyet az Apor-, Bécsi-, és Müncheni kódexek őrizhetnek. A reformátusok, fejedelmek, vajdák, királyok, török-tatárok egyaránt zaklatták e magyarságot. Ezek között is talán a legszörnyűbb a „Mádéfalvi veszedelem” vagy „Siculicidium” 1764-ben. Magyarország asszonykirálya, Mária Terézia összelövette a Csikmadéfalvára tanácskozássra hívott székelységet, mert azok kiváltságaikra hivatkozva, nem akartak a határőrség sorkatonáivá válni. (A tömeggyilkosság emlékét Csikmadéfalva határában kőpiramis őrzi, oldalán az eseményt megörökítő verssel és felírással.) A királynő bűnvizsgáló bizottságokat állított fel a gyilkosságot követő napon, melynek feladata a résztvevők és felbujtók felkeresése volt. Azoknak, ugyanis — így szólt a parancs — fejét és vagyonát kell venni. A bűnvizsgálat előtt a székelység nagy tömegei menekültek Moldovába, s számukkal a moldvai magyarság ismét jelentősen felgyarapodott.

1827-ben Lippa konzul ezen a területen a bécsi udvarnak 50 000 magyarról számol be. Az 1851. évi moldvai „Schematizmus” 22 plébániát és 186 filiálét sorol fel, összesen 208 helységet, feltüntetve a plébániákon használatos nyelvet is. Eszerint a 22 plébánia közül 16-ban magyarul beszélnek, azaz Dzsidadfalván, Bákóban, Bergovánban, Buteán, Kalugerbán, Klézsén, — Forrófalván, Foksánban, Gorzafalván, Halasfalván, Prezesten, Szabófalván, Pusztinában, Tatroshan, Bogdánfalván és Valénban.

Petrás Incze János kántorként és papként való működése ezekre az évekre esik. Apja: Petrás Ferenc forrófalvi kántor, aki a latin, magyar, olasz és román nyelveket beszéli és írja. (Forrófalva a Román Népköztársaság Moldova nevű tartományában van, Bakó megye Beszterce-i járásában. Bakó városától délnyugatra a legnagyobb csángómagyar falucsoport közepén, a Szeret folyó jobb partján fekszik.) Minorita szerzetessé, misszionáriussá való képzése Egerben történt, 1834-ben tett fogadalmat. Saját kérésére, rendjének engedélyével ment vissza szülőföldjére és haláláig ott is maradt. Szülőföldjére visszakérülve magyarországi lapokból értesült főnökének a Jasiban (Jászvásárban) székelő Carlo Magni püspöknek magyarellenés rendeleteiről és törekvéseiről. „Petrás nem viseli el az igazságtalanságot — írja Domokos Pál Péter —, és észrevételeket fűz főnöke leveléhez, valamint egyéb tetteihez. Népe, a moldvai csángómagyar nép ügyét saját gondjaként veszi vállaira és ez ügy védelmét ettől fogva életcéljának tekinti.”

Magnit Arduini Rafael Péter követte a következő négy évben (1838—42.) a moldvai katolikus püspöki széken. Egyetlen olyan olasz missziós püspök volt, aki szerette a magyarokat, és igen sokat tett értük. Ő figyelte fel a Pusztinán működő Petrásra és képességeire való tekintettel útjaira titkárként magával vitte.

Petrás ilyen utazás alkalmával ismerkedett meg Döbrentei Gáborral Borszék-fürdön, ahol a püspök és Döbrentei egyaránt egészségük jobbítása érdekében tartózkodtak. Nem sokkal ezután Döbrentei 38 kérdést tett fel írásban Petrásnak a csángómagyarok életrendje után tudakozódva.

Az elsők közül sorolunk fel néhányat: 1. Mintegy hány ezerre megyen a Moldovai Magyarok száma? 2. Mi nevű Városokban, falukban laknak s ezek melly kerületekben fekszenek? 3. Földművesek-é? Pásztoemberek-é, vagy miféle mesterséget űznek? 4. Öltözete a férfinak milyen? Millyen a némbéré? 5. Téren laknak-é, vagy hegyek között? 6. Miféle hagyomány lehet közöttök Moldovába mikor? melly alkalommal telepedések felől? Ki vezette őket oda? 7. Van-é közöttük szabad birtokos nemes? Vagy milyen viszonyban állnak Földes Uraikhoz? 8. Állítatnak a Moldovai Katonaság közé S mennyi Számmal? — Stb.

Emeljünk ki 38 kérdés közül két kérdésre adott választ!

1. Mintegy hány ezerre megyen a „moldovai magyarok” száma? Inkább a „Közönséges Egyházi Elöljáróság, véleménye, mint valóságos számítása szerint. „Moldova Fejedelemsége” határiban körülbelül létezik Ötvenhétezer Római Kathol.hitvallású

lélek, és nem kevesebb; kik közül, ha kiveszünk némely városokban kereskedést és Kézműveket gyakorló némely külhonokból ide vándorlott családokat: Kik leginkább Francia, Német, vagy Lengyel honiak, a' többiek mindnyájan valóságos Magyar vérből származottaknak tartják magokat, és azoknak tartanak a' kormánytól úgy, mint a nemesektől Ezek közül mintegy 30—40—50 ezeren ma is hol jobban hol rosszabban Magyarul beszélnek, a többiek pedig magokat Magyaroknak hivatni erősen szeretik, de magok, vagy egy-néhány hibás szavat, vagy pedig semmit, egy kevés elpiruló szégyennel az ősi nyelveken kérdezőknek oláh, nem tudommal felelnek.

A 'népesülés' haladása a szaporodásban így áll, 1770-től 1839-ig:

Fő tisz. Martinotti Praefectus alatt:		12 000
Fő tisz. Róchi Praefectus alatt:	1790-ben	15 000
Méltóságos Berardi Püspök alatt	1815-ben	20 000
Méltóságos Paroni püspök alatt:	1821-ben	25 000
Fő. tisz. Pamphili Praefectus alatt:	1830-ban	45 000
Méltóságos Ardoini mostani Püspök alatt	1839-ben	57 300

9. Vagynaké magyar nyelvükhöz buzgó ragaszkodással, vagy hamar el oláhosodnak?

Minden nem kedvező viszonyaik ellenére is megelégedést, úgy lánczik aban találnak a még magyarul beszélni tudók, ha egymással, s akárkivelis saját nyelvükön beszélgethetnek, az eddigi eloláhosodásnak mi volt az oka, könnyen érthető, t. i. a tartomány uralkodó nyelvének elkerülhetetlen szüksége. A hit szolgái — Missionáriusok — pedig a leg-szomorúbb üdőkben is a Propagandátul nagy szorgalommal küldetvén, mivel a magyar nyelvet nehezebben tanulhatták az oláhnál, nincs mit csudálni hogy ha egy néhány évig ott maradások reményében inkább oláhsul mind magyarul kivantak hiveikkel közlekedésben lenni; ezek pedig azt jónak tartván, mit Pásztoruk szájából hallanak, s ennél fogva nem kevesen a magyar nyelvet el felejtették. Ki tagadhatná azonban, hogy az itteni magyarok nyelve meg tartását a hittők iránt való legszentebb atyai gondoskodásnak, a Rómái Szent Szék, s a Propaganda hitet terjesztő gyülekezetnek semmi veszedelemtől csekély mit sem irtózkodó buzgó fel vigyázásának, s a Minorita Rendü Sz. Ferencz fiai nemes el szánásának Köszönhetni, kik századok olta pótolták lelki szükségeit az itten vígasztalás nélkül szűkölködő véreinknek a legnagyobb szenvedések köztis az Istenben való legbátorságosabb bizodalomra, Kiben kell megvetni minden reményünket, nem csekély haszonnal serkentgették. Nem tudom, de nem is akarom az itten fáradozott boldogult szerzetes férfiak buzgalmát megdicsérni, elvégzi azt helyettem legjobban az a kiért s kinek hite tudományáért fáradozni nem irtóztak! Méltán erősíthetni azonban hogy ez utóbbi években az eloláhosodásnak példái igen ritkák, ma pedig ilyen esetet nemis lehet hallani; csupán a regényes házasságok, biztatások, igiretek, erkölcsi viszonyok s más egyéb személyes esetek mutathatnak még egy néhány ritkább eféle szánakodásra méltó szomorú példát. Nem ok nélkül illik, sőt szükséges itten meg jegyezmem, hogy el oláhosodásról itt nem lehet emlékezni, mely a Csángók közül, ha sokan már magyarul nem beszélnekis, történt volna, sőt mostan örömmel el lehet mondani, hogy arra példát nem említhetünk . . . Megvallani mégis kénytelenek vagyunk, hogy némelyek huzamosabb évekig az oláhok közt lakván édes nyelvöket annyira megfejtették, hogy vagy semmit, vagy igen keveset, azt is szégyennel szólnak magyar nyelven. Egyéb iránt, hogy a nyelvhez buzgó ragaszkodással vannak, ha nem szóllanékis, mégis onnan világos volna: hogy annyi sok viszonyok s változások között, századok elmulta után is, ha hibásanis, magyarul beszélnek. Az el oláhosodásra pedig semmi önkéntes vonzódást tapasztalni nem lehet.

Petrás egészen 1848-ig levelezik rendszeresen Döbrenteivel. Szorgalmasan írja Tudósításait és küldözi népdal- és néprajzi gyűjteményeit. Schedel (Toldi) Ferenczel nem tud hasonló kapcsolatot kialakítani — máig ismeretlen, hogy miért. Döbrentei 1851-ben

meghal, és csak 1863-ból ismerjük a következő Petrás-levelet. A közbülső időszak hallgatására vonatkozóan csak találgatásokra vagyunk utalva. Közrejátszhatott ebben az is, hogy Schedel volt az, aki Petrásnak Magni moldvai püspök magyarellenese levelére vonatkozóan írt Észrevételeit elfektette . . .

1861-ben Magyarországon megalakult a Szent László Társulat, mely alapszabályszerűen a „keleti — sajátlag — a moldvai csángómagyarok” segélyezését tűzte ki célul. Több gyűlésen foglalkozott a kérdéssel, majd tagjai közül Imets, Veszely és Kovátsot Moldvába küldötte, hogy a helyszínen győződjenek meg a való helyzetről. A Szent László Társulat küldötteinek Klézsén való megjelenése óta az Akadémia helyét Petrás tudatában a Szent László Társulat foglalta el, ezután szinte kizárólag nekik küldte leveleit. (Ez a levelezés a Központi Papneveldeből 1964-ben került az Akadémia tulajdonába.) A sokat küszködő, nehéz életű Petrás-nak is voltak boldog percek, így akkor, amikor Káputa nevű filiájában az ő kezdeményezésére a Társulat segélyével templom épült és felszentelésre került.

1881-ben Camilli Miklós József lett Moldva apostoli vizitátora. Fáradozásának eredményeként lett Moldva missziós területéből püspökség (emögött a román királyság és a Római Szentszék megállapodása állt), amelynek élére ő maga került. Egyik első lépéseként körlevélben írta elő, hogy „templomaiban csak román nyelven szabad imádkozni”.

1886-ban, nem sokkal ezután Petrás-t mindenéből kifosztották, majd egy újabb alkalommal megölték. Nincs róla adat, hogy kik és miért. Domokos Pál Péter a 20-as években felkereste Moldva minden csángómagyar faluját. Számukat akkor 120 000-e tette, akik közül mintegy 80 000-en még magyarul beszéltek. A moldvai magyarságról írott könyve óriási érdeklődést keltett, s a kutatások sorát indította el. A bukoviniai magyarok közül mintegy 14 000-et a Horthy-kormány Magyarországra telepített, melyhez a 120 000-ből, közel 1000 csángómagyar csatlakozott. Ezek előbb a Bácskába, majd a Tolna megyei völgyeségi járásba kerültek.

A II. világháborút követően a Román Népköztársaság az 1946 és 47-es esztendőkhöz száznál több magyar nyelvű iskolát állított fel a moldvai csángómagyarok részére, 150-nél több tanítóval. A szükségletként létrehozott iskolák azonban néhány év múlva megszűntek. Kallós Zoltán a fiatalabb kutatónemzedék tagja is ezekben az iskolákban tanított.

A Moldvai Magyar Nyelvatlaszt Szabó T. Attila a kolozsvári egyetem tanára és munkatársai állították össze. Népdalgyűjtést ugyancsak az erdélyi Jagamas János, Szegő Júlia és Kallós Zoltán végeztek legutóbb. A két háború közt Domokos után Veress Sándor, Balla Péter és Lükő Gábor hozott becses archaikus magyar emlékeket tőlük.

Falvai Károly

”Kéz- és lábtörést” — eredetét illetően egy kis csalódás.

Gyakorta mondják egyetemi tanulótársai a vizsgára menőnek: *kéz- és lábtörést!* (értsd: *kívánok*). Ez olyanfajta ellenszer, mert az a hiedelem uralkodik, hogy nem szabad jó, eredményes vizsgát kívánni, mert ezzel elűzzük a vizsgázandó szerencséjét. A német nyelvben, annak köznyelvi szintjén sajátos ige használatos a baj elhárítására, ha valaki mégis „sok szerencsét” (*viel Glück*) kívánva biztatná kollokviumra, szigorlatra menő társát. Ez a bajt elhárító német ige, tagadó formában: *nicht verschreien!*, azaz nem szabad a jószerencsét elűzni (szóról szóra: ’elkiabálni’).

Meg voltam győződve hogy ez a kifejezés, valamint használata német eredetű, a németországi és az ausztriai egyetemi életből való. Esetleg szélesebb alapú, hiszen a mindennapos életben is használatos. De most kénytelen vagyok tudomásul venni, hogy csak *k ö z v e t l e n* forrása a német nyelv, illetőleg a hazai és a szomszédos német ajkú beszélők kifejezéshasználata. Az vitathatatlan, hogy kétnyelvű beszélők révén került hozzánk, ők fordították le a német *Hals- und Beinbruch* negatív szerencsekívánási formulát, és ültették át szokásvilágunkba az ezzel kapcsolatos hiedelmet. Csalódás akkor ért, amikor megtudtam, hogy ez a német szerencsekívánó formula szándékos vagy akaratlan félreértésen, illetőleg félremagyarázáson alapul. És nem is olyan előkelő származású, amilyennek véltem, hanem éppenséggel alulról jött, a német tolvajok zsargonjából, tehát a német köznyelvbe tulajdonképpen betolakodott. Közvetlen eredete a német tolvajok nyelvében található, a Rotwelschben, de oda a jiddischből került, annak a héber elemei közül. Ott így hangzik: *hazlöche un bróche*, ennek jelentése ’boldogságot és szerencsét!’. (Tkp. szefárd kiejtésben, héber *hazlacha* ’boldogság’; *un ’és’* < ném. *und*; *b’rachá* ’áldás’), l. erről Salcia Landmann: *Jiddisch, Abenteuer einer Sprache*.³ 1968. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 252. szám 87).

Nem tudom, mi volt az oka a héber formula német értelmesítésének: rejtés, népi belemagyarázás (népetimológia) vagy egyszerűen tréfálkozás? Minden valószínűség szerint kópés viccelődés eredménye az átfordítás héberből németre, de csupán hangzásban, nem pedig tartalmilag.

Erdődi József

Posztumusz vagy posthumus?

Bekapcsolom a tv-t (1978. aug. 31-én este), és megszólal az egyik igen kedves és népszerű bemondó, Takács Mária: „... majd Rónay György A párdue és a gödölye c. *posztumusz* művét mutatjuk be.” Megüti a fülem, hát mégis *posztumusz* a helyes kiejtés? Akkor Kovács Sándor Iván éppen Rónay György Balassitól Adyig c. tanulmánykötetét miéért emlegeti egyik glosszájában (Élet és Irodalom, 1978. szept. 2.) *posztumuszként*?

A címben feltüntetett szó jelentése — 1. utószülött (gyermek, aki apja halála után született), 2. hátrahagyott (szellemi alkotás, amely a szerző halála után kerül első ízben a közönség elé)¹ általában mindenkinél egyforma, annál tarkább képet mutat azonban az írása. Az 1964-ben megjelent Helyesírási tanácsadó szótár a *posztumusz* írásmódot java-

¹ L. Idegen Szavak Kézi Szótára, szerk. Bakos Ferenc. Terra, Bp., 1960. 564

solja (583). Ez akadémiai szintű tanácsnak tekintendő, melynek a követése ajánlatos. Mégis, nyelvészeknél, irodalmároknál, orvosoknál², történészeknél gyakran találkozunk a *posthumus*, *poszthumus*, *posztumusz* alakjával is.

Mi lehet az oka annak, hogy a szó írásába valaki valamikor „becsempészte” a *h* betűt? Első pillantásra úgy látszik, hogy a *posztumusz*-nak semmi köze a *posthumus*-hoz. Ha az utóbbi szó két eleme a *post* ’után’ és *humus* ’talaj, föld’ lenne, akkor egy **posthumum* alakot kellene kapnunk, mert a latin *post* előjáró tárgyesetet vonz.

Valamivel könnyebb a dolgunk, ha a jelentésből indulunk ki. Mivel a szóban forgó szó egyik jelentése: ’utószülött, halál utáni’, a latin *humus*-ra gondolva a temetéssel, a halál után bekövetkező aktussal hozták összefüggésbe a szót, s így állt elő a *posthumus* szó. Ez esetben népetimológiával (ami persze valószínűtlen), esetleg paronimával (rokon hangzású szóval) állunk szemben.

Nyelvérzékünk szerint a *posztumusz* vagy *posthumus* csakis a latinra vezethető vissza. A latinban azonban csak *postumus* alakot találunk.³ És *h* nélküli alakot találunk a latinból származott legtöbb nyelvben is: a portugálban, spanyolban, olaszban *postumo*, a románban *postum* van. Kivétel ez alól a francia, ahol a *posthume* használatos.

Ugyancsak *h* nélküli alakot találunk a németben (Duden szerint is): *postum*, viszont az angolban már újra belép a *h*: *posthumous*.

Az Értelmező Szótárban még *poszthumus* (*posthumus* is) van, de az 1972-ben megjelent Magyar értelmező kéziszótár csak a *posztumusz* alakot adja meg. Ugyanezt az alakot találjuk az Új magyar lexikonban is (1961).

Ezek után nagy érdeklődéssel nyitjuk fel a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. kötetét. Ott azonban *posztumusz* címszó, sajnos, nincs. Továbbra is nyitott marad tehát a kérdés, hogyan és honnan kerülhetett a magyar nyelvbe a *posztumusz* *h*-s változata.

A TESz. szerint a *humusz* nemzetközi szó, forrása a latin *humus*; a magyarba elsősorban a német közvetíthette. Ezzel egyet is lehet érteni. Más azonban a helyzet a *posthumus*-szal. Angol vagy francia közvetítésre aligha gondolhatunk a mi szóhasználatunkban, a németben pedig — mint láttuk — ez az összetétel *h* nélküli alakot mutat fel.

Az egyik Horatius-ódában a következő olvasható:

„Eheu fugaces, Postume, Postume
labuntur anni, nec pietas moram
rugis et instanti senectae
afferet indomitaque morti.”⁴

Vagyis nyilván egy családnévről van szó, amelyből később köznév lett. Talán Horatius barátja volt ez a *Postumus*. A vocativusi alak mutatja, hogy megszólít valakit, búsulván, hogy a futó évek rohannak. Úgy véljük tehát, hogy a *posztumusz* latin előzményekre nyúlik vissza, nyelvünkben a magyarországi latinság hagyatéka, és ezért helyesírása (és ejtése is) csak *posztumusz* (sodtumus) lehet. Valószínű, hogy ez a szó valamikor a *humus* bűvkörébe került és így keletkezhettek a *h* betűs változatai a különböző nyelvekben. A franciában pl. már a XIV. században.⁵

Bihari József

² Csak egyetlen példa a sok közül: Magyar Imre professzor Stílusgyakorlat c. könyvében (Medicina Könyvkiadó, Bp. 1971.) olvashatjuk a 283. lapon: „Karácsony Benő... A megnyugvás ösvényein c. *posthumus* műben...”

³ L. Györky Alajos: Latin–magyar szótár. 1956. 433.

⁴ L. Carminum II. 14.: AD POSTUMUM

⁵ L. Albert Dauzat: Dictionnaire etymologique. Larousse—Paris, 1938. 576.

Dubló. A kettős szint, vagyis ha valamelyik játékos kezében valamelyik színből csak két lap van, a következőképpen nevezik meg, írják le a bridzsjátékosok, illetőleg a szakirodalom: *doubl*, *dubl*, *doubleton*, *dubleton*, *dubli*, *dubló* és *duplikáció*. A közölt alakok egyrészt mutatják az idegen nyelvből (az angolból, németből vagy franciából) való átvételt, másrészt a kölcsönözött szavak hangtestének magyarosabbra formálását. (A *dubli* és a *dubló* szó nem ismeretlen más csoportnyelvi körökben sem. Az előbbi a felsős nevű kártyajátéknak is műszava, az utóbbi pedig egyfajta kétpárevezős csónak neve is.)

A sokféleség helyett a kettős szín fogalmának kifejezésére célszerű lenne egységesen elfogadnia a legáltalánosabban használt és a magyar helyesírás szempontjából is a legszerencsésebb *dubló* formát. Sajnos, a *kettős* szó általánossá tételére már igen kicsi a lehetőség, ha a régebbi szakirodalomban előfordult és a *dubleton villá*-ra (javaslatom szerint *dubló villá*-ra) a *kettős villa* megjelölés. (A *dubló* egyébként olyan szavunk, amely eredetét tekintve egy családba tartozik a *duplá*-val, a *dublé*-val, a *dublór*-rel, *dublóz*-zel stb.)

Somogyi Béla

Nem Fassmer, hanem Vasmer. Bernáth Béla cikkében (Nyr. 103: 80) Fassmer nevű szerző szótárára hivatkozik. Nem mondja meg a mű címét, sőt azt sem határozza meg, hogy szótárra gondol. Pusztán ennyit mond: „Fassmer szerint ugyanis . . .” Mivel az orosz *шнш* és *күкш* szavakról ír, minden bizonnyal Max Vasmer művére utal, melynek könyvészeti adatai a következők: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg. Carl Winter Universitätsverlag. I. 1935., II. 1955., III. 1958. Úgy vélem, a hiba onnan ered, hogy a szerző e szótár orosz változatát használta, és a szerző nevét helytelenül translitterálta.

E. J.

A Societas Linguistica Europaea budapesti tudományos ülészsaka (1980. szept. 3–6)

Tizenöt éve múlt, hogy megalakult a SLE. Alapszabálya első pontjában meghatározza célját: a nyelvtudománynak minden aspektusában való előmozdítása. Valójában a SLE megalapításának és működésének fontos elve az Európában dolgozó nyelvészek közösségbe történt összefogása, egy olyan társaság alapítása, amelyben az európai országok kutatói egyesülnek céljaik megvalósítására. A SLE tehát országhatárokon túl fogja össze a nyelvészeket, felülemelkedik az egy-egy országra vagy egy-egy nyelvközösségre szorítókozó nyelvtudományi társaságokon (IdgGes, SLP stb.).

Ezen célja megvalósításának egyik eszköze a Társaság folyóirata, a *Folia Linguistica* (most jelenik meg a XIV. kötete; a folyóiratot a magyar műhely, az Akadémiai Nyomda állítja elő). Ezen folyóirat mellé szegődött újabban a *Folia Historica*: tehát a nyelvtudományt mind elméleti, mind történeti nézetben vizsgálja a SLE periodikus kiadványaiban.

A SLE „vezérkarát” nemzeteken feletti és demokratikus módon választják az évi közgyűlésen. A tisztségek nem öröklődnek, minden esztendőben más-más személy tölti be a különböző posztokat: a Társaság elnökétől kezdve a végrehajtó bizottság és a szerkesztő bizottság tagságáig. Elég, ha bemutatom az 1977. évi vezetőség némely tagját: elnök Luigi Heilmann (Bologna), alelnök Rudolf Filipovic (Zágráb), titkár – pénztáros Werner Winter (Kiel), kiadói bizottság vezetője Peter Hartmann (Konstanz). És íme a végrehajtó bizottság néhány tagja: Gaberell Drachman (Salzburg), Herbert Pileh (Freiburg), William Haas (Manchester), J. Larochette (Brüsszel), Erdődi József (Budapest); a jelölő bizottság tagjai: Jan Firbas (Brno), Claus Heger (Heidelberg), J. L. M. Trim (Cambridge), Stig Eliasson (Uppsala), E. Vasiliu (Budapest).

Az évi közgyűléseket felváltva lehetőleg egyszer Kelet-Európában, mássor Nyugat-Európában rendezik. Így került sor közgyűlésre Bukarestben, Zágrábban, Prágában és idén Budapesten. A közgyűlésen és a hozzá kapcsolódó tudományos ülészsakon angolul, franciául, oroszul vagy németül szólalhatnak fel a résztvevők, ugyanezen a nyelveken publikálhatnak a Társaság folyóirataiban. A SLE-nak a kelet-európai országokban sok tagja van: a Szovjetunióban mintegy harminc nyelvész, Csehszlovákiában kb. 80 kollégánk lépett be a tagok sorába, Magyarországról kevesen jelentkeztek, alig egy tucat. Éppen ezért idén ki szeretnők szélesíteni a hazai tagság csoportját, hiszen nagyon fontos, hogy ifjabb kortársaink is szorosabb kapcsolatba kerüljenek az európai nyelvészet különböző irányzatainak a képviselőivel és lehetőséget kapjanak tudásuk nemzetközi fórumon való megmutatására.

A Magyar Tudományos Akadémia a SLE tudományos ülészsakának megszervezésével előkészítő bizottságot bízott meg. A bizottság fő témául a mondatlan körébe vágó problémákat tűzte ki, de a Társaság hagyománya megköveteli, hogy a jelentkezők bármilyen szabadon választott kérdésről szóljanak és vitatkozzanak. Ezúton is felkérjük kartársainkat, barátainkat, jelentkezzenek az Előkészítő Bizottságnál, bejelentve a) esetleges belépési szándékukat, b) előadásuk tárgyát és nyelvét. Címünk: ELTE BTK SLE, 1364 Bp. 4. Pf. 107.

Erdődi József
az Előkészítő Bizottság elnöke

Szemle

Molnár Ilona: A tartalmatlan <i>hoggy</i> kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>)	114
Domokos Pál Péter: „...Édes Hazámnak akartam szolgálni” (Ismerteti: <i>Falvai Károly</i>)	118

A Nyelvőr postája

<i>Erdődi József</i> : „Kéz- és lábtörést!”	125
<i>Bihari József</i> : Posztumusz vagy posthumus?	125
<i>Somogyi Béla</i> : Dubló	127
<i>E. J.</i> : Nem Fassmer, hanem Vasmer	127

A Nyelvőr hírei

<i>Erdődi József</i> : A Societas Lingustica Europaea budapesti tudományos ülészaka	128

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215 – 96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215 – 11488, az AKADEMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185 – 612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2 – 3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József* – *Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László* – *Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos* – *Kovalovszky Miklós* – *Lőrincze Lajos* – *Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk. Juhász József, Szőke István. O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.

Zsilka János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegyesége*. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8